

Divers Europa

De Europese Unie in de publieke opinie
&
Verscheidenheid in cultuur, economie en
beleid

Europese Verkenning 4
Bijlage bij Staat van de Europese Unie 2007

Paul Dekker, Sjef Ederveen, Henri de Groot, Albert van der Horst, Arjan
Lejour, Bas Straathof, Henk Vinken en Charlotte Wennekers

VOORWOORD

Europa vormt een palet van culturen. Met de gestage uitbreidingen van de Europese Unie worden de schakeringen alleen nog maar rijker. Deze diversiteit in culturen is een verworvenheid en Europa heeft geleerd de verschillen te overbruggen om samen te werken.

De vorige Europese Verkenningen behandelden achtereenvolgens de sociale stelsels, migratie en arbeidstijden in Europa. In vergelijkingen van de EU-lidstaten stuiten we stevast op de verschillen in instituties, voorkeuren en culturen. De diversiteit in culturen brengen we in deze Verkenning over het voetlicht.

Kernvragen in deel B zijn: waarin verschillen de culturen in Europa, wat betekent dit voor de economische prestaties van landen en welke invloed heeft culturele diversiteit op de samenwerking in de EU?

Voordat dit thema gepresenteerd wordt, komt in deel A, net als in voorgaande Europese Verkenningen, de publieke opinie over de EU aan bod. Ook na het referendum van 1 juni 2005 blijkt in Nederland nog steeds veel steun te bestaan voor de Europese integratie. Het percentage voorstanders van een Europese grondwet ligt in ons land rond het Europese gemiddelde. De afgelopen jaren is de steun voor verdere uitbreidingen wel duidelijk gedaald. In kwalitatief onderzoek blijkt het onderwerp uitbreidingen sterk te leven, maar buiten de sfeer van onderzoek leeft Europa nauwelijks in de publieke opinie. Een brede maatschappelijke discussie over Europa is niet op gang gekomen en weinig wijst erop dat Europa een belangrijke kwestie wordt bij de aanstaande verkiezingen.

Ook deze Europese Verkenning is een coproductie van het CPB en het SCP. Het SCP is primair verantwoordelijk voor deel A (Paul Dekker en Charlotte Wennekers) en het eerste hoofdstuk van deel B (Henk Vinken en Paul Dekker). Het CPB is eerstverantwoordelijke voor de hoofdstukken 2, 3 en 4 van deel B (Sjef Ederveen, Henri de Groot, Albert van der Horst, Arjan Lejour en Bas Straathof).

Graag bedanken we, mede namens de auteurs, de leden van de interdepartementale klankbordgroep voor hun nuttige suggesties en de medewerkers van de Forward Strategy Unit van het directoraat-generaal Europese Samenwerking van het ministerie van Buitenlandse Zaken voor hun stimulerende rol als opdrachtgever en voor de ondersteuning bij de totstandkoming van de publicatie. Deze woorden van dank laten onverlet dat de verantwoordelijkheid voor de inhoud van de Verkenning ligt bij het CPB en het SCP. Deze Verkenning vertegenwoordigt dus niet noodzakelijkerwijs de opvattingen van de regering.

Prof.dr. Paul Schnabel
Directeur Sociaal en Cultureel Planbureau

Prof.dr. Coen Teulings
Directeur Centraal Planbureau

INHOUDSOPGAVE	Blz.
Deel A. De Europese Unie in de publieke opinie	4
Opzet en belangrijkste bevindingen	4
A1 Landen vergeleken	6
1.1 Betrokkenheid en steun	6
1.2 Positieve en negatieve kanten van het EU-lidmaatschap	8
1.3 Voorkeuren voor gemeenschappelijk beleid	10
1.4 Ontwikkelingen op korte termijn	11
Bijlagetabellen bij hoofdstuk A1	13
A2 Nederland	15
2.1 De algemene houdingen	15
2.2 Verschillen in de bevolking	18
2.3 Actuele Europese thema's	25
2.4 De meningsvorming kwalitatief nader verkend	28
2.5 Slotbeschouwing	31
Bijlage bij hoofdstuk A2: Nederland in Europa.nl en Eurobarometer	33
Referenties deel A	35
Deel B. Divers Europa: verscheidenheid in cultuur, economie en beleid	37
Opzet en belangrijkste bevindingen	37
B1 Culturele diversiteit	39
1.1 Vijf benaderingen van nationale culturen	40
1.2 De samenhang tussen de benaderingen	51
1.3 Vertrouwen	55
1.4 Cultuurkenmerken en houdingen tegenover de EU	62
B2 Cultuur en economische ontwikkeling	65
2.1 Sociaal kapitaal en instituties	65
2.2 Economische groei	66
2.3 Achterliggende factoren	70
2.4 Slotbeschouwing	72
B3 Cultuur en economische interactie	73
3.1 Culturele verschillen	73
3.2 Intensiteit van economische interacties	77
3.3 Slotbeschouwing	86
B4 Cultuur en economisch beleid	87
4.1 Binnenlands economisch beleid	87
4.2 Grensoverschrijdend economisch beleid	90
4.3 Voordelen en beperkingen van Europees beleid	93
4.4 Slotbeschouwing	97
Referenties deel B	98

DEEL A. DE EUROPESE UNIE IN DE PUBLIEKE OPINIE

Opzet en belangrijkste bevindingen

Het referendum van 1 juni 2005 over de Europese grondwet¹ was in Nederland de definitieve doorbraak van «de publieke opinie» op het beleidsterrein Europa, een terrein dat in de decennia daarvoor vooral een aangelegenheid was van politieke elites en direct belanghebbenden. Publieke discussie over de Europese Unie en de integratie van Nederland in de EU brachten deze onderwerpen voor veel mensen voor het eerst tot leven. De collectieve meningsvorming rond en de uitslag van het referendum verrasten niet alleen politici. Men constateerde alom dat er te weinig was gedaan om de bevolking bij Europa te betrekken en dat het goed zou zijn de publieke belangstelling vast te houden en de kennis over Europa te vergroten. Tot een officiële maatschappelijke discussie over Europa onder leiding van regering en parlement is het niet gekomen en de spontane maatschappelijke discussie is inmiddels verflauwd. Dat is waarschijnlijk onvermijdelijk, gezien de vele binnenlandse en internationale zaken die concurreren om de aandacht van de burger.

Juist bij weinig publieke discussie is het van belang via onderzoek te volgen hoe opvattingen over Europa zich ontwikkelen en hoe bevolkingsgroepen zich daarin onderscheiden. Hoe diffuus de in onderzoek gemeten houdingen en hoe weinig verankerd de opvattingen vaak ook zullen zijn, ze zeggen wel iets over de betrokkenheid bij Europa en het draagvlak voor Europees beleid. Op zijn minst dient het opinieonderzoek de relativisering van stellige uitspraken in politiek en media over wat «de mensen» van Europa vinden.

In de vorige Europese Verkenning, verschenen in het jaar van het referendum, opperden we de mogelijkheid dat de publieke opinie over Europa als gevolg van de discussies negatiever zou kunnen worden. Is dat gebeurd? Is de publieke opinie in Nederland (met de andere «neezegger», Frankrijk) negatiever geworden dan in landen waar referenda positief uitvielen of niet zijn gehouden? Hebben de discussies over de grondwet hun sporen nagelaten in de vorm van een grotere betrokkenheid? In de volgende twee hoofdstukken dragen we materiaal aan voor de beantwoording van dit soort vragen. In grote lijnen komt het erop neer dat de houding van Nederland tegenover de EU na het referendum niet negatiever is geworden. Wel is het publieke debat nadien weer behoorlijk «ingezakt». We komen er in de slotbeschouwing van hoofdstuk A2 op terug.

In hoofdstuk A1 vergelijken we de houdingen van EU-lidstaten op gebieden als uitbreiding van de EU en gemeenschappelijk beleid. (Het zijn onderwerpen die in Deel B van de Verkenning in verband worden gebracht met culturele verschillen.) In hoofdstuk A2 over Nederland laten we zien hoe de houding tegenover de EU de afgelopen jaren is geweest. Die «wisselende stemmingen» analyseren we aan de hand van gegevens uit Eurobarometers en uit waarnemingen in focusgroepen. Dankzij gegevens uit de grootschalige NederlandinEuropa.nl-internetenquête is het deze keer ook mogelijk om uitgebreider verschillen tussen regio's en tussen wijken in de grote steden te verkennen.

In de landenvergelijking blijkt Nederland nog altijd relatief positief gestemd over het EU-lidmaatschap. Zeer positief zijn Ierland, Luxemburg en in iets mindere mate Spanje; negatief zijn Zweden, het Verenigd Koninkrijk en Oostenrijk. Over de hele linie zijn de nieuwe lidstaten van 2004 in het najaar

¹ Eigenlijk «het grondwettelijk verdrag», maar evenals in vorige Verkenningen gebruiken we hier liever gangbare dan officiële termen.

van 2005 wat negatiever dan de oude EU-15. In laatstgenoemde groep zijn echter wel de landen met de grootste reserves te vinden als het gaat om verdere uitbreidingen van de EU. Bij de beoordeling van gunstige effecten en bedreigingen van het EU-lidmaatschap valt vooral de omvang van verschillen tussen afzonderlijke landen op. Zo ziet maar liefst 89% van de Ieren en slechts 20% van de Duitsers een positief effect van het EU-lidmaatschap op de werkgelegenheid. Van de Fransen vreest 70% een verlies van sociale voorzieningen, van de Esten 28%.

Ook in de vervolganalyses van Nederland komt nog steeds weinig algemene eurosceptis naar boven. Wel is een toenemende weerzin te bespeuren tegen verdere uitbreidingen. Als Nederlanders in enquêtes een rijtje landen krijgen voorgelegd, wijzen ze Albanië wat vaker af dan Turkije, maar dit laatste land staat centraal in maatschappelijke discussies en houdt ook de deelnemers aan focusgroepen het meest bezig. Steun voor het lidmaatschap van Turkije is waarschijnlijker naarmate men positiever tegenover de EU staat. Van de respondenten van de NederlandinEuropa.nl-enquête die het EU-lidmaatschap van Nederland een zeer slechte zaak vinden, is slechts 4% voor toetreding van Turkije. Van de respondenten die het Nederlandse lidmaatschap een heel goede zaak vinden is dat 44%, maar ook hier is 43% tegen (en heeft 13% geen mening). Met een rij opvattingen uit dit grootschalige onderzoek wordt meer genuanceerd de houding beschreven tegenover het Turkse lidmaatschap. Nederlanders van Turkse afkomst zijn daarvan vaker voorstander dan anderen. Dat verklaart mede de verschillen in steun voor het Turkse lidmaatschap tussen wijken in de grootste steden.

A1 LANDEN VERGELEKEN

Met 25 EU-lidstaten is landenvergelijkend onderzoek lastig: te veel om op afzonderlijke landen en landenverschillen in te gaan, te weinig voor rigoureuze kwantitatieve analyses waarin landen alleen nog maar nummers zijn. De selectie van een paar typische landen is niet goed mogelijk.¹ We presenteren daarom ook dit jaar weer gegevens voor alle 25 lidstaten, al dreigt een overdosis aan cijfers en verlies aan overzicht. We doen dat in een aantal grote tabellen waarin min of meer in noord-zuid-volgorde eerst de vijftien lidstaten van voor 1 mei 2004 (de oude lidstaten of «EU-15») en vervolgens de tien nieuwe lidstaten (of «EU-10») staan vermeld. Om de vergelijking tussen landen te vergemakkelijken presenteren we steeds hun afwijking van het landengemiddelde (dus zonder rekening te houden met verschillen in bevolkingsomvang).

Dat gebeurt in paragraaf 1.1 voor indicatoren voor betrokkenheid bij Europa en steun voor het EU-lidmaatschap, voor uitbreidingen en voor een Europese grondwet. In paragraaf 1.2 gaan we in op de voordelen van en angsten voor het EU-lidmaatschap. In paragraaf 1.3 komen de voorkeuren voor gemeenschappelijk Europees beleid aan bod. In de slotparagraaf nemen we de vier «referendumlanden» van 2005 (Spanje, Frankrijk, Nederland en Luxemburg) onder de loep en kijken we naar de ontwikkelingen op korte termijn. Het hoofdstuk is vooral gebaseerd op Eurobarometer 64.2 uit het najaar van 2005, dus de meting van na de referenda. In de laatste paragraaf gebruiken we ook eerdere metingen en gegevens uit de rapportage van de Europese Commissie over Eurobarometer 65.0 van het voorjaar van 2006 (EC 2006).²

1.1 Betrokkenheid en steun

Uit tabel 1.1 komen Nederlanders met Zweden en Hongaren naar voren als zeer betrokken bij Europa. Ze staan daarin lijnrecht tegenover Britten, Slowaken en Maltezen. Ook menen Nederlanders relatief vaak te begrijpen hoe de EU werkt, daarin slechts overtroffen door Luxemburgers, Polen en Cyprioten. Deze vooraanstaande posities van Nederland corresponderen niet met de positie qua feitelijke kennis van Europa. Hier neemt Nederland met gemiddeld 38% goed gekozen antwoorden op vier vragen een middenpositie in, aanzienlijk beter dan het Verenigd Koninkrijk (29%) en Italië (28%), maar ook beduidend slechter dan Denemarken, Luxemburg, Slovenië, Cyprus en Malta, waar respondenten gemiddeld de helft of meer van de vragen goed beantwoorden. Om een indruk te geven van de kennis: gemiddeld weet in de 25 lidstaten 52% van de burgers dat de Unie geen vijftien leden heeft (in Nederland 44%), gemiddeld 54% weet dat de Europarlementariërs rechtstreeks worden gekozen (in Nederland 46%), gemiddeld 30% weet dat de laatste Europese verkiezingen niet in juni 2002 plaatsvonden (Nederland 17%) en gemiddeld 19% wijst landbouw aan als grootste uitgavenpost van de EU (Nederland 10%). Deze magere cijfers voor Nederland geven waarschijnlijk nog een te rooskleurig beeld van de feitelijke kennis.³

Leesvoorbeeld voor tabel 1.1 en volgende tabellen: Het gemiddelde percentage van de bevolking van 15 jaar en ouder in elk van de 25 lidstaten dat het EU-lidmaatschap «een goede zaak» vindt bedraagt najaar 2005 50%; dat percentage varieert van ongeveer 32 in Oostenrijk (50–18) tot ongeveer 82 in Luxemburg (50+32) en bedraagt in Nederland ongeveer 70 (50+20).

¹ Als er een klein aantal groepjes aan elkaar grenzende of anderszins nabije landen zou bestaan met een sterk overeenkomende publieke opinie over de EU, dan konden we volstaan met groeps-gemiddelden of een beperkt aantal landen als groepsvertegenwoordigers. Helaas voor dit hoofdstuk – maar waarschijnlijk gelukkig voor Europa – is een dergelijke opdeling in groepjes niet goed mogelijk. Men kan wel clusters landen onderscheiden met over de hele linie een meer of minder EU-vriendelijk publiek (zie CPB/SCP 2005: 10), maar die clusters vormen geografisch en cultureel geen homogene gebieden. Ze veranderen qua samenstelling en, het belangrijkste, hun voorspellende waarde is gering voor allerlei opvattingen over belangrijke Europese kwesties. Meningingen over uitbreidingen, een grondwet of gemeenschappelijk beleid blijken dan slechts in beperkte mate van elkaar te verschillen overeenkomstig de onderscheiden clusters.

² Een belangrijke kanttekening is ook nu weer dat we moeten veronderstellen dat vertalingen van vragen en uitspraken in de enquêtes correct zijn en ook qua associaties en gevoelswaarde gelijk zijn. Dat is globaal nagegaan voor Engelse en Nederlandse formuleringen, maar niet voor andere talen.

³ In de eerste drie gevallen hoeft slechts te worden gekozen tussen «juist» en «onjuist» en zullen er heel wat toevallig correcte antwoorden zijn gegeven. De samenhang tussen vermeend inzicht en feitenkennis is zowel op het niveau van landen als van individuen binnen de landen positief, maar niet erg sterk (voor de landen $r = 0,55$ ($n=25$), voor individuen binnen landen $r = 0,12 - 0,29$ (Nederland $0,26$); $n = \pm 1000$ per land). Bij een eerdere gelegenheid is wel gesignaleerd dat Nederlanders bij de feitenvragen weinig geneigd zijn hun onwetendheid toe te geven door een keuze voor «weet niet» (Lanting 2006). Dat blijkt nu niet het geval: in Nederland is 29% van de foute antwoorden een «weet niet», gemiddeld in de 25 landen is dat 30% (in België slechts 12%; in het Verenigd Koninkrijk, Spanje, Estland, Letland, Litouwen en Cyprus 40% en meer).

Tabel 1.1 Betrokkenheid en steun, bevolking van 15 en ouder in 2005: landengemiddelde en afwijkingen daarvan

		betrok- kenheid ^a	vermeend inzicht ^b	feiten- kennis ^c	goede zaak ^d	voordeel ^e	uitbrei- ding ^f	voor een grond- wet ^g	voor de grond- wet ^h
Landengemiddelde		25	43	39	50	56	54	61	52
Finland	FI	0	-3	2	-12	-11	-9	-13	-4
Zweden	SE	19	3	3	-11	-24	-6	-17	-9
Denemarken	DK	9	4	12	5	13	-8	-16	-4
Verenigd Koninkrijk	UK	-13	-8	-10	-17	-19	-11	-15	-10
Ierland	IE	-5	-7	-3	23	30	0	-3	3
Nederland	NL	18	9	-1	20	5	-6	0	5
België	BE	4	3	2	9	9	-7	16	21
Luxemburg	LU	6	14	18	32	19	-23	8	.
Duitsland	DE	2	3	-8	3	-10	-18	13	.
Oostenrijk	AT	-3	0	-4	-18	-21	-25	-13	.
Italië	IT	9	-5	-11	0	-8	-1	9	.
Griekenland	EL	-8	1	4	3	11	20	7	.
Frankrijk	FR	-1	-4	-1	-4	-5	-22	6	6
Spanje	ES	-2	-14	-7	16	13	2	1	.
Portugal	PT	-1	-10	-2	7	9	1	2	3
Estland	EE	-8	-3	-5	-9	0	-2	-12	-2
Letland	LV	-4	5	-7	-14	-6	8	-4	.
Litouwen	LT	-7	2	-3	7	14	15	4	.
Polen	PL	-3	16	2	3	7	19	-1	5
Tsjechië	CZ	-9	-8	-4	-6	-1	11	-11	-14
Slowakije	SK	-14	-10	-6	-1	6	14	3	.
Hongarije	HU	26	-2	-5	-11	-15	13	14	.
Slovenië	SI	-5	7	12	-9	-17	13	10	.
Cyprus	CY	-1	13	10	-7	-1	3	-1	.
Malta	MT	-10	-8	13	-7	1	20	13	.

^a Percentage dat het eerder/helemaal eens is met de uitspraak «ik voel me erg betrokken bij Europese aangelegenheden». «Weet niet» is hier en in het vervolg steeds bij de complementaire categorie gerekend als niet-betrokken, onjuist en oneens.

^b Percentage dat het eerder eens dan oneens is met de uitspraak «ik begrijp hoe de Europese Unie in elkaar zit».

^c Percentage correcte antwoorden in reactie op «de Europese Unie bestaat momenteel uit 15 landen» (onjuist), «de leden van het Europese Parlement worden rechtstreeks gekozen door de inwoners van de Europese Unie» (juist) en «de laatste verkiezingen voor het Europese Parlement hebben plaatsgevonden in juni 2002» (onjuist), en uit zeven mogelijkheden «landbouw» kiezen als belangrijkste uitgavenpost van de EU.

^d Percentage dat het in het algemeen gesproken een goede zaak vindt dat het eigen land lid is van de EU.

^e Percentage dat vindt dat het eigen land, alles welbeschouwd, voordeel heeft van lidmaatschap van de EU.

^f Percentage dat voor uitbreiding is van de Unie met nieuwe leden in de toekomst.

^g Percentage dat voorstander is van een grondwet voor de EU.

^h Percentage dat «voor zover bekend met de Europese grondwet» daar geheel of enigszins voorstander van is.

Bron: Eurobarometer 64.2 (oktober-november 2005)

De steun voor het EU-lidmaatschap van het eigen land toont grote verschillen, uiteenlopend van 32% van de Oostenrijkers tot 82% van de Luxemburgers, en van 32% van de Zweden tot 86% van de Ieren. De beide indicatoren van steun («goede zaak» en «per saldo voordelig») correleren wel, maar niet perfect ($r = 0,83$ voor de 25 landen) en er zijn opvallende verschillen in de mate waarin een land afwijkt van de landengemiddelden. Zo scoren Denemarken en Griekenland relatief hoog bij «voordeel» en Nederland en Luxemburg relatief hoog bij «goede zaak». Dat kan een kwestie zijn van de vertalingen van de vragen en hun gevoelswaarde, maar kan ook te maken hebben met een feitelijk verschillende samenhang tussen eigen voordeel zien en vóór de EU zijn. Volgens Bruter (2005) is dat laatste het geval. Volgens hem gingen «goede zaak» en «voordeel» vroeger in de oude zes lidstaten gelijk op en waren ze op individueel niveau ook sterk gecorreleerd, maar zou in diezelfde landen nu «voordeel» vaak lager uitvallen dan «goede zaak» en zou de individuele samenhang zijn afgenomen door de ontwikkeling van een Europese identiteit. Die zou hebben geleid tot een «increasing proportion of Eurobarometer respon-

dents who keep favouring further European integration while believing that it does not benefit them and their country anymore. This is in contrast to an earlier situation when support and perceived benefits were much more strongly correlated». (Bruter 2005: 174). De cijfers in tabel 1.1 geven enige steun aan dit idee van gestage europeanisering. In de oude zes, de latere negen en de nieuwste tien lidstaten bedraagt het verschil tussen de gemiddelde afwijkingen bij een «goede zaak» en «voordeel» respectievelijk 10 (+8 – -2), 0 (0 – 0) en -4 (-5 – -1). De samenhang tussen beide opvattingen op individueel niveau vertoont echter niet de verwachte aflopende lijn: gemiddeld 0,53 voor de oude zes, 0,63 voor de latere negen en 0,54 voor de laatste tien. De burgers van de oudste en nieuwste lidstaten lijken gemiddeld even «berekend» in hun beoordeling van het EU-lidmaatschap en ze zijn dat minder dan de burgers van de tussengroep.¹

De steun in het algemeen voor uitbreiding van de Unie varieert van 29% bij de Oostenrijkers tot 74% bij de Grieken en de Maltezen. Omdat we in het volgende hoofdstuk over Nederland uitvoeriger aandacht besteden aan de uitbreidingen, geven we hierover meer informatie in tabel 1 van de bijlage van dit hoofdstuk. Daar blijken de meeste landen grofweg drie groepen mogelijke toetreders te onderscheiden: de populaire West-Europese landen Zwitserland, Noorwegen en IJsland, de impopulaire kandidaten Albanië en Turkije, en tussen deze beide groepen een aantal Centraal- en Oost-Europese landen. Bij vergelijking van de 25 landen blijkt er overigens geen relatie te bestaan tussen de niveaus van steun voor uitbreidingen en de steun voor het EU-lidmaatschap van het eigen land.²

De laatste twee kolommen van tabel 1.1 gaan over de Europese grondwet. Gemiddeld is 61% van de burgers in de 25 lidstaten voor een grondwet. Dat is minder dan een jaar daarvoor, maar iets meer dan een half jaar ervoor en erna (zie tabel 1.4). Het Nederlandse percentage komt overeen met het landengemiddelde en dat is substantieel meer dan in de Scandinavische lidstaten, het Verenigd Koninkrijk, Oostenrijk, Estland en Tsjechië. In de laatste kolom, met voor minder landen gegevens over steun voor de grondwet, toont Nederland zich (net als «nee-land» Frankrijk) opmerkelijk positief. Een meerderheid van de ondervraagden is «geheel of enigszins» voorstander van de grondwet.³ In Zweden, het Verenigd Koninkrijk en Tsjechië is geen meerderheid in zicht. Het is dan ook uiterst onwaarschijnlijk dat, bij een algemener gebruik van referenda over de grondwet, Frankrijk en Nederland de enige «dwarsliggers» zouden zijn gebleven.

1.2 Positieve en negatieve kanten van het EU-lidmaatschap

De steun voor het EU-lidmaatschap van het eigen land kwam in tabel 1.1. aan bod in de kolommen «goede zaak» en «voordeel». Welke voordelen ziet men echter in het lidmaatschap en welke gevaren acht men ermee verbonden? In de volgende twee tabellen komen de gepercipieerde positieve effecten en de gevreesde gevaren op vier terreinen aan bod. In tabel 1.2 tonen Nederlanders zich gemiddeld positief over de effecten van het EU-lidmaatschap op de nationale veiligheid, de levensstandaard en de werkgelegenheid. Over de gevolgen voor de export zijn ze positiever dan de burgers in andere landen. De verschillen tussen de lidstaten in de perceptie van voordelen zijn soms erg groot, van 35% van de Letten tot 87% van de Ieren die een positief effect op de levensstandaard zien, en van 20% van de Duitsers tot 79% van de Ieren die een positief effect op de werkgelegenheid waarnemen.

¹ Overigens blijkt in analyses voor de hele EU van de antwoorden op een Eurobarometer-vraag naar de mate van verbondenheid met Europa, dat voordeel zien voor het eigen land met afstand de sterkste voorspeller is van de aldus geoperationali-seerde Europese identificatie. «Dieser Befund deutet darauf hin, dass die subjektive Verbundenheit der Bürger mit Europa eher über den Verstand, d.h. ökonomisch-rational, gesteuert ist, als dass sie den Europäern eine Herzensangelegenheit wäre» (Noll en Scheuer 2006: 5). Zie verder Scheuer (2005) voor een diepgaande analyse van de samenhang tussen een groot aantal metingen in de Eurobarometer van betrokkenheid bij, evaluaties van en gevoelens over de EU. Uit deze analyse komt naar voren dat de steun voor de Europese integratie in het algemeen niet tot overwegingen van nut en eigenbelang kan worden herleid.

² De correlaties tussen de beide metingen van steun voor uitbreidingen (in tabel 1.1 en de samenvattende maat in bijlagetabel 1; onderling 0,68 gecorreleerd) en de beide metingen van steun voor het EU-lidmaatschap schommelen rond de nul; de relaties op individueel niveau zijn echter overall positief, zij het niet altijd sterk: wie het EU-lidmaatschap van het eigen land een goede zaak vind of voordelig, is vaker voorstander van verdere uitbreidingen.

³ Helaas is in deze enquête in de betreffende landen niet gevraagd naar het stemgedrag bij referenda, zodat niet bij benadering is na te gaan of nee-stemmers achteraf hun mening hebben bijgesteld of ondervertegenwoordigd zijn onder de ondervraagden. Zie verder paragraaf 1.3 en paragraaf 2.4.

Tabel 1.2 Perceptie van positieve effecten van het EU-lidmaatschap voor het eigen land op vier gebieden,^a bevolking van 15 en ouder in 2005: landengemiddelde en afwijkingen daarvan

	veiligheid	export	levensstandaard	werkgelegenheid
Landengemiddelde	70	65	56	40
Finland	1	12	2	2
Zweden	-12	4	-3	-2
Denemarken	9	22	21	12
Verenigd Koninkrijk	-26	-14	-4	-2
Ierland	-3	18	31	39
Nederland	4	18	3	2
België	4	14	5	-8
Luxemburg	4	16	17	-1
Duitsland	4	13	-10	-20
Oostenrijk	-23	3	-12	-13
Italië	-3	-5	0	-1
Griekenland	8	-9	5	-4
Frankrijk	-5	-8	-14	-18
Spanje	-6	-8	9	12
Portugal	-14	-20	-7	-13
Estland	6	5	0	15
Letland	5	-7	-21	-9
Litouwen	5	3	6	22
Polen	7	-4	-3	1
Tsjechië	9	1	8	8
Slowakije	5	-8	-5	14
Hongarije	1	-17	-14	-8
Slovenië	11	2	-4	-5
Cyprus	10	-13	-8	-9
Malta	-3	-19	-3	-14

^a «Mensen zijn het oneens over de voor- en nadelen van het feit dat [het eigen land] onderdeel uitmaakt van de Europese Unie. Ik ga nu een aantal punten voorlezen. Kunt u voor ieder punt aangeven of het lidmaatschap van [het eigen land] van de Europese Unie een heel goed, een tamelijk goed, een tamelijk slecht of een heel slecht effect op [het eigen land] heeft?» Voor een selectie van 4 uit 7 punten is het percentage «heel goed» en «tamelijk goed» effect vermeld.

Bron: Eurobarometer 64.2 (oktober-november 2005)

In tabel 1.3 bevindt Nederland zich weer in een middenpositie, nu met alleen een duidelijk grotere angst voor de teruggang van sociale voorzieningen (58% tegenover gemiddeld 49%). Er zijn weer grote verschillen te signaleren: 28% van de Esten versus 70% van de Fransen zijn bang voor het verlies van sociale voorzieningen, 29% van de Polen versus 66% van de Britten vrezen een verlies van nationale identiteit en cultuur, en 46% van de Litouwers versus 89% van de Fransen zijn bang voor de verplaatsing van arbeidsplaatsen naar andere lidstaten.

Hoe hangen de percepties van de positieve effecten (tabel 1.2) en de angsten (tabel 1.3) samen met de algemene steun voor het lidmaatschap (tabel 1.1)? Die steun in een land blijkt het sterkst samen te hangen met de mate waarin de bevolking een positief effect op de levensstandaard ziet en iets minder met het ontbreken van angst dat het eigen land steeds meer zal moeten gaan betalen of met het verwachte positieve effect op de werkgelegenheid. Geen samenhang is er met het niveau van angsten voor verlies van sociale voorzieningen en culturele eigenheid en voor verplaatsing van banen binnen de EU. Ook als naar de individuele achtergronden van steun voor het lidmaatschap wordt gekeken, komt in vrijwel alle landen het effect op de levensstandaard naar voren als belangrijkste van de acht gepercipieerde effecten en angsten. Angst voor verplaatsing van banen is vrijwel nooit van belang. De statistische effecten van de andere kenmerken liggen daar tussenin en verschillen tussen de landen.¹

¹ De statistische verklaringskracht van de acht kenmerken samen verschilt, van een magere Nagelkerke-pseudo R² van 0,26 en 0,29 in Ierland tot een respectabele 0,52 en 0,74 in Griekenland.

Tabel 1.3 Angsten vanwege de EU^a, bevolking van 15 en ouder in 2005: landengemiddelde en afwijkingen daarvan

	dat ons land meer en meer zal moeten betalen aan de EU	verlies van sociale voorzieningen	verlies van onze nationale identiteit en onze nationale cultuur	verplaatsing van banen naar andere lidstaten met lagere productie- kosten
Landengemiddelde	63	49	41	71
Finland	17	1	- 5	12
Zweden	7	- 5	- 11	8
Denemarken	- 12	- 2	0	- 4
Verenigd Koninkrijk	8	4	25	2
Ierland	- 12	- 10	9	- 6
Nederland	3	9	- 2	4
België	8	12	- 1	15
Luxemburg	- 14	9	2	8
Duitsland	11	15	- 3	13
Oostenrijk	7	13	2	0
Italië	- 4	- 10	- 4	- 5
Griekenland	4	4	5	14
Frankrijk	7	21	1	18
Spanje	- 8	- 4	- 7	- 15
Portugal	0	16	5	9
Estland	- 1	- 21	4	- 17
Letland	7	- 8	5	- 10
Litouwen	- 13	- 14	4	- 25
Polen	- 1	- 8	- 12	- 13
Tsjechië	- 3	- 11	- 4	- 3
Slowakije	- 2	- 3	- 2	- 8
Hongarije	- 3	- 7	- 11	4
Slovenië	6	15	- 1	1
Cyprus	1	- 8	8	1
Malta	- 12	- 7	- 8	- 4

^a «Sommige mensen kunnen bang zijn voor bepaalde zaken als het gaat om de opbouw van Europa, de Europese Unie. Ik lees u een aantal zaken voor waarvoor sommige mensen zeggen bang te zijn. Wilt u mij voor elk daarvan zeggen of u daar tegenwoordig persoonlijk bang voor bent of niet?» Voor een selectie van 4 uit 10 onderwerpen is het percentage «tegenwoordig bang voor» vermeld.

Bron: Eurobarometer 64.2 (oktober-november 2005)

1.3 Voorkeuren voor gemeenschappelijk beleid

In de bijlage bij dit hoofdstuk is een omvangrijke tabel opgenomen met voorkeuren voor Europees beleid. Aan respondenten van de Eurobarometer is voor een aantal gebieden gevraagd of «beslissingen genomen moeten worden door de (nationale) regering of binnen de Europese Unie». ¹ In de herfst van 2005 is een rij van zestien onderwerpen voorgelegd. Ze zijn in bijlagentabel 2 gerangschikt naar de mate waarin landengemiddeld Europees beleid wordt gewenst. Dat geldt het meest voor terrorismebestrijding en het minst voor pensioenen. Zoals in deze hele paragraaf gaat het om landengegevens en wordt geen rekening gehouden met de grootte van de landen. Evenals bij metingen in 2002, 2003 en 2004 (CPB/SCP 2003: 35, 2004: 16, 2005: 43) blijken de burgers van de lidstaten in het algemeen sterke voorstanders van een gemeenschappelijk beleid op evident internationale onderwerpen en bij de aanpak van specifieke grote problemen, en is men terughoudend tegenover gemeenschappelijk beleid als het gaat om klassieke taken van de verzorgingsstaat (zie ook Binnema 2005). Afgaande op de laatste rij in bijlagentabel 2 wil men in de nieuwe lidstaten vaker (gemiddeld 60%) gemeenschappelijk beleid dan in de oude lidstaten (51%). Er zijn soms krasse verschillen in voorkeuren. Met name de Finnen vallen op. Slechts 17% van hen wil gemeenschappelijk beleid voor defensie en buitenlandse zaken (in het naburige Estland wil 80% dat; gemiddeld 67%) en slechts 18% wil gemeenschappelijk immigratiebeleid (bij de Polen is dat 73%; gemiddeld 58%). Nederland toont zich onder de

¹ Letterlijk genomen is dit dus niet noodzakelijk beleid door EU-instanties; de respondent zou met de keuze hiervoor ook een voorkeur voor afspraken tussen twee of meer EU-landen buiten Brussel om tot uitdrukking kunnen brengen. Waarschijnlijk lijkt dat echter niet.

streep weer erg gemiddeld, maar wijkt op onderdelen wel duidelijk af. Zo zijn Nederlanders met de Hongaren vaak voor gemeenschappelijk milieubeleid en met de Cyprioten en Maltezer vaak voor gemeenschappelijke ondersteuning van zwakke regio's.

1.4 Ontwikkelingen op korte termijn

We kijken naar ontwikkelingen op de korte termijn (najaar 2004 – voorjaar 2006) in de vier landen die in 2005 een referendum organiseerden over de grondwet. Aan drie van de vier besteedden we in de vorige Verkenning al aandacht: Spanje (20 februari 2005, opkomst 42% opkomst, 77% vóór), Frankrijk (29 mei, 70% opkomst, 45% vóór), Nederland (1 juni, 63% opkomst, 38% vóór). Daar komt nu Luxemburg bij (10 juli, 87% opkomst, 57% vóór; Dekker en Wennekers 2005). Hoe ontwikkelt zich de publieke opinie in de twee landen die de grondwet afwezen, in de twee landen die de grondwet accepteerden, en in de rest van de EU? Tabel 1.4 biedt tijdreeksen voor vier indicatoren uit tabel 1.1.

Tabel 1.4 Ontwikkelingen op de korte termijn^a

		najaar 2004	voorjaar 2005	najaar 2005	voorjaar 2006	verschil tussen metingen voor en na medio 2005
vindt het in het algemeen gesproken een goede zaak dat het eigen land lid is van de EU	Nederland	75	77	70	74	- 4
	Luxemburg	85	80	82	72	- 5
	Frankrijk	56	52	46	49	- 6
	Spanje	72	66	66	72	0
	gemiddelde overige 21	54	51	47	52	- 3
vindt dat het eigen land, alles welbeschouwd, voordeel heeft van lidmaatschap van de EU	Nederland	59	67	61	63	- 1
	Luxemburg	73	72	75	71	+ 1
	Frankrijk	54	53	51	50	- 3
	Spanje	70	69	69	71	+ 1
	gemiddelde overige 21	56	57	54	58	- 1
is voor uitbreiding van de Unie met nieuwe leden in de toekomst	Nederland	50	45	48	43	- 2
	Luxemburg	38	33	31	27	- 6
	Frankrijk	39	32	31	31	- 4
	Spanje	67	56	56	55	- 6
	gemiddelde overige 21	57	58	56	51	- 4
is voorstander van een grondwet voor de Europese Unie	Nederland	73	53	62	59	- 3
	Luxemburg	77	63	69	64	- 4
	Frankrijk	70	61	67	62	- 1
	Spanje	72	63	62	63	- 5
	gemiddelde overige 21	65	58	60	57	- 3

^a De percentages tellen met afwijzing van de opvatting en «weet niet» op tot 100%.

Bron: Eurobarometer 62.0 (2004), 63.4 en 64.2 (2005), en de rapportage over Eurobarometer 65 (EC 2006a)

De tabel toont ontwikkelingen, waarvan sommige op het eerste gezicht volgens de verwachting zijn (in 2005 een daling bij «een goede zaak» in Nederland en Frankrijk, stabiliteit in Luxemburg en Spanje), en andere verrassend (enorme daling in steun voor een grondwet in Nederland voorafgaande aan het referendum, gevolgd door enig herstel). Ziet men af van de schommelingen van meting naar meting, en gaat men in de laatste kolom op zoek naar verschillende omslagen in de publieke opinie tussen de beide metingen voor en de beide metingen na het referendum, dan blijkt er over de hele linie toch geen tegenstrijdige ontwikkeling aan te wijzen tussen

nee-zeggers Frankrijk en Nederland enerzijds en ja-zeggers Spanje en Luxemburg anderzijds.

We vinden landenvergelijkend geen steun voor onze speculatie in de vorige Verkenning (CPB/SCP 2005: 38) dat het Nederlandse publiek wel eens negatiever zou kunnen worden ten gevolge van de discussies rond het referendum van 1 juni 2005. Op de ontwikkelingen in Nederland gaan we in het volgende hoofdstuk door.

Bijlagetabellen bij hoofdstuk A1

Bijlagetabel A1.1 Steun voor toetredingen in de 25 lidstaten van de EU, 2005, (ongewogen) gemiddelden van de nationale percentages van de bevolking van 15 jaar en ouder en afwijkingen van de landen van dit gemiddelde in procentpunten^a

	landen- gemiddelde	gemiddelde steun per land voor twaalf uitbreidingen en afwijkingen in %-punten																								
		FI	SE	DK	UK	IE	NL	BE	LU	DE	AT	IT	EL	FR	ES	PT	EE	LV	LT	PL	CZ	SK	HU	SI	CY	MT
gemiddelde steun voor nieuwe toetredingen	54	55	70	56	45	51	57	55	43	44	33	41	64	47	50	49	55	52	57	62	56	60	54	67	59	62
afwijkingen van die gemiddelde steun:																										
Zwitserland	28	39	20	31	22	22	34	32	37	40	39	31	24	29	16	22	28	25	23	19	33	30	29	26	26	15
Noorwegen	27	39	21	37	23	22	37	32	39	40	38	26	22	33	16	20	28	23	22	19	32	28	24	24	27	13
IJsland	19	38	21	33	16	12	27	25	33	27	23	20	16	24	7	6	22	18	16	10	24	10	11	20	17	11
Kroatië	1	-10	0	-5	-4	0	-1	0	-7	3	17	2	6	-4	-2	-4	6	-9	1	8	20	19	22	-8	-6	3
Bulgarije	1	2	0	-3	-1	-1	-5	-3	-4	-4	-12	-5	0	-2	0	0	8	10	11	3	8	9	3	-2	5	-2
Roemenië	-4	-7	-2	-6	-3	-7	-6	-8	-4	-12	-16	-5	3	-6	-3	-4	2	4	-2	-8	-14	-6	1	-5	10	0
Oekraïne	-6	-16	-11	-15	-6	-7	-18	-11	-12	-14	-14	-4	5	-9	-6	-5	1	5	10	3	-15	-5	-10	-1	6	-1
Bosnië en Herzegovina	-8	-14	-4	-10	-9	-3	-10	-10	-11	-11	-9	-10	3	-9	4	-7	-12	-13	-9	-7	-12	-7	-15	-6	-8	-3
Macedonië	-9	-12	-5	-9	-7	-5	-8	-6	-14	-9	-11	-12	-18	-8	-3	5	-7	-11	-7	-5	-10	-7	-16	-4	-11	-2
Servië en Montenegro	-10	-17	-6	-14	-11	-8	-14	-10	-13	-14	-13	-14	10	-10	6	-8	-15	-14	-12	-7	-10	-11	-14	-6	0	-4
Albanië	-18	-18	-13	-15	-12	-8	-20	-22	-19	-22	-20	-15	-27	-14	-5	-6	18	-18	-20	-14	-30	-29	-23	-20	-24	-7
Turkije	-22	-24	-22	-23	-8	-18	-16	-19	-24	-23	-22	-14	-44	-26	-10	-9	28	-21	-31	-20	-25	-32	-13	-18	-43	-23

«Voor elk van de volgende landen: bent u voor of tegen het lidmaatschap van de Europese Unie?» De landen worden in willekeurige volgorde genoemd. Antwoordcategorieën: voor / tegen / weet niet. Op de basisvragenlijst is overigens sprake van lidmaatschap «in the future».

Leesvoorbeeld: In Finland is gemiddeld 55% voor het EU-lidmaatschap van de genoemde twaalf landen; 94% (55+39) van de Finnen is voor toetreding van Zwitserland en Noorwegen; 31% (55-24) is voor toetreding van Turkije. Anders dan in bijlagetabel A1.2 tellen de afwijkingen hier dus per kolom op tot nul.

Bron: Eurobarometer 64.2 (oktober-november 2005); gewogen resultaten

Bijlagentabel A1.2 Voorkeuren voor Europees beleid in de 25 lidstaten van de EU, 2005 (ongewogen) gemiddelden van de nationale percentages van de bevolking van 15 jaar en ouder en afwijkingen van de landen van dit gemiddelde in procentpunten^a

	landen- gemiddelde	afwijkingen van het landengemiddelde in %-punten																											
		FI	SE	DK	UK	IE	NL	BE	LU	DE	AT	IT	EL	FR	ES	PT	EE	LV	LT	PL	CZ	SK	HU	SI	CY	MT			
bestrijden van terrorisme	84	0	4	4	-20	-5	5	4	3	0	-9	-9	-10	2	-10	-4	8	6	5	6	5	8	9	-3	1	4			
wetenschappelijk en technologisch onderzoek	78	-16	-6	-5	-14	4	1	2	11	-17	-13	4	2	2	-1	-1	6	5	4	4	4	8	7	-6	17	6			
ondersteuning voor gebieden die economische problemen hebben	68	-12	-2	-5	-9	11	16	-2	16	13	-11	-17	1	-22	3	5	3	10	8	3	-17	3	7	-7	16	16			
beschermen van het milieu	67	-18	1	-4	-6	-8	14	3	-1	2	-9	-6	4	6	7	-2	1	-3	-2	7	2	-5	13	-9	11	0			
defensie en buitenlandse zaken	67	-50	-29	-10	-25	-4	-8	12	13	3	-8	6	-7	9	6	1	13	10	7	2	9	18	14	3	4	13			
Concurrentiebeleid	64	-15	-2	0	-14	5	5	3	5	-7	-11	0	-2	5	6	2	1	2	2	-2	-9	0	11	-8	18	4			
bestrijden van criminaliteit	64	5	-19	1	-30	-22	5	3	-4	7	-1	2	-2	10	-5	-6	10	13	5	11	11	9	15	2	2	0			
Energiebeleid	64	-25	-10	-3	-13	7	-3	2	11	-6	-17	4	8	9	9	9	5	11	3	-7	-15	-2	6	-5	22	10			
Immigratie	58	-40	-27	-11	-18	-1	-4	8	-2	-1	-16	10	-4	12	15	4	9	8	12	15	-1	9	10	8	6	14			
landbouw en visserijbeleid	56	-38	-10	8	-18	2	12	9	5	2	-10	-1	2	0	5	-1	-1	6	10	5	-6	-3	5	-6	20	1			
bescherming van de consument	51	-17	-12	-9	-11	6	-3	1	-6	-2	-14	2	11	1	8	2	-6	8	8	9	1	0	8	-6	18	3			
bestrijden van de werkloosheid	44	-22	-12	-11	-17	-8	-9	-1	-5	-12	1	8	14	6	4	6	7	10	12	6	-2	5	13	-3	14	8			
gezondheid en sociale zekerheid	34	-25	-23	-20	-9	-5	-11	-4	-6	-14	-10	9	18	-8	7	4	16	22	21	4	-1	-5	10	-1	31	-1			
Onderwijssysteem	32	-20	-14	-7	-16	-10	-14	-4	-13	-7	-1	11	13	-4	6	2	1	12	11	3	12	3	9	9	17	6			
Belastingen	27	-13	-12	-16	-10	-2	-6	-1	-15	-6	-2	9	14	-2	10	4	1	16	18	0	-3	-8	14	2	9	4			
Pensioenen	25	-19	-20	-19	-8	2	-15	-6	-15	-14	-8	9	20	-5	11	10	10	18	15	6	1	0	8	0	17	1			
gemiddelde voorkeur voor Europees beleid	55	-20	-12	-7	-15	-2	-1	2	0	-5	-9	2	5	-1	5	2	3	10	9	4	-1	2	10	-2	14	6			

^a Kunt u mij voor elk van de volgende gebieden zeggen of u vindt dat beslissingen genomen moeten worden door de [nationale] regering of binnen de Europese Unie? Er zijn 16 beleidsterreinen en onderwerpen voorgelegd in willekeurige volgorde. Die zijn hier opgenomen in volgorde van afnemende steun voor gemeenschappelijk beleid. «Weet niet»-antwoorden zijn buiten beschouwing gebleven.

Leesvoorbeeld: Gemiddeld vindt 84% van de bevolking in de lidstaten dat het bestrijden van terrorisme in Europees verband moet worden aangepakt; in Finland is dat 84% (84+0), in het Verenigd Koninkrijk 64% (84-20) en in Hongarije 93% (84+9). Anders dan in bijlagentabel A1.1 tellen de afwijkingen hier dus per rij op tot nul.

De 15 oude en 10 nieuwe lidstaten zijn zoveel mogelijk in noord-zuid-volgorde opgenomen: Finland (FI), Zweden (SE), Denemarken (DK), Verenigd Koninkrijk (UK), Ierland (IE), Nederland (NL), België (BE), Luxemburg (LU), Duitsland (DE), Oostenrijk (AT), Italië (IT), Griekenland (EL), Frankrijk (FR), Spanje (ES) en Portugal (PT) / Estland (EE), Letland (LV), Litouwen (LT), Polen (PL), Tsjechië (CZ), Slowakije (SK), Hongarije (HU), Slovenië (SI), Cyprus (CY) en Malta (MT).

Bron: Eurobarometer 64.2 (oktober-november 2005); gewogen resultaten

A2 NEDERLAND

We zullen nu nader ingaan op de Nederlandse houding tegenover de EU. In paragraaf 2.1 behandelen we enkele algemene houdingen tegenover de EU en de samenhang daartussen. We belichten verschillen tussen bevolkingsgroepen, en regionale en lokale verschillen in paragraaf 2.2. In paragraaf 2.3 analyseren we nieuwe enquêtegegevens over actuele kwesties zoals de dienstenrichtlijn en het beoogde EU-lidmaatschap van Turkije. Paragraaf 2.4 bevat de bevindingen uit kwalitatief onderzoek. Daarna volgt een slotbeschouwing bij deel A van deze Verkenning.

Voor dit hoofdstuk gebruiken we gegevens over Nederland uit de Eurobarometers, uit de NederlandinEuropa.nl-internetenquête (voorjaar 2006) en uit de bijbehorende focusgroepen.

De internetenquête bevat antwoorden op vragenlijsten van burgers die zelf naar de website gingen, vaak naar aanleiding van advertenties waarin de regering burgers opriep hun meningen over de EU kenbaar te maken. De NederlandinEuropa-site trok 128 059 bezoekers van wie er 97 452 een volledige vragenlijst invulden (Anker 2006: 5). We gebruiken deze internetenquête met enige terughoudendheid, omdat we vermoeden dat mensen met internet, interesse voor onderzoek en betrokkenheid bij Europa oververtegenwoordigd zijn. Daar is zo goed mogelijk voor gecorrigeerd door een weging op sociaal-demografische achtergronden en een opvatting over de EU in een onderzoek waarvan de representativiteit beter kon worden gecontroleerd. Enige vertekening door zelfselectie blijft echter waarschijnlijk en daarom gebruiken we de gegevens vooral voor het vergelijken van bevolkingsgroepen en onderzoek naar de samenhang in opvattingen. (De bijlage bij dit hoofdstuk bevat een uitgebreidere verantwoording voor het gebruik van de internetenquête.)

2.1 De algemene houdingen

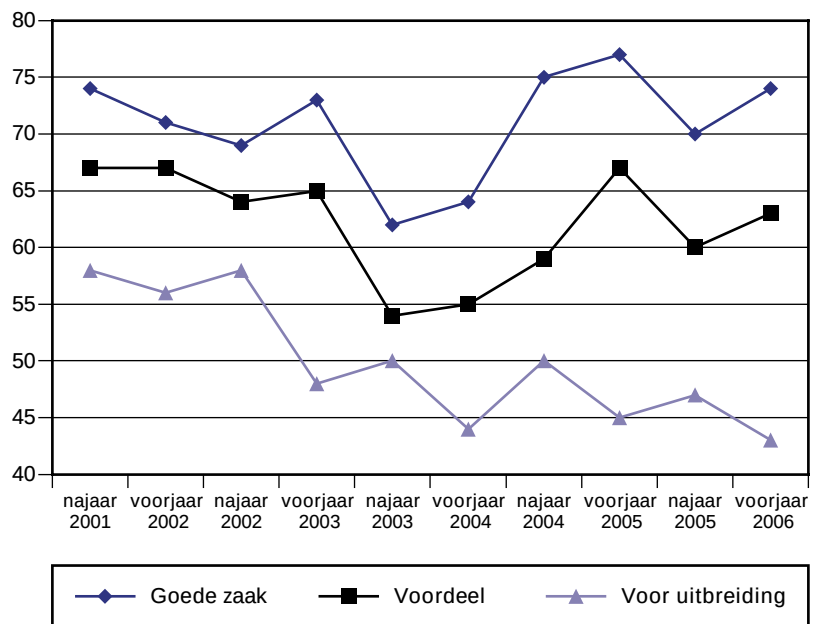
Ontwikkelingen in de steun voor Europa, 2001–2006

Hoe heeft de algemene steun voor de EU in Nederland zich de afgelopen jaren ontwikkeld? Ter introductie biedt figuur 2.1 een grafische weergave van de ontwikkeling van drie indicatoren uit tabel 1.1 en tabel 1.3.

De beoordelingen dat het Nederlandse lidmaatschap een goede zaak is en dat Nederland voordeel heeft van het EU-lidmaatschap lopen parallel. In het najaar van 2003 en het voorjaar van 2004 bevindt de steun zich op een dieptepunt, om vervolgens weer aan te trekken. In het voorjaar van 2005 bevinden zowel «goede zaak» als «voordeel» zich op het hoogste punt in vijf jaar. Na het referendum in juni dalen beide vormen van steun, om in het voorjaar van 2006 weer toe te nemen.

Bij de steun voor verdere uitbreidingen van de Unie zien we echter een andere ontwikkeling: een stapsgewijze daling met een tussentijds dieptepunt in het voorjaar van 2004, toen op 1 mei tien nieuwe lidstaten toetraden. De steun herstelt zich in het najaar van 2004, maar daalt dan weer. In vijf jaar tijd is de steun voor uitbreidingen met 15 procentpunten gedaald (van 58% naar 43%). In tabel 1.4 in het vorige hoofdstuk signaleerden we ook voor andere lidstaten een daling. In paragraaf 2.3 en 2.4 komen we terug op houdingen tegenover uitbreidingen.

Figuur 2.1 Ontwikkelingen in steun voor het EU-lidmaatschap en voor uitbreidingen, 2001–2006

Goede zaak: «Vindt u het in het algemeen gesproken een goede zaak dat Nederland lid is van de EU?»

Voordeel: «Vindt u dat Nederland, alles welbeschouwd, voordeel heeft van het lidmaatschap van de EU?»

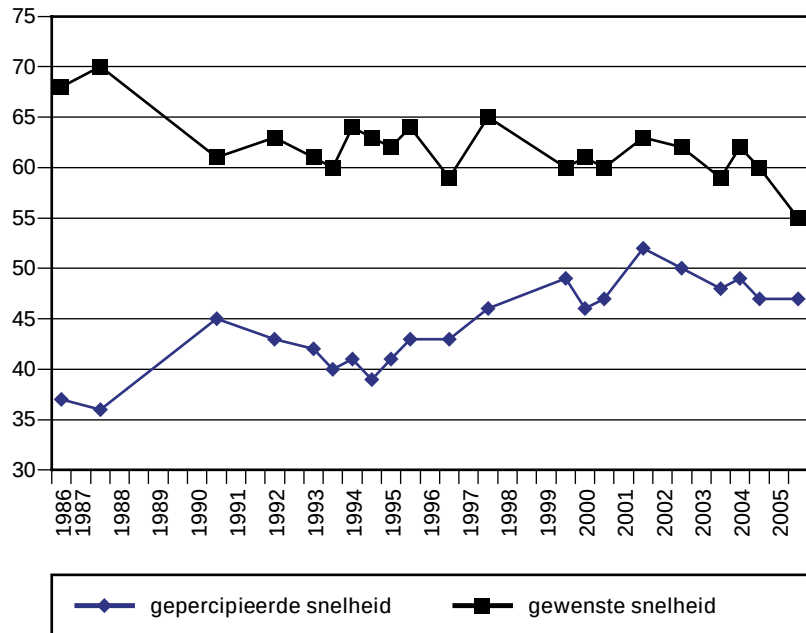
Uitbreiding: «Bent u voor uitbreiding van de Unie met nieuwe leden?»

Bron: Eurobarometer 56.2, 57.1, 58.1, 59.1, 60.1, 61.0, 62.0, 63.4, 64.2 en rapportage (EC 2006a) over 65; gewogen resultaten

De snelheid van integratie

Sinds 1986 is de gemiddelde gewenste snelheid van Europese integratie (hoe snel wil men dat de Europese integratie gaat?) hoger geweest dan de gemiddelde gepercipieerde snelheid van integratie (hoe snel *denkt* men dat de Europese integratie gaat?), zo laat figuur 2.2 zien. Wel komen wens en perceptie in de loop van de tijd dicht bij elkaar te liggen. Tussen najaar 2004 en najaar 2005 blijft de gepercipieerde snelheid gelijk, maar neemt de gewenste snelheid sterk af. In dit jaar neemt het percentage mensen dat vindt dat de integratie te snel gaat toe van 20 tot 26% (niet zichtbaar in de figuur).

Figuur 2.2 Gepercipieerde en gewenste snelheid van Europese integratie,^a 1986–2005

^a De waargenomen en gewenste snelheid van «het opbouwproces van Europa» worden gemeten op een zevenpuntsschaal, gevisualiseerd met zeven mannetjes van «staat stil» tot «loopt zo hard mogelijk».

Bron: Eurobarometer 26.0, 28.0, 34.0, 37.0, 39.1, 40, 41.0, 42, 43.1, 44.1, 46.0, 48, 52.0, 53.0, 54.1, 55.0, 56.2, 58.1, 60.1, 61.0, 62.0, 63.4 en 64.2, gewogen resultaten

Kennis en betrokkenheid

Tabel 2.1 toont ontwikkelingen in de oordelen van Nederlanders over hun eigen kennis van en hun inzicht in de EU. In de periode 2001–2004 schommelt het percentage respondenten dat de eigen kennis over de EU als voldoende of goed beoordeelt tussen de 31% en 41%. In het voorjaar van 2005 ligt dit opeens op 50%. Het ligt voor de hand om aan te nemen dat het referendum hierin een rol speelde: mensen werden plotseling veel directer met Europese kwesties geconfronteerd en kregen het idee meer van de EU te weten. Dit (veronderstelde) leereffect ebt na afloop van het referendum snel weg. In het najaar van 2005 ligt het percentage mensen dat zichzelf een voldoende geeft weer op 35%, hetgeen meer in lijn is met eerdere ontwikkelingen.

Het aandeel mensen dat zegt te begrijpen hoe de EU werkt, steeg in het najaar van 2004 al. Tussen najaar 2004 en najaar 2005 vinden we weinig verschil. De bekendheid met EU-instituten is over de afgelopen vier jaar juist gedaald: van 30% in 2001 naar 21% in 2005. Al met al geven de zelfrapportages geen rooskleurig beeld van het gemiddelde kennisniveau over de EU. Uit hoofdstuk A1 bleek dat de gemiddelde Nederlander inderdaad vrij matig geïnformeerd is, maar in Europees perspectief nog altijd tot de middenmoot behoort.

Tabel 2.1 Kennis over en inzicht in de EU, 2001–2005, in procenten van de bevolking van 15 jaar en ouder

	najaar 2001	voorjaar 2002	najaar 2002	voorjaar 2003	najaar 2003	voorjaar 2004	najaar 2004	voorjaar 2005	najaar 2005
beoordeelt de eigen kennis over de EU als voldoende/goed	34	32	38	34	31	38	41	50	35
Zegt te begrijpen hoe de EU werkt	.	.	.	43	.	45	51	.	53
Zegt bekend te zijn met minstens zeven van de negen EU-instellingen	30	27	30	20	27	26	20	.	21

Bron: Eurobarometer 56.2, 57.1, 58.1, 59.1, 60.1, 61.0, 62.0, 63.4 en 64.2; gewogen resultaten

Gaan toenemende betrokkenheid en kennis gepaard met meer steun voor de EU? Tabel 2.2 laat zien dat dat voor betrokkenheid inderdaad het geval is: 81% van de mensen die zichzelf als zeer betrokken bestempelen vindt het Nederlandse EU-lidmaatschap een goede zaak. Van de mensen die zichzelf helemaal niet betrokken vinden, is dit maar 28%. Er zijn echter ook betrokken tegenstanders: 11% van de zeer betrokken mensen vindt het Nederlandse lidmaatschap slecht tot zeer slecht. Groot is deze groep niet.

Voor «kennis over» zien we een ander beeld. Juist onder de mensen die zich zeer geïnformeerd achten, is de steun voor het Nederlandse lidmaatschap relatief laag: 63% vindt het lidmaatschap een goede zaak, 24% vindt het lidmaatschap een slechte zaak. Alleen bij de groep mensen die zichzelf helemaal niet geïnformeerd acht, komt de overtuiging dat het Nederlandse lidmaatschap een slechte zaak is vaker voor (35%). Steun voor het EU-lidmaatschap is het hoogst onder mensen die zichzelf gewoon of een beetje geïnformeerd vinden. Er lijkt sprake van een kromlijning verband: met toenemende kennis over Europa stijgt de steun eerst, maar daarna neemt deze weer af.¹

Tabel 2.2 Oordeel over EU-lidmaatschap naar betrokkenheid en geïnformeerdeheid in diverse groepen (in %)

groepen (met hun aandeel respondenten tussen haakjes)		lidmaatschap goede zaak	lidmaatschap slechte zaak
voelt u zich betrokken bij Europese zaken?	• zeer betrokken (7)	81	11
	• betrokken (35)	82	7
	• neutraal (27)	67	9
	• niet betrokken (16)	52	20
	• helemaal niet betrokken (13)	28	48
hoe geïnformeerd voelt u zich over zaken die in Europa spelen en die van invloed kunnen zijn op Nederland?	• zeer geïnformeerd (2)	63	24
	• geïnformeerd (18)	73	13
	• beetje geïnformeerd (42)	72	10
	• niet geïnformeerd (25)	61	16
	• helemaal niet geïnformeerd (11)	41	35

Bron: NederlandinEuropa.nl (voorjaar 2006), gewogen resultaten

2.2 Verschillen in de bevolking

We besteden dit jaar speciale aandacht aan sociaal-economische positie en woonomgeving. Daartoe zijn in tabel 2.3 de achtergrondvariabelen opleidingsniveau, beroepsgroep, etnische afkomst, stedelijkheidsgraad, sociale status van de buurt en partijkeuze opgenomen.

¹ Er is nog wel een rechtlijnig verband met steun ($r=0,22$), maar dat is zwakker dan bij de relatie tussen steun en betrokkenheid ($0,44$).

Uit de eerste Europese Verkenning (CPB/SCP 2003) bleek dat opleidingsniveau een belangrijke voorspeller is voor houdingen tegenover de EU. Twee jaar geleden besteedde de Europese Verkenning uitgebreid aandacht aan partijvoorkeur in combinatie met houdingen tegenover de EU (CPB/SCP 2004). Eén van de conclusies was toen dat politieke partijen in de beleving van de kiezers vaak meer voor de EU zijn dan de kiezers zelf.¹ In de tussentijd is er veel gebeurd. De meeste grote politieke partijen hebben campagne gevoerd voor de Europese grondwet, terwijl de meeste kiezers tegen de grondwet hebben gestemd. «Waar 85 procent van de Tweede-Kamerleden voorstander was van de Europese constitutie, bleek slechts 38,5 procent van de opgekomen kiezers dezelfde mening te zijn toegedaan» (Aarts en Van der Kolk 2005: 45). Na afloop van het referendum was de roep om meer politisering op het gebied van Europa groot (zie o.a. AIV 2005; Nicolaï 2005; TK 2006a; Van den Berg, nog te verschijnen; Hollander, nog te verschijnen). Politieke partijen kregen het verwijt te weinig te doen aan differentiatie en meningsvorming over Europese thema's. Als reactie hierop zijn de meeste politieke partijen zich op Europa gaan beraden en hebben zij hun visies naar buiten gebracht (AIV 2005: 15). Dit heeft echter voornamelijk geleid tot discussies binnen politieke partijen, en niet zozeer tot discussies tussen politieke partijen. In dit licht is het interessant om opnieuw te kijken naar de relatie tussen partijvoorkeur en houdingen tegenover Europa. In hoeverre is er nog steeds sprake van een discrepantie tussen dat wat de kiezers vinden en dat wat de partijen vinden?

De indicatoren in tabel 2.3 zijn geïnformeerdheid, betrokkenheid, steun voor het EU-lidmaatschap en steun voor de toetreding van Turkije. De eerste drie corresponderen met de houdingen waarover in paragraaf 2.1 werd gerapporteerd; de opvatting over Turkije is een opstapje naar paragraaf 2.3. Het gaat hier om de instemming met het Turkse lidmaatschap als Turkije wordt genoemd in een serie van mogelijke toetreders. De zo gemeten steun (22%) is lager dan wanneer er voorwaarden worden verbonden aan de toetreding. Zo is 37% van de ondervraagden van Nederland in Europa het eens met de stelling «Turkije mag toetreden tot de EU zodra het voldoet aan alle eisen» (zie tabel 2.6).

Uit tabel 2.3 blijkt dat met name opleidingsniveau en partijkeuze belangrijke voorspellende variabelen zijn voor houdingen ten opzichte van Europa. Het verschil tussen hoger en lager opgeleiden is groot: hoger opgeleiden zijn veel vaker positief over het Nederlands EU-lidmaatschap (+37% ten opzichte van lager opgeleiden) en bestempelen zichzelf veel vaker als betrokken (+27%). Ook zijn hoger opgeleiden vaker voorstander van de toetreding van Turkije, maar de verschillen zijn hier kleiner (+17%). Op geïnformeerdheid scoren hoogopgeleiden slechts 7% hoger dan laagopgeleiden.

Andere groepen met opvallende scores zijn mensen uit zeer sterk verstedelijkte gebieden (bovengemiddeld positief en betrokken), mensen uit buurten met een hoge sociale status (idem), zelfstandigen (bovengemiddeld betrokken), scholieren (bovengemiddeld positief over het Nederlandse lidmaatschap en de toetreding van Turkije) en respondenten van Turkse afkomst. Die laatste groep is in meerderheid voorstander van de toetreding van Turkije tot de EU.² We komen in paragraaf 2.3 terug op deze groep. Eerst gaan we in op verschillen naar politieke voorkeur, stedelijkheid en status van de buurt.

¹ Uit onderzoek van Aarts en Van der Kolk (2005) blijkt dat politieke partijen – met uitzondering van de kleine linkse en rechtse – inderdaad positiever zijn over de euro, de snelheid van integratie en de uitbreidingen dan hun achterban. Volgens Aarts en van der Kolk zijn partijen geneigd de verschillen tussen zichzelf en hun achterban te onderschatten.

² Hier is wel een extra waarschuwing bij de representativiteit op haar plaats. Onder de 583 respondenten van Turkse afkomst die aan de enquête deelnamen, zijn relatief veel jongeren en hogeropgeleiden. Ze zijn eerder een voorhoede van opinieleiders dan een adequate vertegenwoordiging van de zwiigende meerderheid van de bevolking van Turkse afkomst.

Tabel 2.3 Houdingen in enkele groepen: afwijkingen in procentpunten van het totaalpercentage

Groepen		geïnformeerd ^a	betrokken ^b	goede zaak ^c	voor Turkije ^d
Percentage in de hele enquête		21	43	65	22
opleidingsniveau	lager onderwijs	-3	-14	-21	-8
	middelbaar onderwijs	-1	-4	-4	-3
	hoger onderwijs	4	13	16	9
beroepsgroep	zelfstandige	5	9	2	2
	loondienst (overheid)	1	1	5	4
	loondienst (bedrijf)	-4	-10	-3	-3
	werkloos	1	-1	-8	3
	huisvrouw, -man	-2	-6	-13	-5
	student, scholier	-2	-5	17	8
	gepensioneerd	7	15	4	0
etniciteit	autochtoon	-1	-1	0	-1
	Turkse afkomst	3	0	3	44
	overige afkomst	3	5	2	1
stedelijkheidsgraad	zeer sterk stedelijk	2	5	6	6
	sterk stedelijk	-1	-2	-1	-1
	matig stedelijk	-1	-2	-1	-1
	weinig stedelijk	0	-2	0	-3
sociale status v/d buurt ^e	niet stedelijk	-1	-2	-2	-3
	hoog	0	2	4	1
	midden	-1	-2	-1	-2
	laag	0	-1	-2	1
partijkeuze ^f	CDA	6	12	16	0
	PvdA	0	3	7	10
	VVD	2	5	9	-4
	LPF	-2	-14	-23	-13
	D66	6	21	25	16
	GroenLinks	4	15	22	27
	Groep Nawijn	-1	-15	-26	-1
	Pastors	2	-6	-21	-13
	SP	-3	-7	-13	0
	SGP	1	-19	-26	-18
	ChristenUnie	-2	-6	-1	-9
	Partij voor de Dieren	-5	-7	-18	-5
	Wilders	-4	-17	-34	-19

^a Percentage respondenten dat zich (zeer) geïnformeerd voelt over zaken die in Europa spelen en voor Nederland van belang kunnen zijn.

^b Percentage respondenten dat zich (zeer) betrokken voelt bij Europese zaken.

^c Percentage respondenten dat het Nederlandse lidmaatschap van de EU een (zeer) goede zaak vindt.

^d Percentage respondenten dat voor toetreding van Turkije tot de EU is.

^e Zelfrapportage van sociale status door informant uit de buurt (achterstandsscores).

^f «Stel dat er vandaag verkiezingen worden gehouden voor de Tweede Kamer. Op welke partij zou u dan stemmen?»

Bron: NederlandinEuropa.nl (voorjaar 2006); gewogen resultaten.

Politieke voorkeur

Tabel 2.3 laat zien dat CDA-, D66- en GroenLinks-stemmers opvallen door hun positieve grondhouding tegenover de EU en een grote betrokkenheid. Bij D66- en (met name) GroenLinks-stemmers gaat dit samen met een bovengemiddelde ontvankelijkheid voor de toetreding van Turkije. LPF-, Groep Nawijn-, Pastors-, SGP- en Wilders-stemmers staan het meest negatief tegenover de EU en bestempelen zichzelf ook het minst vaak als betrokken. De weerstand tegen de toetreding van Turkije is onder deze groepen het grootst.

De verschillen tussen stemmers zijn groot: het verschil tussen D66- en Wilders-stemmers in de positieve beoordeling van het EU-lidmaatschap is maar liefst 59 procentpunten. Deze verdeling komt in grote lijnen overeen met de Europese «profielen» van de desbetreffende politieke partijen. Wat Turkije betreft lijken kiezers echter minder positief dan de partijen van hun

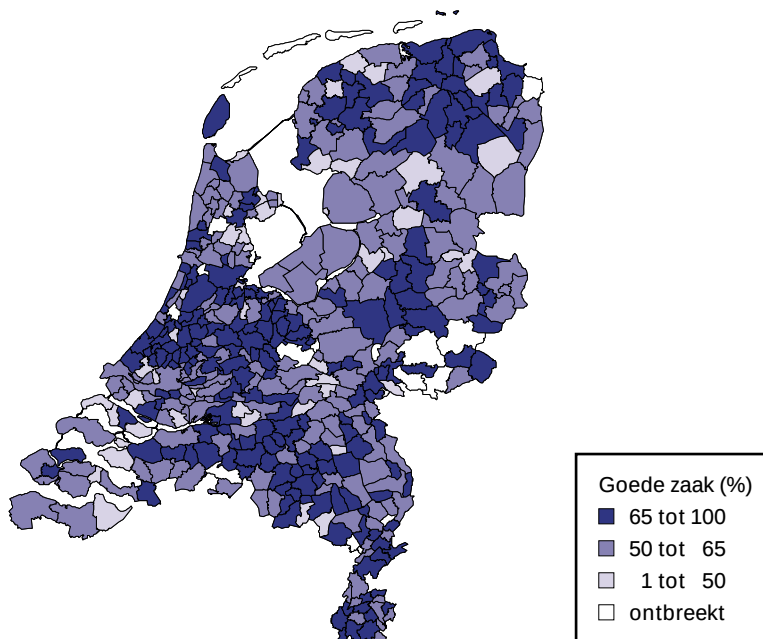
voorkeur. Zelfs bij kiezers van GroenLinks en D66 (partijen met de meest pro-Europese standpunten) is slechts een minderheid voor toetreding.

Hoe is de standpuntbepaling van de partijen verlopen en welke invloed heeft die gehad op de kiezers? Hollander (nog te verschijnen) beschrijft in een paper over de toetreding van Turkije dat het parlementaire debat daarover in Nederland pas laat op gang kwam, namelijk in november 2004, toen een fundamentele discussie over de grenzen van de EU en het Europese karakter van Turkije eigenlijk niet meer goed mogelijk was. Turkije had immers in 1999 al de status van kandidaat-lid gekregen. De meeste politieke partijen stemden daar destijds mee in. Vijf jaar later blijkt er juist behoefte aan zo'n debat te zijn, ook gezien discussies onder de bevolking.¹ Van belang is ook dat de meest intensieve discussies over Turkije plaatsvinden binnen de politieke partijen en niet zozeer tussen hen. Zo waren CDA en VVD intern sterk verdeeld, maar namen ze naar buiten toe uiteindelijk een pro-standpunt in. Van politisering met een uitwerking richting het brede publiek was weinig sprake. Los van het probleem van de interne verdeeldheid van de partijen, is voor kiezers ook onduidelijk waar politieke partijen staan omdat de Turkije-kwestie niet gepolariseerd is volgens een gangbare links-rechtsindeling.

Regionale en lokale verschillen

In figuur 2.3 zijn regionale verschillen afgebeeld in het oordeel dat het Nederlandse lidmaatschap van de EU een goede zaak is. Figuur 2.4 gaat over het oordeel dat Turkije mag toetreden tot de EU. Hoe donkerder de kleur, hoe groter het percentage mensen dat positief is over het Nederlandse lidmaatschap respectievelijk de toetreding van Turkije. Witte gebieden zijn gebieden waar minder dan 25 mensen aan de enquête deelnamen.²

Figuur 2.3 Regionale verschillen in oordeel dat het Nederlandse lidmaatschap van de EU een goede zaak is

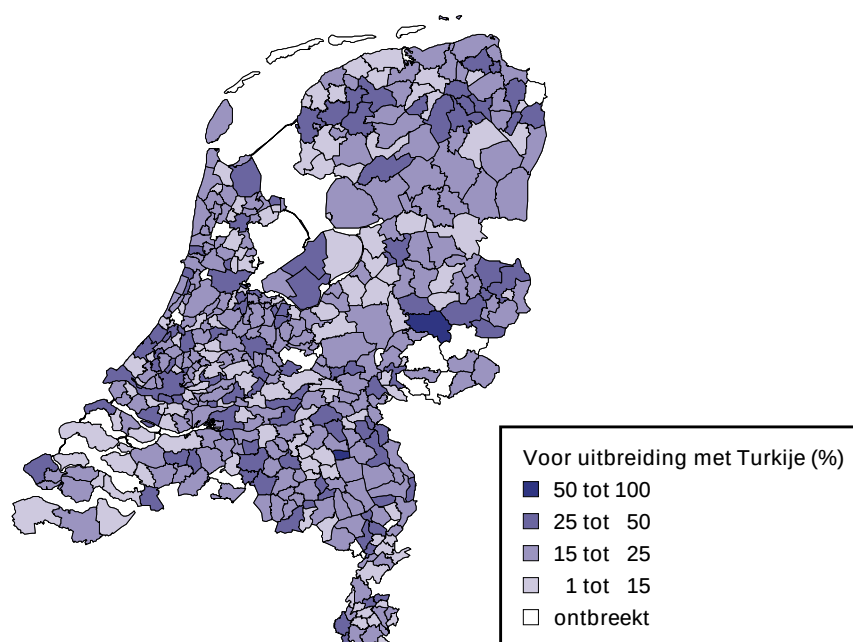

¹ Het huidige kabinet onderkent de wenselijkheid om meer openheid te betrachten bij de besluitvorming over de toetreding van Turkije: «Gebeurt dat niet, dan is het wachten op weer een referendum, ergens in Europa, waar de EU voor een gebrek aan openheid wordt afgestraft» (Nicolai 2006: 28).

² Dat is in 17 gemeenten het geval. Het gemiddelde aantal respondenten in de overige gemeenten bedraagt 198. Met dank aan Jeroen Boelhouwer (SCP) voor zijn medewerking aan de kaarten.

Bron: NederlandinEuropa.nl (voorjaar 2006); gewogen resultaten

Figuur 2.4 Regionale verschillen in oordeel dat Turkije lid mag worden van de EU

Bron: NederlandinEuropa.nl (voorjaar 2006); gewogen resultaten

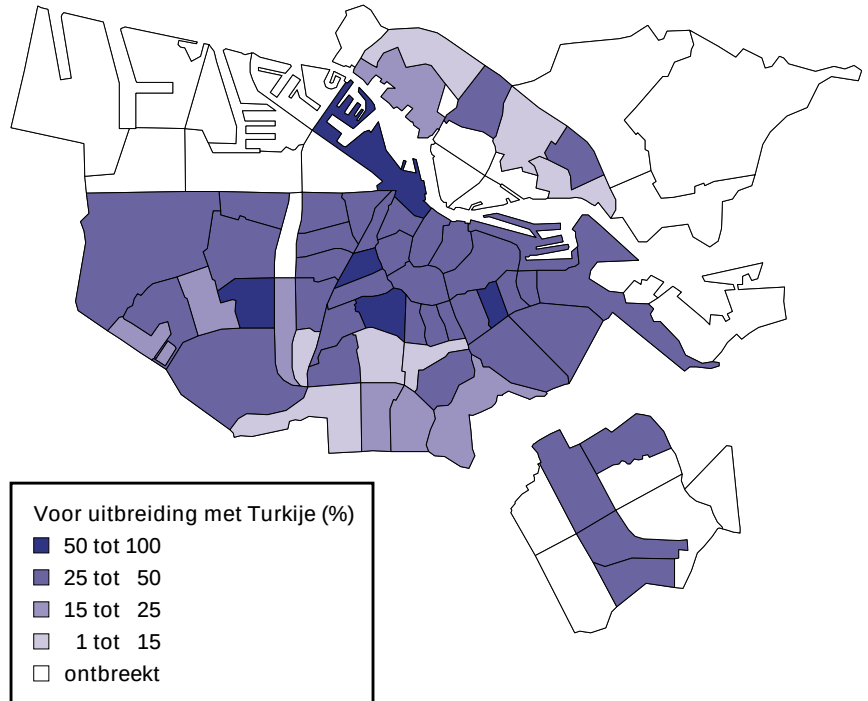
In grote steden en randgemeenten is men vaker positief over het Nederlands EU-lidmaatschap en over de toetreding van Turkije; in landelijke gebieden vaker negatief. Sterk christelijke landelijke gebieden zijn het meest negatief. Dit beeld komt overeen met wat we zagen in tabel 2.3, waaruit bleek dat inwoners van zeer sterk stedelijke gebieden beduidend positiever zijn over de Europese integratie dan inwoners van niet-stedelijke gebieden. Wat betreft de toetreding van Turkije zagen we in tabel 2.3 een kleiner verschil tussen sterk stedelijke en niet-stedelijke gebieden dan in figuur 2.4.¹

Zoals gezegd is men in grote steden gemiddeld gesproken positiever over het lidmaatschap van de EU en de toetreding van Turkije. Grote steden zijn echter geen homogene gebieden. Zo wonen in sommige wijken vooral hoger opgeleiden, in andere voornamelijk lager opgeleiden. Zoals we eerder zagen is opleidingsniveau een belangrijke voorspellende variabele voor houdingen tegenover de EU. Daarnaast zijn er wijken met een hoge of juist lage concentratie allochtonen. We presenteren voor de drie grootste steden verschillen op wijkniveau. Gezien de soms betrekkelijk geringe aantallen respondenten lenen de kaartjes zich niet voor heel stellige uitspraken over wijkverschillen, maar voor een verkenning zijn ze wel bruikbaar.²

¹ Een verklaring voor dit verschil is dat in tabel 2.3 de mate van stedelijkheid bepaald is op basis van postcode (zo kan iemand die aan de rand van Amsterdam woont lager scoren op stedelijkheid dan een inwoner van het centrum van Ede). In de figuren 2.3 en 2.4 worden scores weergegeven op woonplaatsniveau.

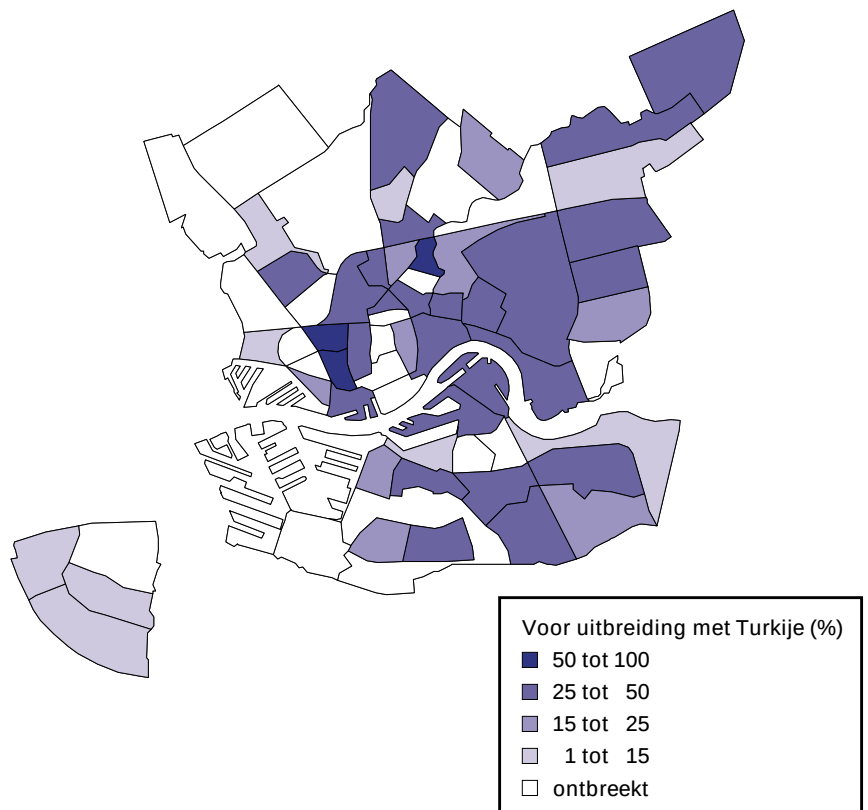
² De wijken zijn gebaseerd op postcodegebieden (de vier cijfers, zonder de letters). In Amsterdam hebben 4708 respondenten de enquête ingevuld. Het gemiddelde aantal respondenten per postcodegebied bedraagt 65. In 15 postcodegebieden hebben minder dan 25 respondenten meegedaan (de witte gebieden op de kaart, meestal industrieterreinen of landelijke gebieden). In Rotterdam hebben in totaal 2948 respondenten de enquête ingevuld. Het gemiddelde aantal respondenten per postcodegebied bedraagt 43. In 19 postcodegebieden hebben minder dan 25 respondenten meegedaan. In Den Haag hebben in totaal 3222 respondenten de enquête ingevuld. Het gemiddelde aantal respondenten per postcodegebied bedraagt 58. In 9 postcodegebieden hebben minder dan 25 respondenten meegedaan.

Figuur 2.5 Amsterdam: voor uitbreiding met Turkije

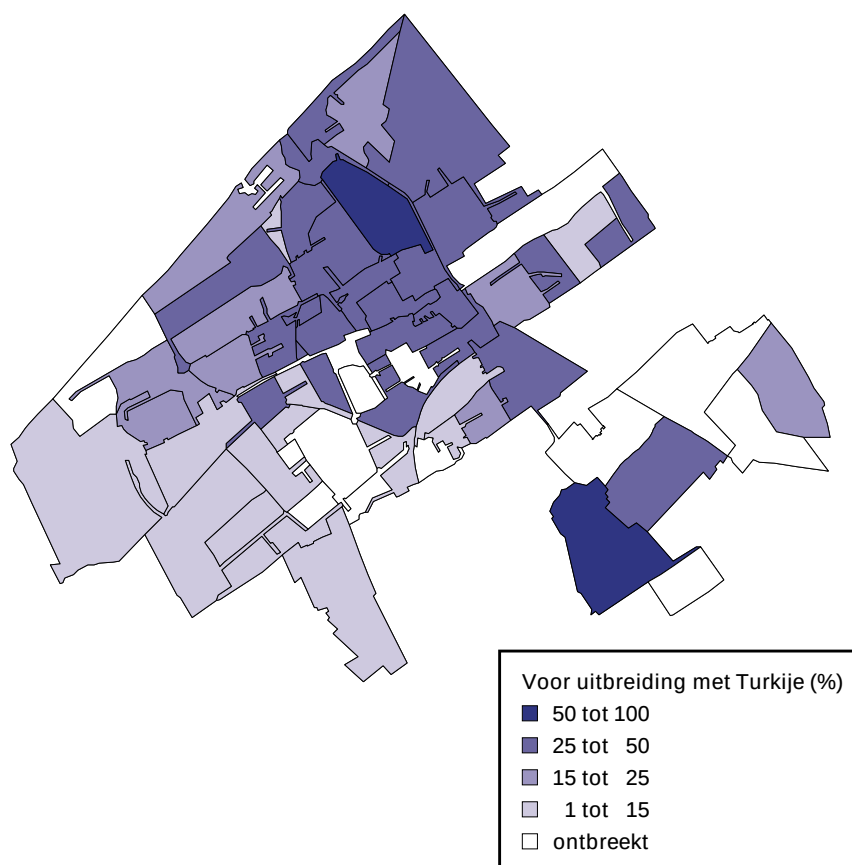
Bron: NederlandinEuropa.nl (voorjaar 2006); gewogen resultaten

Figuur 2.6 Rotterdam: voor uitbreiding met Turkije

Bron: NederlandinEuropa.nl (voorjaar 2006); gewogen resultaten

Figuur 2.7 Den Haag: voor uitbreiding met Turkije

Bron: NederlandinEuropa.nl (voorjaar 2006); gewogen resultaten

De figuren 2.5, 2.6 en 2.7 laten zien dat de steun voor de toetreding van Turkije van wijk tot wijk verschilt. Dit nuanceert het beeld in tabel 2.3, waaruit bleek dat betere wijken landelijk exact even hoog scoren op steun voor toetreding van Turkije als slechtere wijken.¹ Wat opvalt is dat de steun voor de toetreding van Turkije in Amsterdam (34%) beduidend groter is dan in Rotterdam (26%) en Den Haag (25%). Rotterdam en Den Haag vertonen onderling grote overeenkomsten. In Amsterdam is de steun in slechtere wijken groter dan in gemiddelde en betere wijken. In Den Haag is het precies omgekeerd: de steun voor de toetreding van Turkije is het grootst in de betere wijken en het kleinst in de slechtere wijken. In Rotterdam is de steun in de betere en slechtere wijken ongeveer gelijk en beduidend hoger dan in de modale wijken.

¹ In tabel 2.3 zijn wijken gebaseerd op achterstandsscores. In de figuren zijn de wijken gebaseerd op postcodegebied (vier cijfers, zonder letters). Hierdoor ontstaat soms een mix van betere en slechtere buurten in één gebied. Naast de analyses op postcodeniveau (zoals gepresenteerd in de kaarten) zijn per stad ook analyses gedaan met sociale statusscores per wijk. De resultaten hiervan zijn in de tekst meegenomen.

² In alle drie de steden zijn wijken te vinden waar minstens de helft van de geënquêteerden voor toetreding van Turkije is. In Amsterdam zijn dit de wijken Spaardammerbuurt en Westelijke haven (52%), Kinkerbuurt (57%), Slotervaart (57%), Museumkwartier (55%) en Oosterparkbuurt (64%); in Rotterdam het Nieuwe Westen (53% en 57%) en Oude Noorden (55%); en in Den Haag de omgeving van de Rijswijkse Landingslaan (60%), het Van Stolkpark en de Scheveningse bosjes (55%).

In Rotterdam en Den Haag is steun voor de toetreding van Turkije onder autochtonen in betere wijken relatief hoog, en onder autochtonen in slechtere wijken relatief laag. In Amsterdam zijn de autochtonen in slechtere wijken juist positiever over de toetreding van Turkije. Allochtonen scoren overall wat positiever dan autochtonen. In alle steden vinden we tegenstellingen tussen verschillende wijken.²

2.3 Actuele Europese thema's

We gaan in deze paragraaf op twee kwesties in: de dienstenrichtlijn («de Poolse loodgieter») en de voorgenomen uitbreiding met Turkije. De NederlandinEuropa.nl-internetenquête stelt ons door het grote aantal respondenten in staat om bij het tweede onderwerp aandacht te besteden aan de opvattingen van Nederlanders van Turkse afkomst.

De dienstenrichtlijn

De dienstenrichtlijn regelt het vrij verkeer van diensten binnen de EU. Dat moet het voor Europese bedrijven makkelijker maken om over de grenzen diensten aan te bieden. De commotie rond de dienstenrichtlijn heeft de maken met de vraag of bedrijven alleen hoeven te voldoen aan regels van het land waarin ze gevestigd zijn, of ook aan regels in het land waar ze de diensten aanbieden (zoals arbeidsvoorwaarden).¹ Respondenten kregen vijf keuzemogelijkheden voorgelegd: voor de dienstenrichtlijn, voor de dienstenrichtlijn mits het land-van-oorsprong-principe wordt toegepast, tegen de dienstenrichtlijn tenzij de Nederlandse arbeidsvoorwaarden beschermd worden, tegen de dienstenrichtlijn, of geen mening. Tabel 2.4 bevat de meningen van alle ondervraagden, maar splitst ze tevens uit naar opleidingsniveau en arbeidsmarktpositie. Voor «allen» geldt dat ze gereserveerd staan tegenover de dienstenrichtlijn, maar dat er veel kou uit de lucht genomen kan worden door te garanderen dat de Nederlandse arbeidsvoorwaarden niet worden aangetast. Interessant is echter de vergelijking van groepen met uiteenlopend opleidingsniveau en verschil in arbeidsmarktpositie.

Tabel 2.4: Meningen over de dienstenrichtlijn in diverse groepen (in %)^a

		voor	voor, zolang	tegen, tenzij	tegen	geen mening
allen		11	11	40	24	13
opleidingsniveau	hoger opgeleid	15	13	38	21	12
	middelbaar opgeleid	10	10	41	26	14
	lager opgeleid	9	8	41	26	17
arbeidsmarktpositie	zelfstandige	17	13	34	26	11
	loondienst (overheid)	11	10	41	26	12
	loondienst (bedrijf)	9	9	40	29	13
	werkloos	11	9	38	27	13
	huisvrouw, -man	7	10	44	26	13
	student, scholier	12	12	31	18	27
	gepensioneerd	13	15	47	15	9

^a «Bent u voor of tegen de invoering van een dienstenrichtlijn?» Vermeld worden de vijf antwoordmogelijkheden die samen optellen tot 100%: «ik ben voor invoering van de dienstenrichtlijn», «ik ben voor invoering van de dienstenrichtlijn, zolang het land van oorsprong-beginsel zo zuiver mogelijk wordt toegepast», «ik ben tegen invoering van de dienstenrichtlijn, tenzij gegarandeerd is dat de Nederlandse arbeidsvoorwaarden niet ondermijnd worden», «ik ben tegen invoering van de dienstenrichtlijn», «geen mening».

Bron: NederlandinEuropa.nl (voorjaar 2006), gewogen resultaten

Hoger opgeleiden staan positiever tegenover de dienstenrichtlijn dan lager opgeleiden. Dat kan ermee te maken hebben dat de welgesteldere hoger opgeleiden eerder de consumentenvoordelen van de richtlijn zien en lager opgeleiden eerder het risico om door goedkopere arbeidskrachten uit andere lidstaten van de arbeidsmarkt te worden gedreven. Zelfstandigen zijn vaker vóór de richtlijn (maar niet minder vaak onvoorwaardelijk tegen) en dat kan ermee te maken hebben dat ze ook kunnen profiteren van de dienstenrichtlijn. Gedacht vanuit verschillende belangen zijn de verschillen tussen de groepen eigenlijk vrij klein.

¹ In mei 2006 zijn de EU-lidstaten het eens geworden over de laatste details van de dienstenrichtlijn. Bedrijven krijgen de mogelijkheid om in de gehele EU diensten aan te bieden. De lidstaat waar de diensten worden aangeboden heeft echter de bevoegdheid om, voor zover deze non-discriminerend en proportioneel zijn regels te stellen bijvoorbeeld voor veiligheid of gezondheid (EC 2006b).

De uitbreiding met Turkije

Het draagvlak voor verdere uitbreiding van de EU is op dit moment niet groot. In paragraaf 2.1 lieten we zien dat de steun voor verdere uitbreiding van de EU de afgelopen jaren gestaag is gedaald. In bijlage tabel 1 van hoofdstuk A1 staan cijfers per potentiële toetreders. De Eurobarometer en de NederlandinEuropa.nl-enquête laten, waarschijnlijk door uiteenlopende vraagstellingen en onderzoeksmethodes, verschillende niveaus van instemming met toetredingen zien, maar de volgorde is wel hetzelfde: alleen uitbreidingen met moderne, westerse landen zoals Noorwegen, Zwitserland en IJsland kunnen rekenen op veel steun. Voor Albanië, Turkije en de Oekraïne is de minste steun.

Deze paragraaf gaat in op een van de meest omstreden uitbreidingen: die met Turkije. Tabel 2.3 wees al uit dat de uitbreiding met Turkije bij veel mensen op weerstand stuit. In deze paragraaf bekijken we eerst of de mening over toetreding van Turkije samenhangt met een algemeen oordeel over de EU. Vervolgens besteden we aandacht aan argumentaties om voor of tegen de toetreding van Turkije te zijn. Tot slot zoomen we in op de opvattingen van mensen van Turkse afkomst.

Tabel 2.5: Opvattingen over Turkije in groepen met verschillende opvattingen over het Nederlandse EU-lidmaatschap (in %)

	voor toetreding Turkije	tegen toetreding Turkije	geen mening
lidmaatschap NL zeer goede zaak	44	43	13
lidmaatschap NL goede zaak	23	65	12
lidmaatschap NL niet goed, niet slecht	10	81	9
lidmaatschap NL slechte zaak	6	89	5
lidmaatschap NL zeer slechte zaak	4	92	4

Bron: NederlandinEuropa.nl (voorjaar 2006), gewogen resultaten

We zien dat een positieve grondhouding tegenover Europa (Nederlands EU-lidmaatschap «goed» of «zeer goed») niet per definitie een positieve grondhouding tegenover de toetreding van Turkije veronderstelt. Van de mensen die het lidmaatschap van Nederland als «zeer goed» bestempelen, is 44% voor toetreding van Turkije en een bijna even grote groep (43%) tegen. Weerstand tegen de toetreding van Turkije is dus niet per se een uiting van eurosceptis of afwijzing van de EU als geheel, maar kan ook samengaan met een positieve houding over de EU an sich. In totaal is 38% van de respondenten voor het Nederlandse lidmaatschap van de EU, maar tegen de toetreding van Turkije (niet in tabel). Daarnaast geldt dat hoe negatiever de beoordeling van het Nederlandse lidmaatschap is, hoe groter de weerstand tegen toetreding van Turkije.

Tabel 2.6 toont de instemming met diverse argumenten die worden gebruikt bij de eventuele toetreding van Turkije. Naast de cijfers voor alle respondenten worden die van de respondenten van Turkse afkomst vermeld. Deze laatsten zijn over het algemeen veel positiever over de toetreding van Turkije tot de EU dan de bevolking als geheel (ongeveer drie keer zo vaak voorstander van toetreding). Tegelijkertijd bestaat er ook onder Turkse respondenten een niet te verwaarlozen minderheid van ongeveer 25% die stellingen onderschrijft zoals «Turkije mag niet toetreden omdat hier geld te halen valt en Nederland daarvoor opdraait». Onder mensen van Turkse afkomst doen vooral de stellingen opgeld dat een Europees Turkije goed is voor de stabiliteit in Europa en het Midden-Oosten, en dat Nederland volop kan profiteren van de grotere afzetmarkt als Turkije toetreedt. Onder de

totale bevolking vinden we de meeste aanhang voor de stelling dat Turkije alleen maar wil toetreden omdat hier geld te halen valt, en de stelling dat Turkije niet mag toetreden omdat het teveel invloed zou krijgen. Dit wordt direct gevolgd door de stelling dat Turkije niet mag toetreden omdat het een islamitisch land is.

Tabel 2.6 Opvattingen over toetreding van Turkije onder alle respondenten en respondenten van Turkse afkomst (in %)

Stellingen over Turkije	allen	Turkse afkomst
Turkije mag toetreden tot de EU, zodra het voldoet aan alle eisen	37	55
Turkije mag niet toetreden tot de EU, want het is een islamitisch land, terwijl de huidige EU gevormd wordt door de landen met een joods-christelijke en humanistische traditie	41	24
Turkije kan wel toetreden tot de EU, maar dan moeten eerst de Europese besluitvormingsregels worden aangepast	20	26
Turkije mag niet toetreden tot de EU, want het is een land met een lage welvaart, dat bij de EU wil horen omdat daar geld te halen valt. De huidige lidstaten, waaronder NL, draaien op voor deze rekening.	47	25
Turkije kan alleen toetreden tot de EU als eerst geregeld is dat de Nederlandse arbeidsmarkt voldoende kan worden beschermd.	37	25
Turkije mag toetreden tot de EU, want een Europees Turkije is goed voor de stabiliteit in Europa en het Midden-Oosten.	27	64
Turkije mag niet toetreden tot de EU, omdat het land op grond van zijn inwonertal te veel invloed zou krijgen in de EU.	42	20
Turkije mag toetreden tot de EU, want dan wordt de Europese markt meteen een flink stuk groter. NL kan daar volop van profiteren.	18	59

Bron: NederlandinEuropa.nl (voorjaar 2006), gewogen resultaten

Met weglating van de stellingen over besluitvormingsregels en bescherming voor de Nederlandse arbeidsmarkt, vormen de uitspraken in tabel 2.6 een betrouwbare schaal om de houding tegenover de toetreding van Turkije te meten.¹ Hoe hoger iemand op deze schaal scoort, hoe meer omstandigheden er zijn waaronder iemand voor toetreding van Turkije is.

Tabel 2.7 vermeldt voor de eerder onderscheiden bevolkingsgroepen welk percentage de laagste score heeft (en altijd tegen toetreding van Turkije is), welk percentage de hoogste score (en altijd voor toetreding is) en tot slot wat de gemiddelde score op een 0–100 schaal is.

Tabel 2.7 Posities van diverse groepen op de schaal voor toetreding van Turkije

		% met laagste score (altijd tegen toetreding)	% met hoogste score (altijd voor toetreding)	gemiddelde score (0–100)
allen		21	9	41
opleidingsniveau	hoger opgeleid	12	14	53
	middelbaar opgeleid	23	7	38
	lager opgeleid	30	4	30
arbeidsmarktpositie	zelfstandige	22	10	41
	loondienst (overheid)	17	11	46
	loondienst (bedrijf)	20	7	39
	werkloos	21	9	43
	huisvrouw, -man	24	6	35
	student, scholier	13	11	50
	gepensioneerd	25	10	40

Bron: NederlandinEuropa.nl (voorjaar 2006), gewogen resultaten

¹ Na weglating van de stellingen over besluitvormingsregels en de Nederlandse arbeidsmarkt resteren zes items, die (na «omkering» van de antwoorden bij de negatieve stellingen) een goede schaal vormen (Cronbach's alpha = 0,89) om de houding tegenover de toetreding van Turkije te meten.

Opleidingsniveau blijkt een belangrijke determinant te zijn: hoe hoger de opleiding, hoe vaker vóór toetreding van Turkije. Voor beroepsgroep geldt dat ambtenaren het meest positief zijn over toetreding van Turkije, en huisvrouwen en -mannen het minst. De verschillen zijn hier echter kleiner dan bij opleidingsniveau. Voor elke onderscheiden groep geldt dat de extreme posities relatief veel aanhang hebben: dit zijn de mensen die in alle

gevallen vóór of in alle gevallen tegen toetreding zijn. Alleen bij de hoger opgeleiden overstijgt het aandeel mensen dat altijd voor toetreding is het aandeel mensen dat altijd tegen toetreding is.¹

2.4 De meningsvorming kwalitatief nader verkend

Nadat zowel de Franse als de Nederlandse kiezers per referendum de grondwet van de hand wezen, besloot de Europese Raad op 17 juni 2005 tot een bezinningperiode van een jaar. Het Nederlandse kabinet wilde in deze periode een beter inzicht krijgen in de verwachtingen van burgers ten aanzien van de EU (TK 2006b: 2). Aanvankelijk zou de bezinning in Nederland de vorm krijgen van een brede maatschappelijke discussie, maar hiervoor bleek in de Tweede Kamer te weinig animo. In plaats daarvan liet het kabinet in maart 2006 het onderzoek www.NederlandinEuropa.nl lanceren, waarin Nederlanders werden bevraagd over actuele Europese thema's en wensen voor de toekomst (TK 2006b). Over dit onderzoek is in het voorafgaande uitgebreid gerapporteerd.

Inmiddels is de bezinningsperiode de facto verlengd. De grote vraag is in hoeverre er, los van het kabinetsinitiatief tot een grootschalig onderzoek, onder burgers interesse is voor een maatschappelijke discussie over Europa. Dringt dit debat ook door tot de Nederlandse huiskamers, of weet men nog steeds te weinig over dit onderwerp en is men eigenlijk ook niet geïnteresseerd? Welke thema's worden relevant gevonden en leveren materiaal tot discussie? Zijn er Europese thema's die op dit moment leven onder de bevolking? Op dit soort vragen willen we met materiaal uit focusgroepen antwoord geven. De focusgroepen zijn afkomstig uit het NederlandinEuropa.nl-onderzoek (Anker 2006). Ze zijn gehouden tussen januari en april 2006.

Terugblikkend op het referendum

Vorig jaar stelden we op basis van eigen focusgroepen vast dat kennis van en interesse in de EU bij de meeste mensen gering was. Mensen vonden weliswaar dat je geïnteresseerd en geïnformeerd hoort te zijn, maar in werkelijkheid kon Europa de meeste mensen nauwelijks boeien. De focusgroepen van na het referendum suggereren dat de betrokkenheid bij en kennis over de EU door het referendum niet erg gegroeid zijn. Eerder lijkt het erop dat het referendum een *eye-opener* was: mensen realiseren zich nu beter hoe weinig ze eigenlijk weten van de EU. Dit gebrek aan kennis lijkt voor veel respondenten een gemis. Mensen geven aan dat ze behoefte hebben aan meer informatie. Terugblikkend op het referendum zeggen veel respondenten dat er veel te weinig informatie beschikbaar was, en dat de beschikbare informatie voor velen onbegrijpelijk was (sommige respondenten zien hierin zelfs een complot). Vorig jaar concludeerden wij echter ook al dat veel mensen een irreëel beeld hebben van de manier waarop ze hun kennisachterstand kunnen inlopen: «velen menen dat dit op een simpele, snelle en boeiende wijze «even» bijgespijkerd kan worden» (CPB/SCP 2005: 37). In dat opzicht heeft de informatiebehoefte van mensen ook iets tegenstrijdigs: men geeft enerzijds aan graag geïnformeerd te willen worden, maar anderzijds gebruikt men beschikbare informatie nauwelijks. Het lijkt erop dat informatiegebrek voor sommige mensen ook een legitimering of excuus vormt. Hoe het ook zij, na het referendum is de roep om meer informatie eerder groter dan kleiner geworden. «Ik hoop dat ze ons gaan informeren.» De bewustwording van het eigen kennisgebrek doet bij sommige respondenten de vraag rijzen of gewone burgers wel capabel zijn om (bindende) uitspraken te doen over zo'n ingewikkelde materie. Op de

¹ Onder respondenten van Turkse afkomst is 34% in alle gevallen voor toetreding, en 9% in alle gevallen tegen toetreding.

vraag of de uitkomsten van het NederlandinEuropa.nl-onderzoek door de Nederlandse regering als bindend beschouwd moeten worden, antwoorden sommige respondenten enigszins benauwd dat ze liever hebben dat er eerst deskundigen naar kijken. «Hoe moeten burgers weten wat ze willen?»

Het karakter van de focusgroepen lijkt na het referendum wel veranderd te zijn: waar het voor het referendum vooral een aaneenschakeling van negatieve percepties en afgeven op Brussel was (zie CPB/SCP 2005), is er na het referendum meer sprake van de onderkenning van een gemeenschappelijk probleem (Nederland heeft «nee» gestemd, hoe moeten we nu verder?), en gaan mensen meer oplossingsgericht denken. In retrospectief wordt het Nederlandse «nee» met name toegeschreven aan een falende nationale regering, en de ergernissen daarover. «De politiek heeft tijdens de referendumcampagne aan slechte marketing gedaan.» «De regering werd afgerekend op zijn prestaties door het volk.» «Uit onszelf krijgen we wel een pro-Europa-gevoel, interventie vanuit de overheid werkt alleen maar contraproductief.» Verwijten richting Brussel blijven in tegenstelling tot vorig jaar uit. Wel wordt herhaaldelijk de angst voor het verlies van nationale identiteit genoemd. «Er is angst voor verandering, onze identiteit brokkelt af.» In tegenstelling tot de focusgroepen van vorig jaar, richten de zorgen en het ongenoegen van respondenten zich ditmaal op een beperkt aantal thema's, namelijk de verdergaande uitbreiding van de EU en «de Poolse loodgieter».¹ Deze Europese issues zijn gerelateerd aan de angsten en onzekerheden van respondenten over verlies aan zeggenschap, verlies aan identiteit en de eigen bestaanszekerheid.

Uitbreidingen

Hét Europese thema van dit moment zijn de komende uitbreidingen van de Unie en het tempo daarvan. «De EU is nu al niet meer overzichtelijk. Eerst moet de zaak hier op orde komen en daarna pas eventueel uitbreiden». Zorgen over het tempo van de Europese integratie zijn rechtstreeks aan het thema uitbreidingen verbonden. «Nederland wordt overgenomen door de EU. Waarom gaat het opeens zo hard? We zijn al vijftig jaar bezig, nu komt alles opeens in een stroomversnelling.» Nieuwe uitbreidingen zijn in alle focusgroepen, zowel met hoger als met lager opgeleide respondenten, een heikel punt. Dit beperkt zich niet alleen tot Turkije maar betreft elke potentiële uitbreiding met landen die armer of minder stabiel zijn. Van de meeste respondenten mogen alleen Noorwegen en Zwitserland er op korte termijn nog bij. Hierover bestaat brede consensus onder zowel hoger als lager opgeleiden.

Deze terughoudendheid lijkt vooral te maken te hebben met het tempo van de uitbreidingen, gecombineerd met de haperende Nederlandse economie. «Omdat het economisch slecht gaat, zijn we niet tolerant naar Europa toe.» «Uitbreiden? Alleen als het de economie uit het slop trekt.» Mensen zijn bang voor het verlies van de nationale identiteit, voor het verlies van invloed in een groter wordende Unie en voor het effect op «de eigen portemonnee». In dat opzicht wordt de voorgenomen uitbreiding met Turkije niet anders gezien dan uitbreidingen met willekeurige andere minder welvarende landen. Of het islamitische karakter van Turkije een probleem is, verschilt van respondent tot respondent. Waar de één zegt dat het puur om de armoede en de angst voor overspoelen van de arbeidsmarkt gaat, merkt de ander op dat de islam wel degelijk een rol speelt. «Turkije heeft een hele andere mentaliteit.» «Ze horen er gewoon niet bij.» «Het maakt niet uit dat Turkije islamitisch is, het punt is armoede». «Islam maakt wel uit, als het erop aan komt zijn we niet zo tolerant».

¹ Dat het aantal thema's beperkter was, hoeft geen gevolg te zijn van een sterkere gerichtheid van de deelnemers op een paar onderwerpen. De discussies in de focusgroepen werden nu ook meer dan de vorige keer gestructureerd met vaste themalijsten.

De dienstenrichtlijn en arbeidsmigratie

Ook de «Poolse loodgieter» ontketent flink wat emoties. Hij stond ten tijde van het Franse referendum voor de goedkope arbeidskracht uit een nieuwe lidstaat die mensen in de oude lidstaten van de arbeidsmarkt zou verdringen. In de Franse discussie kreeg de Poolse loodgieter als kleine zelfstandige de «schuld» van de dienstenrichtlijn. In Nederland speelde tijdens het referendum ook wel de angst voor goedkope arbeidskrachten van elders, maar er werd geen specifiek verband gelegd met de dienstenrichtlijn. Dat lijkt nu meer te gaan gebeuren, ook al is dat niet terecht.¹ Met name lager opgeleiden vrezen dat de arbeidsmarkt overspoeld gaat worden met Polen, en, als we niet uitkijken, met Turken. In dit verband refereren mensen regelmatig aan de in hun ogen slechte economische situatie. De acceptatie van buitenlandse werknemers zal groter zijn in tijden van (gepercipieerde) economische bloei en lage werkloosheidscijfers. Op dit punt verschillen hoger en lager opgeleiden meer van elkaar dan bij de uitbreidingen: de angst voor de Poolse loodgieter is onder die laatste groep aanmerkelijk groter, en wordt ook veel vaker spontaan genoemd. «Het lidmaatschap van Polen kost ons klauwen met geld». «We moeten de zaak in Nederland eerst op orde krijgen, en ons niet door Polen laten leegplukken». «Je werk wordt afgenomen door iemand anders». Tegelijkertijd geven sommige mensen aan dat ze zelf ook liever hun huis voordelig laten opknappen, en dat de Poolse arbeider dus niet in elk opzicht ongewenst is.

Het grotere geheel: globalisering

Spontaan zullen respondenten de Europese integratie niet snel in een groter geheel plaatsen. Gevraagd naar de voordelen van de EU wordt vaak wel verwezen naar de mogelijkheid om een machtsblok te vormen tegenover de Verenigde Staten en andere grootmachten. Uit eerdere focusgroepen van Anker (2005) bleek dat het schetsen van een internationale context, en het verwijzen naar goedkope concurrentie uit India en China een kentering in de discussie teweeg kan brengen. Het besef dringt dan door dat men elkaar in Europa nodig heeft. Voor veel respondenten komt dit besef echter niet vanzelf.

Wanneer we alles op een rijtje zetten, blijken de enquêtegegevens en de focusgroepen ons hetzelfde beeld voor te spiegelen. De algemene stemming is niet eurosceptisch. In de focusgroepen is de toon soms zelfs welwillender dan vóór het referendum, vooral wanneer de impasse die het referendum veroorzaakt heeft als een gezamenlijk probleem wordt aangeduid. De angsten en frustraties spitsen zich dit jaar scherper toe op één thema. De verdergaande uitbreidingen van de Unie spelen een cruciale rol in de manier waarop mensen Europa beleven. In één decennium is het aantal lidstaten van de EU verdubbeld. De snelheidsbeleving van mensen is hier sterk door beïnvloed. Ook roept dit angsten op, zowel economische (angst voor oplopende kosten en verlies aan koopkracht) als psychologische (angst voor verlies aan identiteit en controle). Deze sentimenten zijn onder alle lagen van de bevolking te vinden, al leven ze voor sommige groepen mensen sterker dan voor andere. Veranderingen worden met wantrouwen tegemoet getreden. Zoals een deelnemer aan de focusgroepen het verwoordde: «Het moet zo rustig gaan dat mensen de verandering niet merken.»

¹ Veel burgers en ook de deelnemers aan focusgroepen zal het verschil ontgaan tussen de dienstenrichtlijn, het vrije verkeer van werknemers uit EU-lidstaten en de mogelijkheid zich vrij te vestigen binnen de EU.

2.5 Slotbeschouwing

Een jaar geleden schreven we op deze plaats (Europese Verkenning (CPB/SCP 2005: 38–39) dat de Nederlandse publieke opinie over Europa wel eens negatiever zou kunnen worden door de discussies rond het referendum. De hoop werd geuit dat anderzijds de toegenomen betrokkenheid bij Europa kon worden vastgehouden. Verwachting noch hoop is uitgekomen. Nederland denkt nog altijd relatief positief over de EU. De lichte daling in de «populariteit» van het EU-lidmaatschap ten tijde van het referendum (van 77 naar 70%) neemt niet weg dat Nederland nog altijd 20 procentpunten boven het landengemiddelde van de EU (tabel 1.1) lag. Bovendien was het aandeel van de Nederlandse bevolking dat het EU-lidmaatschap een goede zaak vond in het voorjaar van 2006 ook weer wat gestegen naar 74% (figuur 2.1). De houding in Nederland in de herfst van 2005 tegenover «een» en zelfs tegenover «de» Europese grondwet was ook opvallend positief en de toon in focusgroepen over Europa leek begin 2006 toch wat positiever te zijn, of op zijn minst milder dan in vergelijkbare discussies van het jaar daarvoor.

Is de steun voor de EU sinds het referendum dus niet afgenomen, de betrokkenheid erbij is dat ongetwijfeld wel. Een georganiseerd vervolg van de ontstane brede maatschappelijke discussie over Europa is uitgebleven en het ziet er, ondanks aanzetten vanuit de politieke partijen, ook niet naar uit dat het onderwerp «Europa» een belangrijker plaats krijgt in de verkiezingsstrijd of in de partijkeuze van burgers.

Daarmee lijken we terug te keren naar de situatie van vóór het referendum: grote diffuse steun bij geringe betrokkenheid. Dat is een situatie waarin voorkeuren voor Europa weinig zijn verankerd in vaste overtuigingen en stabiele politieke posities. Dus bestaat het risico dat vage maatschappelijke onvrede gemobiliseerd wordt op Europese thema's, of dat de meningsvorming over belangrijke Europese onderwerpen afhankelijk wordt van actuele politieke controverses en andere meer of minder toevallige omstandigheden.

Vergroting van de betrokkenheid van de bevolking bij Europa blijft daarom een belangrijke opgave. Daarvoor bestaat geen wondermiddel. Het is enerzijds een kwestie van structureel meer aandacht vragen voor Europese kwesties en kennis verspreiden over de EU. Anderzijds is het van belang om politieke debatten te voeren over Europese kwesties die voor een breed publiek boeiend zijn. Ze moeten de zorgen en angsten van gewone burgers raken, geloofwaardig maken dat er iets te kiezen is en die keuzen in het perspectief plaatsen van bredere politieke visies en maatschappelijke idealen.

Hoe lastig het onderwerp politiek ook is vanwege eerdere afspraken en lopende onderhandelingen: verdere uitbreiding van de EU lijkt dé kwestie waarover meer maatschappelijk debat nodig is. Zoals we hebben aangetoond, is er een toenemende weerstand tegen verdere uitbreiding. Die is terug te vinden in alle rangen en standen, en ook bij mensen die in het algemeen positief zijn over Europa. Terugblikkend op het referendum is wel gesuggereerd dat wantrouwen tegenover de grote uitbreiding van 2004 en het perspectief van voortgaande uitbreiding onderhuids een grote rol hebben gespeeld bij de afwijzing van de grondwet.¹ De huiver voor nieuwe uitbreidingen spitst zich in de politiek en media nu sterk toe op Turkije. Als feitelijk kandidaat-lid en als groot, islamitisch en geografisch slechts voor een klein deel Europees land, leent Turkije zich bij uitstek als mikpunt voor

¹ Zie bijvoorbeeld Syp Wynia in Elsevier van 1 november 2005. Aarts en van der Kolk (2006) beschrijven hoe 2004 een keerpunt was in de geschiedenis van de EU. In dat jaar traden tien nieuwe lidstaten toe, en werd tevens een besluit genomen over de start van de toetredingsonderhandelingen met Turkije. Dit is een opvallende breuk met de geschiedenis van de EU, die zich kenmerkt door een veel geleidelijker uitbreiding van deelnemers. De toetreding van negen nieuwe lidstaten nam 22 jaar tijd (1973 – 1995) in beslag en het betrof uitsluitend «nabije» West-Europese landen.

scepsis.¹ Dat mag echter niet het zicht ontnemen op de onderliggende angsten: voor de onbeheersbaarheid van uitbreidingen, voor het verlies van identiteit, en voor het inboeten van nationaal belang. Een open debat over die «verborgen» motieven kan de publieke opinie over Europa verstevigen.

¹ Ter relativering zij er wel aan herinnerd dat het land in enquêtes vaak wel het laagst, maar zeker niet uitzonderlijk negatief scoort (zie bijlagetabel A1.1) en het in focusgroepen niet opvallend negatief uit vergelijkingen met andere potentiële toetreders komt (paragraaf 2.4).

Bijlage bij hoofdstuk A2: Nederland in Europa.nl en Eurobarometer

Bij de internetenquête Nederland in Europa.nl zijn mensen via de media opgeroepen om uit eigen beweging naar een site te surfen en daar een vragenlijst over Europa in te vullen. Er was dus geen sprake van een steekproef van een representatieve groep Nederlanders. Deze opzet leidt onvermijdelijk tot een zeker selectie-effect: mensen die vrijwillig een vragenlijst over Europa invullen, geven al blijk van een zekere betrokkenheid. Toch blijken er ook andere beweegredenen te zijn om deel te nemen aan de internetenquête: 29% van de deelnemers geeft aan zich (helemaal) niet betrokken te voelen bij Europese zaken.

Om het selectie-effect te ondervangen, is een weegfactor gemaakt, waarin een aantal demografische kenmerken (geslacht, leeftijd en opleidingsniveau) en een houding (gewenste snelheid van integratie) zijn opgenomen (Anker 2006: 43). Daarmee is echter representativiteit niet gegarandeerd. Onderstaande tabel laat voor drie indicatoren zien hoe de resultaten van de internetenquête zich verhouden tot de resultaten van een valideringsonderzoek met exact gelijke vragen (zie Anker 2006) en met die van een eerdere en gelijktijdige Eurobarometer.

Het percentage respondenten dat zich betrokken voelt bij Europese zaken komt overeen tussen de Eurobarometer en de internetenquête, maar valt opvallend lager uit in het valideringsonderzoek. Het EU-lidmaatschap is bij de respondenten van de Eurobarometers aanzienlijk populairder dan bij die van het valideringsonderzoek; de internetenquête zit ertussenin. De toetreding van Turkije krijgt in het valideringsonderzoek en de internetenquête aanzienlijk minder steun dan in de Eurobarometer. De op sociaal-demografische achtergronden en een opvatting in het valideringsonderzoek doorgevoerde weging van de internetenquête brengt dat onderzoek niet dichterbij de Eurobarometer-uitslagen.

Bijlagetabel: Eurobarometers, valideringsonderzoek en internetenquête vergelijken (in procenten)

	Eurobarometer 64.2	Eurobarometer 65.0	validerings- onderzoek	internetenquête ongewogen	internetenquête gewogen
voelt zich (zeer) betrokken bij Europese zaken ^a	46	.	30	44	43
vindt het in het algemeen gesproken een goede zaak dat Nederland lid is van de EU ^b	70	74	57	64	65
is voorstander van toetreding van Turkije ^c	40	.	21	21	22

^a Eurobarometer: zie tabel 1.1. Internetenquête: «voelt u zich betrokken bij Europese zaken?» Antwoordcategorieën: zeer betrokken / betrokken / neutraal / niet betrokken / helemaal niet betrokken. Vermeld is de keuze voor de eerste twee antwoorden.

^b Eurobarometer: zie tabel 1.1. Internetenquête: «vindt u het in het algemeen een goede of een slechte zaak dat Nederland lid is van de Europese Unie?» Antwoordcategorieën: zeer goed / goed / niet goed, niet slecht / slecht / zeer slecht. Vermeld is de keuze voor de eerste twee antwoorden.

^c Eurobarometer: zie bijlagetabel A1.1. Internetenquête: «bent u voor of tegen de toetreding van de volgende landen tot de EU?» Turkije wordt als tweede van tien landen genoemd. Antwoordcategorieën: voor / tegen / geen mening.

Bron: Eurobarometer 64.2 (najaar 2005), gewogen resultaten; Eurobarometer 65.0 (op basis van rapportage EC 2006, voorjaar 2006), gewogen resultaten; internetenquête (voorjaar 2006) en valideringsonderzoek (voorjaar 2006)

De verschillen kunnen een gevolg zijn van de zelfselectie van respondenten, maar ook van verschillen in vraagstelling en vraagvolgorde, van de ondervragingsmethode (face-to-face of computer) en van het tijdstip van ondervraging.

Zoals vermeld wordt in dit hoofdstuk de internetenquête alleen gebruikt om verschillen tussen bevolkingsgroepen te laten zien (en dus niet voor schattingen van de steun voor Europa in het voorjaar van 2006 in de hele bevolking). Daarvoor hindert het niet als de internetenquête over de hele linie meer tegenstanders dan voorstanders van de EU (en uitbreidingen) heeft aangetrokken.¹

¹ Interessant in dit verband is de overeenkomst in de verhouding waarin de toetreding wordt ondersteund van de tien landen, waarnaar in zowel Eurobarometer 64.2 (zie bijlagentabel A1.1) als de internetenquête wordt gevraagd. In beide gevallen is Noorwegen verreweg het meest populair. Albanië staat in beide gevallen onderaan. Iets daarboven staan Servië/Montenegro, Oekraïne en Turkije, zij het dat de volgorde kan verschillen.

Referenties deel A

Aarts, K. en H. van der Kolk, 2005, *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet*, Bert Bakker, Amsterdam.

Aarts, K. en H. van der Kolk, 2006, Understanding the Dutch «no»: The Euro, the East and the Elite, *Political Science and Politics* 39, nr. 2, pp. 243–247.

AIV, 2005, De EU en de band met de Nederlandse burger, Briefadvies no. 10, december 2005, Adviesraad Internationale Vraagstukken, Den Haag.

Anker, H., 2005, *Kom maar naar de camping!*, Anker Solutions, Amsterdam-New York.

Anker, H., 2006, *NederlandinEuropa.nl*, Anker Solutions, Amsterdam-New York.

Berg, E. van den, De Europeanisering van het maatschappelijke middenveld, nog te verschijnen bij SCP, Den Haag.

Binnema, H., 2005, National or joint policy making? Paper voor de ECPR-conferentie in Boedapest, 8–10 september 2005.

Bruter, M., 2005, *Citizens of Europe? The emergence of mass European identity*, Palgrave MacMillan, Hampshire, NY.

CPB/SCP, 2003, *Sociaal Europa, Europese Verkenning 1*, bijlage bij de Staat van de Europese Unie 2004.

CPB/SCP, 2004, *Bestemming Europa: Immigratie en Integratie in de Europese Unie, Europese Verkenning 2*, bijlage bij de Staat van de Europese Unie 2005.

CPB/SCP, 2005, *Europese tijden: de publieke opinie over Europa & arbeidstijden, vergeleken en verklaard, Europese Verkenning 3*, bijlage bij de Staat van de Europese Unie 2006.

Dekker, P. en C. Wennekers, 2005, Publieke opinies over Europa: tussen abstracte steun en concrete ergernissen, *Internationale Spectator* 59, nr. 12, pp. 627–630.

EC (2006a), Eurobarometer 63, first results, Europese Commissie, Brussel., [http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb65/eb_65_first_en.pdf].

EC (2006b), Amended proposal for a directive of the European Parliament and of the Council on services in the internal market (COM 160 final), Europese Commissie, Brussel.

Hollander, S., Accession of Turkey to the European Union, nog te verschijnen in: WRR, *Europe in the Netherlands*, Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Den Haag.

Lanting, B., 2006, Europeanen loeren veel naar de burens, *de Volkskrant*, 10 mei 2006.

Nicolăi, A., 2005, Een nieuwe weg naar Europa, *Internationale Spectator* 59, nr. 10, pp. 499–502.

Nicolai, A., 2006, Nederland Europa. Van droom naar daad, ministerie van Buitenlandse Zaken, Den Haag.

Noll, H. en A. Scheuer, 2006, Kein Herz für Europa? ISI 35, januari 2006, ZUMA, Mannheim, pp. 1–5.

Scheuer, A., 2005, How Europeans see Europe – Structure and Dynamics of European Legitimacy Beliefs, proefschrift, Vossiuspers UvA, Amsterdam.

TK (2006a), Brief van de Minister en Staatssecretaris van Buitenlandse Zaken over het referendum over de Europese Grondwet, Tweede Kamer, vergaderjaar 2005–2006, 29 993, nr. 27.

TK (2006b), Brief van de Minister en Staatssecretaris van Buitenlandse Zaken over de Staat van de Europese Unie 2005–2006, Tweede Kamer, vergaderjaar 2005–2006, 30 303, nr. 20.

DEEL B. DIVERS EUROPA: VERSCHIEDENHEID IN CULTUUR, ECONOMIE EN BELEID

Opzet en belangrijkste bevindingen

Culturele diversiteit...

Hoofdstuk B1 start met een verkenning van de culturele diversiteit van de EU-lidstaten aan de hand van de waardendimensies van Geert Hofstede, Ronald Inglehart en Shalom Schwartz (de «grote drie» op het gebied van cultuurvergelijkend onderzoek), van de grid-group-typologie en van de bevindingen van onderzoekers van de European Values Study.

Vervolgens gaan we in op verschillen in vertrouwen van mensen in elkaar, in andere volkeren en in maatschappelijke en politieke instituties. Een cultuur van vertrouwen en een individuele geneigdheid om te vertrouwen vergemakkelijken het maatschappelijk verkeer en economische transacties. Ze dragen bij aan een welwillende houding tegenover politiek en politici en aan de bereidheid om overheidsbeleid te accepteren. In grote lijnen is te stellen dat noordelijke landen meer vertrouwen geven en genieten dan zuidelijke landen, kleine landen eerder worden vertrouwd dan grote landen, en buren elkaar meer vertrouwen dan landen op grote afstand van elkaar. Mogelijk is het verschil tussen noord en zuid te herleiden tot een verschil in modernisering: grotere welvaart, weinig corruptie, veel burgerlijke vrijheden. «Moderne» landen worden meer vertrouwd en zijn meer geneigd te vertrouwen.

Samenvattende waardendimensies en vertrouwensindicatoren correleren met nationale verschillen in houdingen tegenover de EU, maar met hoogstens 25 vergelijkingslanden is over hun specifieke invloed niets te zeggen. Wel is aannemelijk te maken dat en hoe culturele diversiteit zal doorwerken in verschillende Europese voorkeuren voor beleid, voor visies op het beleidsproces en voor samenwerkingspartners.

... en economische ontwikkeling

Wat betekenen culturele verschillen in Europa voor de ontwikkeling van de economie? Bevorderen bepaalde culturele waarden de economische groei en kunnen verschillen in economische groei mede door culturele verschillen verklaard worden?

Bij de beantwoording van deze vragen staat het begrip «sociaal kapitaal» centraal. Dat is het vermogen van mensen om samen te werken in sociale netwerken en structuren. De mate waarin mensen elkaar vertrouwen wordt veelal als (imperfecte) maatstaf voor sociaal kapitaal gebruikt. De verschillen in vertrouwen zijn voor een deel toe te schrijven aan formele instituties, zoals rechtshandhaving, maar blijken voor een deel ook cultureel bepaald. Empirische studies tonen aan dat meer onderling vertrouwen kan leiden tot hogere economische groei. Een deel van de variatie in economische groei tussen EU-lidstaten is te verklaren uit de mate waarin men elkaar vertrouwt. Dit verband verloopt deels via groeibepalende factoren als innovatie en het functioneren van financiële markten.

De economische interactie tussen de lidstaten...

Culturele verschillen tussen landen hebben belangrijke gevolgen voor de onderlinge economische betrekkingen. Terwijl de verwezenlijking van de interne markt de vier vrijheden van verkeer – goederen, diensten, personen en kapitaal – dichterbij heeft gebracht, blijven culturele afstanden tot op bepaalde hoogte verdere economische interactie in de weg staan.

Voor kapitaal geldt dat bedrijven niet gauw geneigd zijn te investeren in andere landen als ze de mensen daar niet vertrouwen of niet begrijpen. Directe Buitenlandse Investeringen zijn hoger tussen EU-lidstaten met een overeenkomstige cultuur dan tussen landen die in cultureel opzicht meer van elkaar verschillen.

Ook de internationale handel in goederen binnen de EU wordt begrensd door de culturele diversiteit. Het effect hiervan is kleiner, omdat twee tegengestelde invloeden een rol spelen. Enerzijds wordt internationale handel bemoeilijkt door een grotere kans op misverstanden en onvoorspelbaar gedrag, anderzijds kunnen bedrijven bij grote culturele verschillen juist besluiten om goederen te exporteren in plaats van een vestiging te openen in een ander land. Culturele diversiteit beperkt in ieder geval het totaal van internationale transacties, net zoals fysieke afstand dat doet.

Culturele verschillen bemoeilijken ook de arbeidsmobiliteit binnen de EU. Niet alleen maken andere waarden het moeilijker om effectief naar een baan te zoeken in een ander land, ze zorgen er ook voor dat het lastiger is om te integreren in een nieuwe omgeving. Stappen om belemmeringen voor handel en vrij verkeer op te heffen zijn daarmee niet minder waardevol, maar er zijn wel grenzen aan wat er met marktintegratiebeleid te bereiken is.

...en de voordelen en beperkingen van Europees beleid

We hebben onderzocht hoe beleid het best te realiseren is in een cultureel diverse Unie.

Omdat culturele waarden de effectiviteit van beleid beïnvloeden, is nationaal beleid niet zonder meer effectief te implementeren in landen met andere culturen. Wel is het zo dat de grote diversiteit in cultuur in de praktijk heeft geleid tot een groot scala aan beleidsmogelijkheden. Landen kunnen dus ook van elkaar leren. Culturele diversiteit betekent zo een stimulans én een grens: stimulans omdat het scala aan beleidsopties groot is, grens omdat beleid moet passen bij bestaande instituties en culturen.

De externe effecten en schaalvoordelen van Europees beleid worden kleiner in een meer cultureel diverse Unie. De conclusie luidt dan dat grotere culturele diversiteit de baten van een uniform Europees beleid verkleint en de kosten vergroot. Dit geldt voor zowel binnenlands beleid als grensoverschrijdend beleid. Gezien het feit dat beleid op het optimale overheidsniveau moet worden vormgegeven, zal in een meer cultureel diverse EU de balans voor meer beleidsterreinen doorslaan naar het decentrale niveau. Aan de andere kant kan culturele diversiteit ook de roep om gemeenschappelijk beleid vergroten. Voorbeelden zijn de noodzaak tot afstemming van nationale actieplannen om de gezamenlijke Lissabon-doelstellingen te bereiken en het belang van afspraken op fiscaal terrein in de monetaire unie. Naarmate de diversiteit toeneemt, komt dit beleid minder vrijwillig tot stand en is coördinatie en naleving op centraal niveau noodzakelijk.

B1 CULTURELE DIVERSITEIT

Wat is cultuur? In de sociaal-wetenschappelijke literatuur bestaat meer overeenstemming over het toegenomen belang van cultuur dan over de exacte betekenis van het begrip. Over enkele elementen zijn de meeste auteurs het wel eens. Cultuur behoort een collectief toe: een groep, een organisatie en ook een land delen een cultuur. En cultuur wordt overgedragen van generatie op generatie: ze is niet aangeboren, maar aangeleerd. Tot slot gaat cultuur over het wenselijke, datgene wat in het collectief als een te verkiezen gang van zaken wordt gezien, met waarden als dé kernelementen (Schwartz, 2004). Elementen, zoals symbolen, rituelen of helden die in een collectief opgeld doen, worden door sommige cultuuronderzoekers (Hofstede, 2001; Hofstede & Hofstede, 2005) als afgeleiden van waarden gezien. Juist in waarden ligt het wenselijke en verkiesbare besloten en die bepalen welke symbolen, rituelen en helden in een cultuur gangbaar zijn. Niet voor niets stonden waarden centraal in de conferenties die ten tijde van het Nederlandse EU-voorzitterschap in 2004 zijn gehouden over «Het idee van Europa» (BZ 2005). Anders dan in die conferenties gaat het in dit hoofdstuk om de verscheidenheid van waarden en niet om de gemeenschappelijkheid (inclusief de gemeenschappelijke positieve waardering van verscheidenheid).

Op de golven van de globalisering, vooral de verspreiding van informatie en het grotere aantal mensen dat over de landsgrenzen reist, wordt wel getwijfeld aan de evidentie dat de natiestaat nog steeds een relevante culturele eenheid is, kortom, of er nog wel zoiets bestaat als nationale culturen. Er zijn twee redenen die pleiten voor het bestaan van nationale culturen. Ten eerste de globaliseringsthese zelf. Uit de literatuur ontstaat het beeld dat juist met globalisering – het proces van grensoverschrijdende transacties van informatie, goederen, mensen én cultuur – een zoektocht op gang is gekomen naar wat nu de eigen, unieke, lokale, regionale of nationale identiteit is. Concrete voorbeelden zijn wereldwijd te vinden in de herwaardering van traditioneel theater, seizoensfestivals, mode van eigen bodem, liedjes in eigen taal, ambachtelijk eten (*slow food*) uit eigen streek, maar ook minder fraaie voorbeelden zoals nationalistische tendensen en conflicten (zie o.a. Berger & Huntington, 2000). Het gaat hier om wat wel de paradox van globalisering wordt genoemd: precies omdat er globalisering is, wint ook het nationale aan belang (Ester et al., 2006). De eigen cultuur, de eigen waarden, wat het is dat we delen als het gaat om het wenselijke en verkiesbare, worden sterker benadrukt. Het tweede argument is empirisch van aard. Verschillen in cultuur worden belangrijker als andere verschillen, bijvoorbeeld in productiewijze en welvaart, kleiner worden. Consumentenonderzoek laat zien dat de rol van nationale culturen bij consumptievoorkeuren en concrete aankopen groot is en eerder toeneemt dan afneemt als landen rijker worden en in economische termen convergeren (o.a. De Mooij, 2001). Bij toenemende welvaart is er meer ruimte om te kiezen voor wat in de eigen cultuur hoog staat aangeschreven en gaan consumptiepatronen juist uiteenlopen tussen landen. Ook landen die in gelijke mate bloot staan aan de invloeden van globalisering verschillen nog steeds sterk in nationale culturen. Vele geïndustrialiseerde landen in Europa en Azië hebben te maken met gelijke vormen van grensoverschrijdende transacties, maar zijn in cultureel opzicht nog sterk verschillend. Los van cultuurverschillen zijn er overigens wel meer redenen waarom nationale staten nog steeds relevante eenheden van onderzoek zijn. We gaan daar nu niet verder op in.

Empirische cultuurvergelijkende studies zoeken patronen in waarden (zie voor een uitgebreide toelichting Vinken et al., 2004). Dat kunnen patronen zijn in bepaalde domeinen van het leven (familie, politiek, werk, religie) of patronen in alle domeinen samen. In het laatste geval wordt gezocht naar een overkoepelend geheel, één patroon dat waarden, houdingen en gedragingen in alle domeinen kan verklaren. Dat patroon kan uit verschillende dimensies bestaan.

In de eerste paragraaf bezien we welke dimensies gangbaar zijn, hoe Europese landen op deze dimensies van elkaar verschillen en welke veranderingen daarin optreden. In de tweede paragraaf gaan we op zoek naar samenhang tussen de dimensies en daarmee naar een samenvattend patroon van waarden in Europa. In paragraaf 3 richten we ons op vertrouwen: vertrouwen van mensen in elkaar, vertrouwen in andere volkeren en vertrouwen in instituties. De verschillende soorten vertrouwen zijn niet altijd en overal waarden in de zin van wenselijkheden, maar als basishoudingen zijn ze wel kenmerkend voor culturen. Zoals zal blijken in de volgende hoofdstukken, is vertrouwen ook een centrale factor als het gaat om de effecten van cultuur op de economie. In de slotparagraaf kijken we naar de relatie van de cultuurkenmerken met houdingen tegenover de Europese Unie.

1.1 Vijf benaderingen van nationale culturen

Deze paragraaf brengt de nationale culturele diversiteit in de EU in kaart met vijf benaderingen. Ten eerste die van de «grote drie» van het empirisch cultuurvergelijkend onderzoek (Vinken et al., 2004; Ester et al., 2006): Geert Hofstede, Ronald Inglehart en Shalom Schwartz. In aanvulling daarop komen de grid-grouptheorie en de benadering van de hoofdonderzoekers van de European Values Study aan bod.¹

Geert Hofstede

Geert Hofstede is internationaal bekend om zijn vergelijkingen van nationale culturen op basis van vijf waardendimensies. Deze dimensies zijn:

- machtafstand of de mate waarin in een cultuur machtsverschillen verwacht en geaccepteerd worden;
- onzekerheidsvermijding² of de mate waarin in een cultuur mensen zich bedreigd voelen door onzekere en onbekende situaties;
- individualisme (versus collectivisme) of de mate waarin in een cultuur losse verbanden tussen individuen versus hechte groepsbindingen bestaan die een zwakke of juist sterke groepsoriëntatie, bescherming en loyaliteit inhouden;
- masculiniteit (versus femininiteit) waarbij in een cultuur sterke of zwakke verschillen in sekserollen zijn en waarin respectievelijk assertiviteit, kracht en materieel succes versus bescheidenheid, zorgzaamheid en kwaliteit van leven voorop staan (in een masculiene cultuur wordt vooral van mannen verwacht dat zij assertief en krachtadig zijn; in een feminiene cultuur wordt van zowel mannen als vrouwen bescheidenheid en zorgzaamheid verwacht);
- langetermijnnoriëntatie (versus kortetermijnnoriëntatie) met als deugden uitstel van behoeftebevrediging, doorzettingsvermogen en spaarzaamheid (respectievelijk respect voor tradities, het vermijden van gezichtsverlies en vervullen van sociale verplichtingen).

De eerste vier dimensies komen voort uit onderzoek in ruim veertig landen onder meer dan honderdduizend medewerkers van IBM, eind jaren zestig en begin jaren zeventig. Ook is aanvullend onderzoek onder managers uit begin jaren

¹ In dit hoofdstuk gaan we indirect in op religieuze verschillen in Europa, mede doordat we religieuze waarden opvatten als een (zeker niet onbelangrijk) onderdeel van waardenpatronen als geheel. We maken verder geen onderscheid naar religieuze verschillen tussen landen. Het onderzoek naar bijvoorbeeld het effect van religieuze composities van landen (o.a. in termen van denominaties) is complex en valt buiten het bestek van dit hoofdstuk.

² Waardendimensies worden vaak met twee polaire begrippen aangeduid (individualisme, collectivisme, e.d.), maar ter vermijding van misverstanden wordt in tabellen alleen de pool vermeld waar de hogere scores heengaan. Deze pool is gecursiveerd in de tekst.

zeventig gebruikt. De laatste dimensie werd gevonden na vervolgonderzoek in een aantal Aziatische en ook westerse landen in de jaren tachtig. Met replicaties uit de jaren negentig meegeteld zijn er gegevens over de eerste vier, en soms alle vijf dimensies voor vijftig landen en drie regio's van landen. Na de analyses van deze data trof het Hofstede (2001: 28–31), dat zeker zijn eerste vier dimensies overeenkomen met sociologisch werk waarin gesteld wordt dat in alle tijden individuen en samenlevingen een aantal basale problemen te lijf moeten gaan (zie ook Vinken & Rammstedt, 2006): de relatie met autoriteit en ongelijkheid, de verhouding individu en samenleving (inclusief man/vrouwbeelden), en het omgaan met conflicten (inclusief de controle van agressie en het uiten of inhouden van gevoelens). Machtafstand houdt verband met het eerste probleem, individualisme/collectivisme en masculiniteit/femininiteit met het tweede en onzekerheidsvermijding met het derde. Hofstede (2001) houdt culturele veranderingen zeker voor mogelijk, maar meent na het relateren van zijn dimensies aan recente databronnen, dat de onderlinge verschillen tussen culturen niet verdwijnen.

Hofstedes onderzoek strekt zich over een lange periode uit. Zijn belangrijkste gegevens stammen uit de periode 1967–1973. In de decennia daarna hebben hijzelf en anderen het onderzoek herhaald en uitgebreid naar andere landen (Hoppe, 1990; De Mooij, 2001; Helmreich & Merriitt, 1998; Hofstede, 2001: 502). Op grond hiervan kunnen we nu over verschillende periodes, maar helaas niet altijd voor dezelfde landen, laten zien hoe de ontwikkeling in de verschillende Hofstede-dimensies verloopt (zie tabel 1.1).

In de EU is machtafstand niet heel laag of heel hoog, zijn onzekerheidsvermijding en individualisme wel tamelijk hoog en is masculiniteit beneden modaal. De verschillen tussen de EU-lidstaten zijn aanzienlijk.

Machtafstand is wel laag in de Noordelijke landen, maar juist hoog in de recent tot de EU toegetreden landen. De onderlinge verschillen tussen landen van de EU-15 (de enige waarvan we trenddata hebben) nemen met de tijd niet opvallend toe of af.

Onzekerheidsvermijding is vooral laag in de Scandinavische en de Engelstalige landen. Hoog is het in de Mediterrane en enkele nieuw toegetreden landen (vooral in Polen en Hongarije). Ook hier geldt dat de onderlinge verschillen redelijk stabiel zijn.¹

Individualisme is een kenmerk van de Scandinavische en Engelstalige landen en Nederland, België en in zekere mate ook Italië. Een minder sterk, maar nog steeds bovenmodaal individualisme vinden we in de overige EU-lidstaten. Opvallend is het dalende individualisme in de jaren negentig in Finland, Duitsland, Oostenrijk en ook in Frankrijk en Spanje. In deze landen daalt het individualisme tot onder het EU-gemiddelde. Ook in een aantal andere landen daalt het, maar blijft het niveau bovengemiddeld. Steeds een stap toegenomen is het individualisme in Portugal. Wat individualisme betreft kan derhalve niet zonder meer gesteld worden dat de onderlinge verschillen tussen landen gelijk blijven.

Masculiniteit hoort bij de nieuw toegetreden landen en ook Italië, Griekenland en Frankrijk. De tegenpool, femininiteit, is typisch voor de Scandinavische landen, Nederland en Estland. In de latere jaren negentig ontwikkelen het Verenigd Koninkrijk, Spanje en Portugal zich tot meer feminiene landen. De hoge mate van femininiteit in Scandinavië en

¹ Enkele uitzonderlijke fluctuaties zijn waar te nemen in België, Spanje en Portugal. Deze drie landen delen een tamelijk hoge onzekerheidsvermijding in het begin van de jaren zeventig, waarna die sterk toeneemt in België in de jaren tachtig en weer daalt in de jaren negentig. In Spanje en Portugal daalt onzekerheidsvermijding relatief sterk in de jaren tachtig en neemt deze weer fors toe in de jaren negentig.

Nederland is eind jaren negentig terug op het niveau van begin jaren zeventig, na een meer masculiene positie in de jaren tachtig. Ook hier geldt dat de onderlinge verschillen tussen landen verschuiven.

Vanaf midden jaren tachtig hebben we ook data over korte- en langetermijn-oriëntaties in Europa. Gemiddeld genomen vinden we een kortetermijn-oriëntatie, zeker in Zweden, Spanje en Tsjechië. Iets langer is de oriëntatie in Finland, Denemarken, Nederland en Hongarije. Uitgebreide trenddata ontbreken om iets zinvols te zeggen over trends of stabiliteit van onderlinge verschillen tussen landen.

Ronald Inglehart

Ronald Inglehart heeft faam verworven met het identificeren van een «stille revolutie» die zich vanaf begin jaren zeventig van de vorige eeuw in geavanceerde samenlevingen zou voltrekken. Naarmate meer jonge cohorten opgroeien in welvarende omstandigheden, komen andere prioriteiten bovendrijven: niet langer materiële groei of fysieke zekerheid (materialisme), maar persoonlijke groei en kwaliteit van leven, welzijn en tolerantie (postmaterialisme). Met andere woorden, als de materiële noden zijn bevredigd ontstaat ruimte voor niet-materiële of postmaterialistische behoeften.

In recentere werken onderscheidt Inglehart (1997, zie ook Inglehart & Baker, 2000; Inglehart & Oyserman, 2004; Inglehart & Welzel, 2005) twee dimensies waarmee culturen kunnen worden vergeleken:

- waarden rondom overleving versus welzijn (later ook wel overleving versus zelfexpressie genoemd);
- traditionele versus seculier-rationele autoriteitswaarden.

Postmaterialisme vormt de kern van de welzijns- of zelfexpressiewaarden zoals materialisme dat doet bij de overlevingswaarden. In culturen met traditionele autoriteitswaarden domineren religieuze en hiërarchische, bureaucratische organisaties, wordt de autoriteit van mannen en ouders verdedigd, en doen autoritaire houdingen opgeld. Met modernisering winnen in deze culturen de seculier-rationele autoriteitswaarden aan belang. Deze gaan gepaard met meer individuele vrijheid en het verwerpen van voornoemde organisaties, met oppositie tegen centralisering van gezag en tegen de grootsheid («bigness») ofwel het allesbepalende, het alomvattende van overheden (Inglehart, 1997: 78–81).

Ingleharts indicatoren zijn een vast onderdeel van de European Values Study (EVS) en de World Values Surveys (WVS), twee grootschalige waarden-onderzoeken die sinds begin jaren tachtig in vele landen worden uitgevoerd. Bij de metingen van EVS 1999 zijn bijna alle Europese landen betrokken. Tabel 1.2 brengt de EU-lidstaten in kaart.

Het aandeel postmaterialisten in de EU is gering. Gemiddeld genomen rekt minder dan één op vijf mensen zich hiertoe. In de nieuwe EU-lidstaten blijft het aandeel postmaterialisten erg klein tot eind vorige eeuw. De toegevoegde cijfers uit 2005 suggereren voor een aantal van deze landen een toename. Over de hele periode 1981–2005 ligt het aandeel hoger in de oude lidstaten, vooral de meer noordelijke. De schommelingen zijn soms wel onwaarschijnlijk groot, zeker wanneer men met Inglehart veronderstelt dat postmaterialisme een generatiekenmerk is dat slechts beperkt onderhevig is aan actuele ontwikkelingen.

Gemiddeld genomen neigen EU-inwoners meer tot seculier-rationele dan tot traditionele autoriteitswaarden, en meer tot welzijnswaarden dan overlevingswaarden. De *welzijnswaarden* volgen een pad van toe- en afname: eind jaren tachtig is de steun voor welzijnswaarden gestegen, om eind jaren negentig weer te dalen. Vooral in Finland, Zweden, het Verenigd Koninkrijk, Ierland en Duitsland neemt de aanhang voor welzijnswaarden in de jaren tachtig toe. In Zweden blijven die in de jaren negentig stijgen. Ook in Nederland is nu een stijging waar te nemen. In de andere landen nemen ze weer af. De meeste nieuwe EU-lidstaten hebben een voorkeur voor overlevingswaarden, maar deze kalft, behalve in Hongarije, sterk af in de jaren negentig. Toch blijven deze landen met een nog steeds sterke nadruk op overlevingswaarden sterk verschillen van de oude lidstaten. Wat autoriteitswaarden betreft zien we, na toevoeging aan de dataset van nieuwe EU-lidstaten, vooral de Baltische staten, de steun voor de seculier-rationele pool toenemen. De onderlinge verschillen zijn groot en fluctueren sterk in de EU. Zweden staat bijna alleen in de bovenmatige en toenemende seculier-rationele positie. Stabiël en meer gemengd traditioneel en seculier-rationeel zijn landen als Oostenrijk en Italië. Een lage en zelfs nog verder afnemende steun voor seculier-rationele autoriteitswaarden is te vinden in Portugal. Stabiël zeer laag op de seculier-rationele pool scoren Polen en Malta. Dat was ook het geval in Ierland, maar hier neemt de steun voor het seculier-rationele duidelijk toe. In de nieuwe EU-lidstaten scoren juist Tsjechië en ook Slovenië consistent hoog op de seculier-rationele pool. Kortom, er is in de EU een grote diversiteit aan verschillen en verschuivingen en geen sprake van convergentie of divergentie op de waarden-dimensies van Inglehart.

Shalom Schwartz

Shalom Schwartz heeft baanbrekend onderzoek gedaan naar het bestaan van universele waardenoriëntaties met tweehonderd steekproeven in meer dan 65 landen. Dat onderzoek vond eind jaren tachtig en begin jaren negentig van de 20ste eeuw plaats onder leraren en leerlingen, en recentelijk ook onder ruimere bevolkingsgroepen in Europa (via de European Social Surveys). Hij onderscheidt op het niveau van nationale culturen zeven typen.

De typen zijn (met tussen haakjes de belangrijkste waarden):

- harmonie (eenheid met de natuur, vrede op aarde);
- conservatisme (sociale orde, gehoorzaamheid, respect voor traditie);
- hiërarchie (autoriteit, bescheidenheid);
- beheersing (ambitie, uitdaging);
- affectieve autonomie (plezier, een opwindend leven);
- intellectuele autonomie (ruimdenkend, nieuwsgierigheid);
- egalitarisme (sociale rechtvaardigheid, gelijkheid).

Deze zeven typen vormen deels elkaars tegenpolen en soms tegelijk elkaars burens. Net als bij Hofstede reflecteren deze typen manieren waarop culturen omgaan met basisthema's van het reguleren van menselijk gedrag. Ten eerste het thema van het onafhankelijke versus het afhankelijke individu, te traceren met de twee typen autonomie en egalitarisme versus conservatisme. Ten tweede gelijkheid versus ongelijkheid: zie egalitarisme versus hiërarchie en beheersing. Verandering versus aanpassing is het derde thema en dat laat zich zien in beheersing en affectieve autonomie versus harmonie en conservatisme. Ten vierde de zelf- versus andergerichtheid: zie de twee autonomietypen versus egalitarisme.

Tabel 1.1 Hofstede in de EU-25, gestandaardiseerde landscores op een schaal van 0 (laag) tot 100 (hoog)

	jaar	landen-gemid-delde	afwijkingen van het landengemiddelde																								
			FI	SE	DK	GB	IE	NL	BE	LU	DE	AT	IT	GR	FR	ES	PT	EE	LV	LT	PL	CZ	SK	HU	SI	CY	MT
machtafstand	1970	45	-12	-4	-27	-10	-17	-7	20	.	-10	-34	5	15	23	12	18	.	.	.	.	.	.	.	26	.	.
	1984	43	-5	-12	-11	-6	-5	-97	.	-4	0	12	18	4	5	-3	.	.	.	.	.	.	.	.	.	13	.
	± 1998	49	.	-18	-23	-10	-7	.	.	-9	-18	.	3	-2	.	.	.	-9	.	.	19	8	55	-3	.	.	.
onzekerheids-vermijding	1970	68	-9	-39	-45	-33	-33	-15	26	.	-3	2	7	44	18	19	36	.	.	.	.	.	.	.	20	.	.
	1984	67	-3	-26	-36	-1	1	-20	33	.	3	-1	10	13	20	-7	-10	.	.	.	.	.	.	.	.	.	29
	± 1998	65	-21	-41	-42	-5	-9	-12	15	5	2	-1	15	.	24	24	17	-5	.	.	28	9	-14	17	.	.	.
individualisme	1970	62	1	9	12	27	8	18	13	.	5	-7	14	-27	5	-11	-35	.	.	.	.	.	.	.	-35	.	.
	1984	63	13	17	-2	18	-9	8	4	.	-3	0	-3	-28	-3	11	-16	.	.	.	.	.	.	.	.	.	-4
	± 1998	65	-6	10	13	13	8	4	4	-15	-16	-10	4	.	-16	-7	-5	-5	.	.	-5	-7	-13	15	.	.	.
masculiniteit	1970	44	-18	-39	-28	22	24	-30	10	.	22	35	26	13	-1	-2	-13	.	.	.	.	.	.	.	-25	.	.
	1984	44	-5	-13	-33	7	5	-21	0	.	13	16	36	16	17	-16	-20	.	.	.	.	.	.	.	.	.	3
	± 1998	52	-36	-35	-17	-7	3	-35	-10	.	-1	8	26	.	21	-7	-4	-21	.	.	13	6	59	37	.	.	.
langetermijn-oriëntatie	± 1985	33	.	0	.	-8	.	11	.	.	-2	.	.	.	.	.	.	.	.	.	-1	.	.	.	.	.	.
	± 1998	34	7	-12	12	1	9	4	4	.	-4	-3	0	.	5	-15	-4	.	.	.	-21	4	16	.	.	.	.

De 15 oude en 10 nieuwe lidstaten zijn zoveel mogelijk op elkaar aansluitend in noord-zuid-volgorde opgenomen: Finland (FI), Zweden (SE), Denemarken (DK), Verenigd Koninkrijk (UK), Ierland (IE), Nederland (NL), België (BE), Luxemburg (LU), Duitsland (DE), Oostenrijk (AT), Italië (IT), Griekenland (EL), Frankrijk (FR), Spanje (ES) en Portugal (PT) / Estland (EE), Letland (LV), Litouwen (LT), Polen (PL), Tsjechië (CZ), Slowakije (SK), Hongarije (HU), Slovenië (SI), Cyprus (CY) en Malta (MT).

Tabel 1.2 Inglehart in de EU-25, procenten en factorscores

	jaar	landen-gemid-delde	afwijkingen van het landengemiddelde																								
			FI	SE	DK	GB	IE	NL	BE	LU	DE	AT	IT	GR	FR	ES	PT	EE	LV	LT	PL	CZ	SK	HU	SI	CY	MT
% post-materialisten	1981	13	.	0	14	0	-4	7	-1	.	4	.	-5	.	5	-4	.	.	.	.	.	.	.	-11	.	.	0
	1990	17	17	6	-1	3	2	16	7	.	10	9	5	.	8	3	-5	-11	8	-4	-7	-9	-10	-13	-10	.	-8
	1999	14	-3	8	2	.	-1	8	6	3	3	16	14	3	4	3	-4	-11	9	-8	-6	-4	-10	-12	2	.	-6
	2005 ^a	10	1	15	10	8	-6	15	4	0	2	-2	0	-5	3	-1	-7	-5	6	-4	-5	4	-3	-5	-2	-6	-5
seculier-rationele autoriteits-waarden	1981	0,44	.	0,77	0,60	-0,19	-1,09	0,36	-0,08	.	0,10	.	0,23	.	0,20	-0,44	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
	1990	0,16	0,55	0,71	.	-0,04	-0,94	0,37	0,13	.	0,18	-0,25	-0,16	.	0,45	-0,10	-0,16	.	.	.	-0,68	0,58	0,16	0,20	0,28	.	-1,21
	1999	0,34	0,13	1,00	0,31	.	-0,79	0,25	0,17	0,10	0,03	-0,31	-0,23	-0,15	0,11	0,02	-0,63	0,52	0,12	0,01	-0,68	0,70	0,05	-0,25	0,28	.	-1,19
welzijnswaarden	1981	0,18	.	0,43	0,39	0,48	0,06	0,27	-0,16	.	-0,28	.	-0,54	.	-0,21	0,47	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
	1990	0,45	0,53	0,72	.	0,55	0,44	0,25	0,17	.	0,34	0,13	0,04	.	0,24	-0,13	-0,51	.	.	.	-0,61	-0,32	-0,64	-0,66	-0,61	.	-0,06
	1999	0,21	0,38	1,05	0,72	.	0,54	0,83	0,27	0,44	-0,01	0,44	0,23	0,03	0,23	0,09	-0,35	0,95	-1,01	-0,85	-0,41	-0,02	-0,42	-0,94	-0,21	.	-0,16

^a Toevoeging op basis van Eurobarometer 64.2 (oktober-november 2005)

Tot op heden zijn van Schwartz de gepubliceerde gegevens over 65 landen uit begin jaren negentig bekend (Schwartz, 1994). Medio 2006 is Schwartz nog doende om de (experimentele) data uit de European Social Survey van 2002 en 2003 op het niveau van landen te analyseren, in een poging zijn zeven dimensies van nationale culturen te repliceren. In de overzichtstabel 1.3 kunnen we daarom slechts de gegevens uit 1994 voor een beperkt aantal EU-lidstaten presenteren.

Wat het *conservatisme* betreft is een tegenstelling waar te nemen tussen de hier in de analyses betrokken negen van de EU-15-lidstaten en vijf van de in 2004 toegetreden lidstaten, waarbij de laatste evident conservatiever zijn.

Dat patroon herhaalt zich goeddeels wat *affektieve autonomie* aangaat. De steun voor dit type autonomie is lager in de nieuwe lidstaten. Maar tussen de «oude» EU-lidstaten zijn ook sterke verschillen: Frankrijk scoort zeer hoog, Finland en Nederland onder modaal, terwijl Italië net als de nieuwe EU-lidstaten zeer laag scoort.

Bij *intellectuele autonomie* zien we iets soortgelijks: hoge Franse (en nu ook Sloveense) scores, modaal tot lage in Nederland en Finland (en in Hongarije), zeer lage in Griekenland, Portugal en enkele nieuwe EU-lidstaten (Estland, Polen en Slowakije).

De *hiërarchie*-dimensie krijgt over het algemeen weinig steun en geeft ook een ander beeld: relatief lage scores in Italië, Slovenië en Denemarken, relatief hoge in Polen en Hongarije.

Op de *beheersing*-dimensie verschillen landen nauwelijks. We zien alleen een relatief hoge score in Griekenland en Portugal en een lage in Finland, Estland en Slovenië.

Egalitarisme is de sterkste dimensie in de EU en is vooral een zaak van de oude EU-15. Bij de nieuwe EU-10 valt Slovenië op door een zeer lage score.

Het beeld bij *harmonie* is weer zeer gemengd. Nederland, Denemarken en Polen scoren het laagst, Italië en Slovenië het hoogst, de overige modaal.

Grid-group

De grid-group-theorie – vooral door aanhangers ook wel aangeduid als *cultural theory* – heeft een antropologische achtergrond. Ze behelst een vierdeling van culturen op basis van twee dimensies van sociale structuren (Douglas, 1978, 1999; Grendstad, 1999; Thompson et al., 1990):

- de «grid»-dimensie van de inperking van individuele vrijheid door regels en autoriteiten;
- de «group»-dimensie van de mate van sociale integratie en profilering door groepen.

Een hoge grid-score betekent veel regelgeving, voorschriften en instituties die vrije transacties tussen individuen beperken. Een lage betekent veel individuele autonomie, zelfcontrole en onderlinge competitie.

Bij een hoge group-score is groepslidmaatschap belangrijk, zijn er vooral contacten tussen leden van dezelfde groep en delen die leden alle facetten van het leven (werk, hulpbronnen, recreatie, etc.). Een lage score start met een laag groepsbesef, een leven zonder sterk herkenbare grenzen tussen groepen en

lidmaatschap van zeer weinig of van juist veel groepen die weinig tijdbeslag leggen op het individu.

Uit deze scores volgen nu vier typen of vier culturen, die onderling samenhangen, met elkaar in concurrentie zijn en in elk land in een bepaalde combinatie voorkomen: hiërarchie, egalitarisme, individualisme en fatalisme.

Bij hiërarchie wordt zowel op grid als group hoog gescoord; men hecht aan een geordend leven en is bang voor deviant gedrag.

Bij individualisme wordt op beide juist laag gescoord; men heeft vertrouwen in het particulier initiatief en een hekel aan vrijheidsbeperkingen.

Egalitarisme scoort laag op grid en hoog op group; solidariteit en het welzijn van de groep staan hoog aangeschreven en men neemt niet graag risico's.

Als vierde type scoort fatalisme hoog op grid en laag op group; het individu staat er alleen voor en voelt zich overgeleverd aan externe machten.

Soms wordt overigens ook nog als vijfde type *autonomie* onderscheiden, kenmerkend voor een kleine groep «kluizenaars» die zich buiten regels en groepen plaatsen.

Landen hebben verschillende combinaties van de vier typen cultuur: hiërarchie, egalitarisme, individualisme en fatalisme. Grendstad (1999) heeft hiermee twaalf Europese landen ingedeeld met gegevens uit 1981 en 1990 van de World Values Surveys (WVS). Wij hebben zijn analyses (met enkele wijzigingen) gerepliceerd voor de EU-lidstaten, nu ook voor het jaar 1999.¹ Tabel 1.4 bevat per land en per jaar de aandelen van de cultuurtypen en de gemiddelden op de grid- en group-dimensies.

¹ Grendstad (1999) gebruikt voor zijn group-dimensie een somscore van het aantal organisaties waarvan men lid zegt te zijn en eenzelfde score voor dezelfde organisaties waarvoor men onbetaald werk doet. Voor de grid-dimensie gebruikt hij twee variabelen: de mate van het voeren van politieke discussies met vrienden, en de mate waarin men anderen overtuigt als men een sterke mening heeft. Deze vier variabelen zijn bij Grendstad (1999) in een principale-componentenanalyse in twee onafhankelijke dimensies samengevat. In onze analyses konden we de grid-dimensie niet exact repliceren omdat het overtuigen van anderen niet is bevraagd in de EVS-WVS-golf van 1999. Beide grid-variabelen zijn vervangen. We hebben gekozen voor twee andere variabelen: de mate waarin men zegt vrijheid van keuze en controle over het verloop van het eigen leven te hebben en voorts de mate waarin men zegt vrijheid te hebben om eigen beslissingen in het werk te nemen. Deze variabelen sluiten o.i. conceptueel goed aan bij het idee van de grid-dimensie zoals Douglas (1978) dat bedoeld heeft, met name omdat de variabelen het centrale punt van persoonlijke restrictie versus persoonlijke autonomie c.q. regelvrijheid uit de grid-dimensie benadrukken. Met dezelfde analyse als Grendstad deed, vinden we twee vergelijkbare factoren. Lidmaatschap en onbetaald werk laden 0,88 en 0,89 op de eerste en 0,08 en 0,02 op de tweede factor. Bij levensloop- en baancontrole is dat 0,10 en -0,02 op de eerste en 0,76 en 0,79 op de tweede factor (69,8% verklaarde variantie).

De grid-scores, afgeleid uit de gerapporteerde controle op de eigen levensloop en op beslissingen in het werk, zijn laag, met name in de oude lidstaten (m.u.v. Frankrijk): een lage score duidt op veel zelfcontrole, pro-actief gedrag en op juist weinig beperkingen die individuen passief maken en tot terugtrekkend gedrag bewegen. In de nieuwe lidstaten is de score beduidend hoger, vooral in Letland, Litouwen en Slowakije.

De group-scores, vooral gebaseerd op lidmaatschappen van en onbetaald werk voor organisaties, zijn vooral hoog in Noordwest-Europa en laag in de overige landen. Het algemene beeld is dat over de gehele EU gezien de cultuurtypen redelijk stabiel blijven: zo'n 15% hiërarchie, 20% egalitarisme en rond eenderde individualisme en eenderde fatalisme. Binnen landen zijn er wel verschillende ontwikkelingen te zien. Vooral in de Scandinavische landen en in Nederland neemt het fatalisme af en nemen hiërarchie en egalitarisme toe. Het tegendeel zien we in de nieuwe lidstaten: sterk toenemend fatalisme, matig stijgend individualisme, licht afnemend egalitarisme en ook een afnemende hiërarchie. Binnen de toegetreden landen zijn overigens niet alle ontwikkelingen gelijk. In Polen bijvoorbeeld is het individualisme relatief sterk toegenomen, terwijl het in Hongarije is afgenomen. Ook de EU-15 is divers: zie bijvoorbeeld het relatief hoge fatalisme in landen als Frankrijk en in minder mate Spanje, Portugal en Italië. Dit feit maakt duidelijk dat het niet zeer behulpzaam is de oude en nieuwe lidstaten cultureel als homogene groepen te beschouwen of om aan te nemen dat ontwikkelingen in waarden in alle Europese landen een gelijke richting opgaan of, indien de richting al hetzelfde zou zijn, zich in het zelfde tempo afspelen.

Tabel 1.3 Schwartz in de EU-25 (1994), gemiddelden

	landen- gemid- delde	afwijkingen van het landengemiddelde																		EE	LV	LT	PL	CZ	SK	HU	SI	CY	MT
		FI	SE	DK	GB	IE	NL	BE	LU	DE	AT	IT	GR	FR	ES	PT													
conservatisme	3,84	0,00	. -0,20	.	.	-0,16	.	.	-0,38	.	-0,02	-0,16	-0,49	-0,42	-0,08		0,47	.	.	0,47	.	0,44	0,13	0,43	.	.	.	.	.
affectieve autonomie	3,57	-0,06	. 0,44	.	.	-0,06	.	.	0,46	.	-0,62	0,39	0,84	0,40	0,03		-0,51	.	.	-0,44	.	-0,81	-0,23	0,19	.	.	.	.	.
intellectuele autonomie	4,48	0,15	. 0,11	.	.	-0,03	.	.	0,28	.	0,13	-0,39	0,68	0,43	0,36		-0,67	.	.	-0,39	.	-0,44	-0,03	0,56	.	.	.	.	.
hiërarchie	2,09	-0,06	. -0,23	.	.	0,17	.	.	0,18	.	-0,40	-0,08	0,07	-0,06	-0,01		0,00	.	.	0,44	.	0,02	0,33	-0,33	.	.	.	.	.
beheersing	4,00	-0,37	. -0,03	.	.	-0,02	.	.	0,07	.	0,08	0,53	-0,11	0,11	0,25		0,31	.	.	0,00	.	0,09	-0,04	-0,24	.	.	.	.	.
egalitarisme	5,22	0,04	. 0,30	.	.	0,17	.	.	0,15	.	0,35	0,13	0,23	0,33	0,40		0,23	.	.	-0,40	.	-0,24	-0,35	-0,86	.	.	.	.	.
harmonie	4,41	0,13	. -0,25	.	.	-0,43	.	.	0,01	.	0,39	-0,02	-0,10	0,12	-0,12		0,18	.	.	-0,31	.	-0,01	0,10	0,31	.	.	.	.	.

Tabel 1.4 Grid-group-cultuurtypen in de EU-25, procenten en gemiddelden

		landen- gemid- delde	afwijkingen van het landengemiddelde																									
			FI	SE	DK	GB	IE	NL	BE	LU	DE	AT	IT	GR	FR	ES	PT	EE	LV	LT	PL	CZ	SK	HU	SI	CY	MT	
1981	hiërarchie (%)	15	.	0	-2	-1	1	7	-1	.	-1	.	-2	.	-4	-1		.	.	.	.	.	.	.	.	.	0	
	egalitarisme (%)	18	.	9	6	1	3	5	-5	.	-2	.	-7	.	-6	-5		.	.	.	.	.	.	.	.	.	-1	
	individualisme (%)	35	.	2	2	2	0	-7	0	.	0	.	-3	.	-3	2		.	.	.	.	.	.	.	.	.	1	
	fatalisme (%)	33	.	-12	-6	-3	-5	-5	5	.	2	.	12	.	12	3		.	.	.	.	.	.	.	.	.	-1	
	grid (gem)	0,04	.	-0,22	-0,24	-0,04	-0,11	0,10	0,10	.	0,01	.	0,26	.	0,26	0,03		.	.	.	.	.	.	.	.	.	-0,10	
	group (gem)	0,03	.	0,14	0,10	0,03	0,11	0,28	-0,11	.	-0,08	.	-0,16	.	-0,20	-0,11		.	.	.	.	.	.	.	.	.	-0,05	
1990	hiërarchie (%)	13	-1	0	-2	-3	-1	7	1	.	3	0	-2	.	-1	-7	-3	8	14	3	-8	-6	-4	0	-2	.	-2	
	egalitarisme (%)	18	16	15	12	0	1	16	3	.	-1	2	-5	.	-8	-11	7	0	2	-1	-12	-7	-7	-9	-7	.	2	
	individualisme (%)	37	2	1	3	7	6	-9	-1	.	-5	7	5	.	-3	8	8	-12	-17	-7	12	1	-4	-3	-1	.	9	
	fatalisme (%)	32	-16	-17	-13	-5	-6	-13	-4	.	2	-10	3	.	12	11	2	5	1	5	8	11	15	13	11	.	-9	
	grid (gem)	-0,02	-0,40	-0,40	-0,32	-0,17	-0,17	-0,05	-0,03	.	0,11	-0,24	0,05	.	0,23	0,07	0,03	0,27	0,34	0,17	0,03	0,16	0,27	0,21	0,25	.	-0,29	
	group (gem)	0,01	0,36	0,36	0,22	-0,03	-0,01	0,48	0,23	.	0,07	0,02	-0,16	.	-0,16	-0,39	0,19	0,21	0,27	0,07	-0,41	-0,27	-0,13	-0,23	-0,17	.	-0,09	
1999	hiërarchie (%)	12	0	11	-3	5	-2	8	5	3	-5	4	0	7	-4	-6	-8	3	-3	-6	-3	-1	10	-4	0	.	-4	
	egalitarisme (%)	20	19	42	18	6	-2	27	5	0	-7	6	-5	5	-13	-8	14	-11	-13	-16	-13	-5	-3	-11	-3	.	-4	
	individualisme (%)	36	-1	-25	4	0	10	-13	-2	-1	12	4	1	-5	3	9	15	-7	-5	-4	-2	2	-12	-9	6	.	19	
	fatalisme (%)	32	-18	-28	-19	-10	-6	-21	-8	-2	0	-14	4	-6	14	6	6	22	21	27	19	4	5	24	-3	.	-11	
	grid (gem)	-0,02	-0,42	-0,42	-0,49	-0,10	-0,25	-0,21	-0,04	0,03	-0,13	-0,25	0,10	-0,04	0,16	-0,03	0,11	0,37	0,50	0,51	0,33	0,05	0,45	0,36	-0,06	.	-0,37	
	group (gem)	0,03	0,35	1,18	0,33	0,13	-0,06	0,83	0,27	0,09	-0,29	0,12	-0,09	0,32	-0,37	-0,29	0,48	-0,33	-0,33	-0,51	-0,34	-0,16	-0,28	0,12	-0,03	.	-0,20	

European Values Study

Ook de onderzoekers van de European Values Study (EVS) hebben een verkenning gedaan naar cultuurdimensies waarmee Europese landen in typen kunnen worden ingedeeld (Hagenaars et al., 2003; Halman et al., 2005). Op basis van een lange reeks vragen over waarden op verschillende domeinen, verzameld in ruim dertig Europese landen rond het jaar 2000, komen zij tot twee dimensies die sterke overlap vertonen met de dimensies van Inglehart (zie boven):

- de dimensie «normatief/religieus»,
- de dimensie «autonomie/socio-liberalisme».

Deze twee dimensies verklaren de meeste variatie in waarden rondom milieu, armoede, werk, religiositeit, huwelijk en gezin, rol van de vrouw, moraliteit, democratie en politieke betrokkenheid, vertrouwen, recht en solidariteit. De twee dimensies worden opgevat als fundamentele, onderliggende waardenpolen.

De «normatief/religieus»-dimensie (Hagenaars et al., 2003: 30–31) combineert een aantal normatieve kwesties: hoe hoger de score op deze dimensie (van landen, groepen of individuen), des te meer aandacht is er voor het handhaven van strikte morele standaarden en maatschappelijke normen en des te meer nadruk ook op solidariteit. Het huwelijk is belangrijk, evenals religiositeit.

De «autonomie/socio-liberalisme»-dimensie gaat over individuele vrijheid en persoonlijke autonomie en omvat naast het eerder genoemde postmaterialisme, verder pro-democratische opvattingen en tolerantie tegenover persoonlijke, seksuele voorkeuren en mensen van verschillende etnische achtergronden. Kinderen krijgen of trouwen worden niet als noodzaak opgevat, wél het werken (ook van vrouwen met kinderen) voor persoonlijke ontwikkeling. Bovendien is er een sterke protestgeneigdheid en maakt men offers voor milieubehoud.

Tabel 1.5 biedt een bewerking van de gegevens over de twee dimensies «autonomie/socio-liberalisme» en «normatief/religieus» die de EVS-onderzoekers ons hebben geleverd voor de onderzoeksjaren 1981, 1990, 1999.¹ Het socio-liberalisme is feitelijk redelijk stabiel (na toevoeging in de vergelijking van meer landen met een laag socio-liberaal profiel in het jaar 1990 daalt het niveau, maar dat blijft vervolgens in 1999 gelijk). Zweden, Nederland en Denemarken onderscheiden zich door een evident sterker socio-liberaal waardenprofiel, in Zweden in de jaren negentig nog sterker toegenomen dan elders. In een eveneens socio-liberaal land als Finland neemt de aanhang voor dit type waarden met de jaren af. In België en Frankrijk stijgt het tussen 1990 en 1999 tot rond het niveau van Finland. In matig socio-liberale landen als Ierland, Duitsland, Oostenrijk, Italië en Spanje is de aanhang zo goed als onveranderd, terwijl het in Portugal sterk afneemt. De vaste tegenpolen van de socio-liberale noordelijke landen zijn Letland, Polen, Slowakije en Hongarije. Tsjechië is minder socio-liberaal dan de meeste EU-15-lidstaten, maar dit waardencomplex wint duidelijk terrein. De Tsjechen streven de Portugezen in deze zin voorbij.

¹ Zie Hagenaars et al. (2003: 39–40): in 1981 en 1990 zijn niet alle variabelen beschikbaar die voor de onderscheiding van dimensies in 1999 zijn gebruikt. Daarom hebben de onderzoekers voor alle drie jaren de dimensies met een kleiner aantal variabelen gereproduceerd. In de volgende paragraaf gaan we verder met de twee dimensies voor 1999 gebaseerd op de uitgebreide set variabelen (en landen).

De tweede waardendimensie *normatief/religieus* is tamelijk stabiel met een lichte stijging van de steun voor dit type waarden. Deze lichte stijging verhult een grote diversiteit aan ontwikkelingen binnen Europa. Er zijn landen die in de jaren tachtig van de vorige eeuw een opwaartse beweging maken en in de jaren negentig weer dalen tot het gematigd tot laag normatief/religieus niveau van begin jaren tachtig (Zweden, Denemarken, Nederland, Spanje). Ook zien we landen die over de twee decennia of in het laatste decennium consistent normatiever/religieuzer worden (Finland, het

verenigd Koninkrijk, Ierland, en ook het nog steeds sterk niet-religieuze Letland). Tot slot zijn er landen die soms zeer evident minder normatief/religieus worden (Duitsland – deels door de eenwording van het licht religieuze voormalige West-Duitsland en het sterk niet-religieuze voormalige Oost-Duitsland).

Samenvatting

Het valt op dat de noordelijke landen, met name Scandinavië, hoog scoren op individualisme en laag op machtafstand, onzekerheidsvermijding, masculiniteit en veelal ook langetermijnorientatie. Nederland volgt dit patroon wat betreft individualisme en masculiniteit, maar scoort modaal op machtafstand en onzekerheidsvermijding en hoger op langetermijn-orientatie. De nieuwe EU-lidstaten en de Mediterrane landen vormen wat onzekerheidsvermijding en masculiniteit betreft veelal de tegenpolen van Scandinavië. Een dergelijke culturele diversiteit kan zich vertalen in tegenstrijdige opinies over de inhoud van gemeenschappelijk beleid, over de wijze waarop daarover moet worden gesproken en over de manier waarop maatregelen moeten worden uitgevoerd (zie Hofstede, 2001; Vinken et al., 2004; Vinken & Rammstedt, 2006). Grote machtafstand, ruime onzekerheidstolerantie, hoog individualisme en hoge femininiteit, zo laten empirische samenhangen zien, gaan bijvoorbeeld samen met spreiding van verantwoordelijkheden over zo laag mogelijke gremia, vermijding van het vastleggen van maatregelen in gedetailleerde regelgeving, een voorkeur voor alleen algemene beginselen formuleren (zoals het ultiem individualistische issue van de individuele mensenrechten), en het prioriteren van zorg- en welzijnssues in nauwe samenspraak met alle partijen (een feminine aanpak).

Postmaterialisme, overleving/welzijn en autoriteitswaarden laten een contrast zien tussen goeddeels de nieuwe en de oude lidstaten, waarbij opnieuw vooral de Noordwest-Europese lidstaten iets meer nadruk leggen op postmaterialisme, welzijn en, in mindere mate, seculier-rationele autoriteitswaarden dan de nieuwe lidstaten. Ook deze posities laten zich in concrete prioriteringen vertalen: het is aannemelijk, mede op basis van het werk van Inglehart, dat postmaterialisten en zij die welzijnswaarden steunen meer te porren zijn voor ontplooiings-(onderwijs) en ecologische issues dan voor issues als veiligheid (terrorismebestrijding) en economische stabiliteit of groei. Zij die meer de seculier-rationele autoriteitswaarden ondersteunen zouden wel eens tegelijk zeer kritisch kunnen zijn over de macht van grote overheidsorganen zoals de Europese Commissie over deze issues. Juist Nederland en Frankrijk, beide «nee-zeggers» in een referendum over de Europese grondwet, scoren hoog op deze dimensie.

Sterk generaliserend is er een tegenstelling tussen oude en nieuwe EU-lidstaten (exclusief Slovenië) bij de waardendimensies van Schwartz. Hoewel er ook veel verschillen binnen de oude EU-lidstaten zijn, is het verdedigbaar te stellen dat de nieuwe lidstaten conservatiever zijn, autonomie minder sterk aanhangen (zowel affectief als intellectueel), hiërarchische en beheersingswaarden steunen en minder sterk gericht zijn op egalitarisme. Uit de literatuur is weinig bekend over mogelijke relaties met opinies over beleid. De autonomiedimensies vertonen samenhang met individualisme en welzijnswaarden (zie Vinken et al., 2004) en op die grond zouden supporters van de autonomiewaarden ook wel eens een voorkeur voor bovengenoemde ontplooiings- en ecologische issues kunnen hebben. Iets wat dan juist niet zou gelden voor aanhangers van de conservatieve waardendimensie (de tegenpool van de autonomiedimensies).

Tabel 1.5 EVS-dimensies in de EU-25, factorscores

		landen- gemid- delde	afwijkingen van het landengemiddelde																								
			FI	SE	DK	GB	IE	NL	BE	LU	DE	AT	IT	GR	FR	ES	PT	EE	LV	LT	PL	CZ	SK	HU	SI	CY	MT
Socio-liberalisme	1981	0,34	.	0,57	0,62	-0,02	-0,52	0,27	-0,37	.	-0,01	.	-0,34	.	0,04	-0,25	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
	1990	0,06	0,82	1,15	0,67	0,50	0,09	10,09	0,24	.	0,23	0,23	0,09	.	0,16	0,25	0,09	.	1,09	.	-1,07	-0,60	-0,94	-1,14	.	.	.
	1999	0,06	0,41	1,52	0,73	0,44	0,13	10,09	0,57	.	0,18	0,18	0,15	.	0,46	0,12	-0,53	.	1,19	.	-1,08	-0,38	-0,91	-1,76	.	.	.
normatief/ religieus	1981	0,04	.	-0,49	-0,69	0,47	1,13	-0,03	-0,01	.	-0,47	.	0,28	.	-0,36	0,18	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.
	1990	0,09	-0,92	0,13	-0,48	0,64	1,43	0,26	0,11	.	-0,48	0,10	0,31	.	-0,26	0,36	0,86	.	2,49	.	0,89	-0,15	0,13	-0,45	.	.	.
	1999	0,10	-0,36	-0,53	-0,78	0,65	1,85	-0,01	0,37	.	-0,66	0,05	0,58	.	-0,12	0,12	-0,30	.	1,08	.	1,07	-0,86	-0,08	0,07	.	.	.

De grid-group-dimensies leiden niet tot een eenvoudige tegenstelling tussen oude en nieuwe EU-lidstaten. Alleen egalitarisme en individualisme zijn laag en het fatalisme is hoog te noemen in de nieuwe lidstaten, maar dat geldt in enkele gevallen ook voor de oude lidstaten (zie bij voorbeeld het lage en dalende individualisme in Nederland). Hiërarchie spreidt zich schijnbaar lukraak uit over de EU. Er is uit de literatuur alleen iets bekend over de relatie met ecologische prioriteiten: egalitaristen steunen in tegenstelling tot fatalisten de maatregelen om burgers verantwoordelijk te maken voor het milieu. Zoals al vermeld, lijkt het voor de hand te liggen dat fatalisten in het algemeen negatief zijn over welk type beleidsmaatregelen dan ook, zeker als die aanspraak doen op de inzet van burgers. Het tegendeel kan waar zijn voor egalitaristen, in ieder geval voor zover maatregelen in den brede evident de eigen groep ten goede komen. Mogelijk dat de grid-group-individualisten (net als de individualisten bij Hofstede, de postmaterialisten en welzijnsaanhangers van Inglehart en de autonomie-aanhangers van Schwartz) het vooral willen houden bij het formuleren van alleen algemene beginselen die voor iedereen, onafhankelijk van het lidmaatschap van bepaalde groepen of gemeenschappen, gelden. Het tegengestelde patroon zouden we dan bij de hiërarchische groep zien.

Tot slot zien we een mix van lidstaten laag respectievelijk hoog scoren op socio-liberalisme en normatieve/religieuze waarden. Nieuwe lidstaten scoren vaker laag op beide waarden. Ook Ierland, Duitstalige en Mediterrane landen scoren vaker laag op socio-liberalisme en, uitgezonderd de Duitstalige landen, hoog op normatieve/religieuze waarden. Er is geen relatie bekend met beleidsmaatregelen, maar gezien de inhoudelijke overlap met de waardendimensies van Inglehart mogen we hier soortgelijke relaties verwachten (hoog op socio-liberalisme is vóór ontplooiings- en ecologische issues; hoog op normatieve/religieuze waarden is vóór het uitoefenen van macht door traditionele, omvattende, grotere machtsorganen).

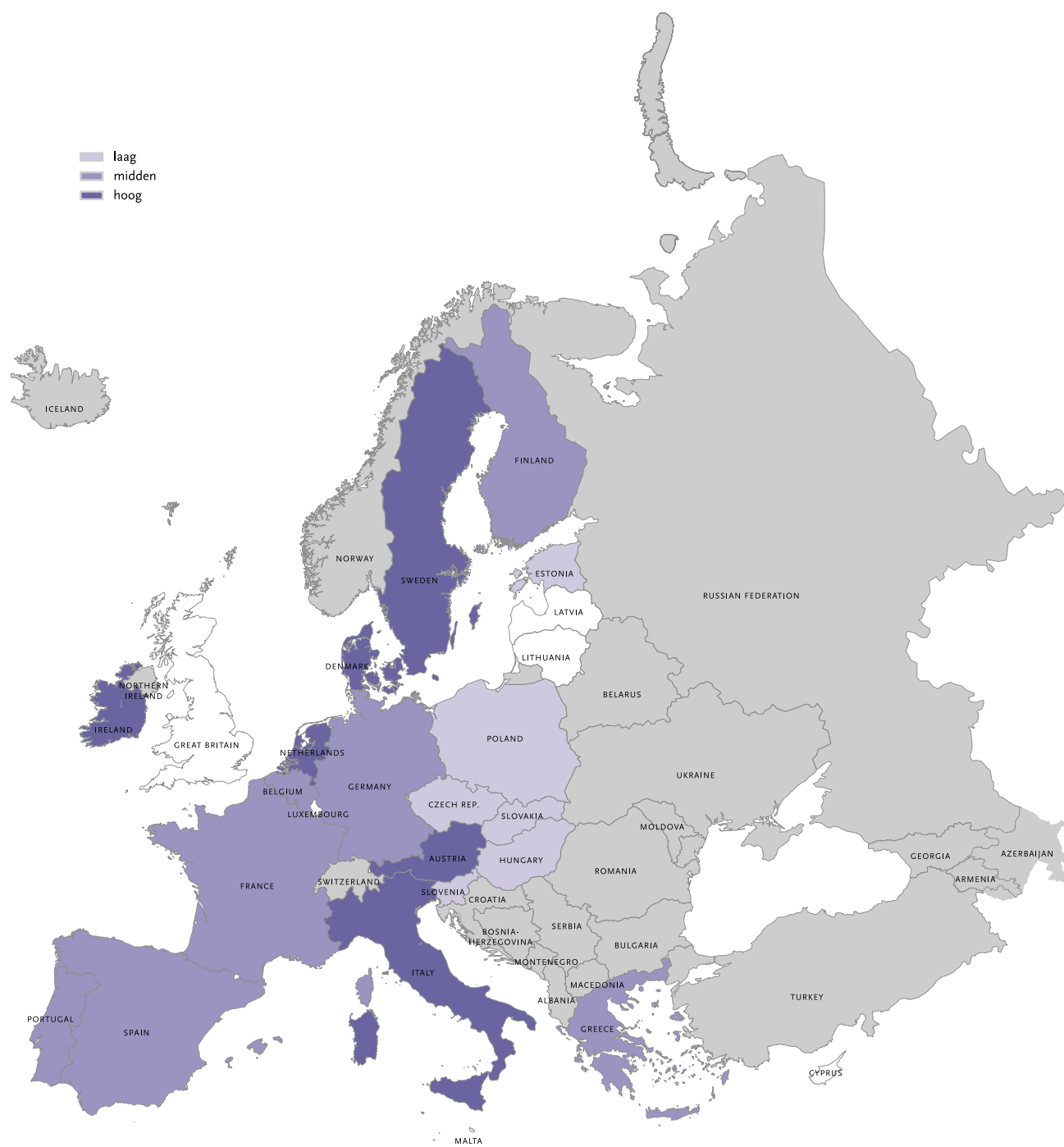
1.2 De samenhang tussen de benaderingen

Hoe hangen de verschillende waardendimensies samen? We zijn op zoek gegaan naar één overkoepelend patroon met de data van rond de millenniumwisseling. Omdat niet altijd dezelfde landen zijn onderzocht, hebben we ook gezien wat er aan patronen naar voren zou komen bij weglating van sommige waardendimensies, met name Schwartz en de langetermijnnoriëntatie van Hofstede.¹ In de bijlage zijn de resultaten vermeld van een samenvattende analyse van alle waardendimensies samen. We vinden daar consistent twee componenten met steeds dezelfde afzonderlijke waardendimensies die van doorslaggevend belang zijn.

De eerste component bevat in volgorde socio-liberalisme, welzijnswaarden, een lage grid-score (sterke individuele controle), postmaterialisme en een lage machtafstand. We kunnen deze component benoemen als «zelfbepalingswaarden» vanwege de grote rol die zelfbepaling speelt in de lage grid-score, in socio-liberalisme (autonomie), welzijn en postmaterialisme (zelfontplooiing of, zoals Inglehart ook aangeeft, zelfexpressie) en lage machtafstand (ten minste medebepaling ligt hierin vervat).

¹ Deels zijn deze waarden weggelaten om meer landen in de analyse te kunnen insluiten, deels ook omdat deze waarden beperkt samenhangen met de overige waarden in de analyse. Vanwege gebrek aan data ontbreken hoe dan ook het Verenigd Koninkrijk en vijf nieuwe lidstaten.

Figuur 1.1 Zelfbepalingswaarden

De tweede component bevat consistent normatieve/religieuze, onzekerheidsvermijdende, masculiene waarden, lage group-scores en en traditionele autoriteitswaarden. Deze component is minder gemakkelijk te benoemen. We kiezen voor «normatieve waarden» gezien het gewicht van het normatieve/religieuze in deze component. Normen spelen immers een grote rol in de traditionele versus seculier-rationele autoriteitswaarden en bij onzekerheidsvermijding (een voorkeur voor het vooraf bepaalde en normstellende). Ook in masculiniteit zit een normatief facet. Rollen tussen mannen en vrouwen zijn helder: van mannen wordt verwacht (ook door vrouwen) dat ze vooral in publieke rollen succesvol, assertief en sterk zijn; vrouwen laten zich in met andere facetten van het leven en zijn, vooral binnenshuis, zorgend, zachtaardig en bescheiden. In feminiene culturen zijn rollen diffuus, maar wordt van zowel mannen als vrouwen verwacht dat zij bescheiden en zorgzaam zijn en zich inlaten met immateriële zaken. Uiteraard is femininiteit ook normstellend, maar het gaat hier om het gegeven dat er in masculiniteit heldere normen voor twee duidelijk verschillende rolverdelingen zijn.¹

We kunnen nu op basis van de scores van landen bezien hoe er in de EU op de twee componenten wordt gescoord. De kaarten van de EU in figuur 1.1 en 1.2 maken dat duidelijk.

Rond de millenniumwisseling scoren op de component zelfbepalingswaarden Zweden, Denemarken, Nederland, Ierland, Oostenrijk en (na weglating van Schwartz) ook Italië hoog. Finland, België, Duitsland, Frankrijk, Griekenland, Spanje en Portugal scoren modaal. Estland, Polen, Tsjechië, Slowakije, Hongarije en Slovenië scoren laag.

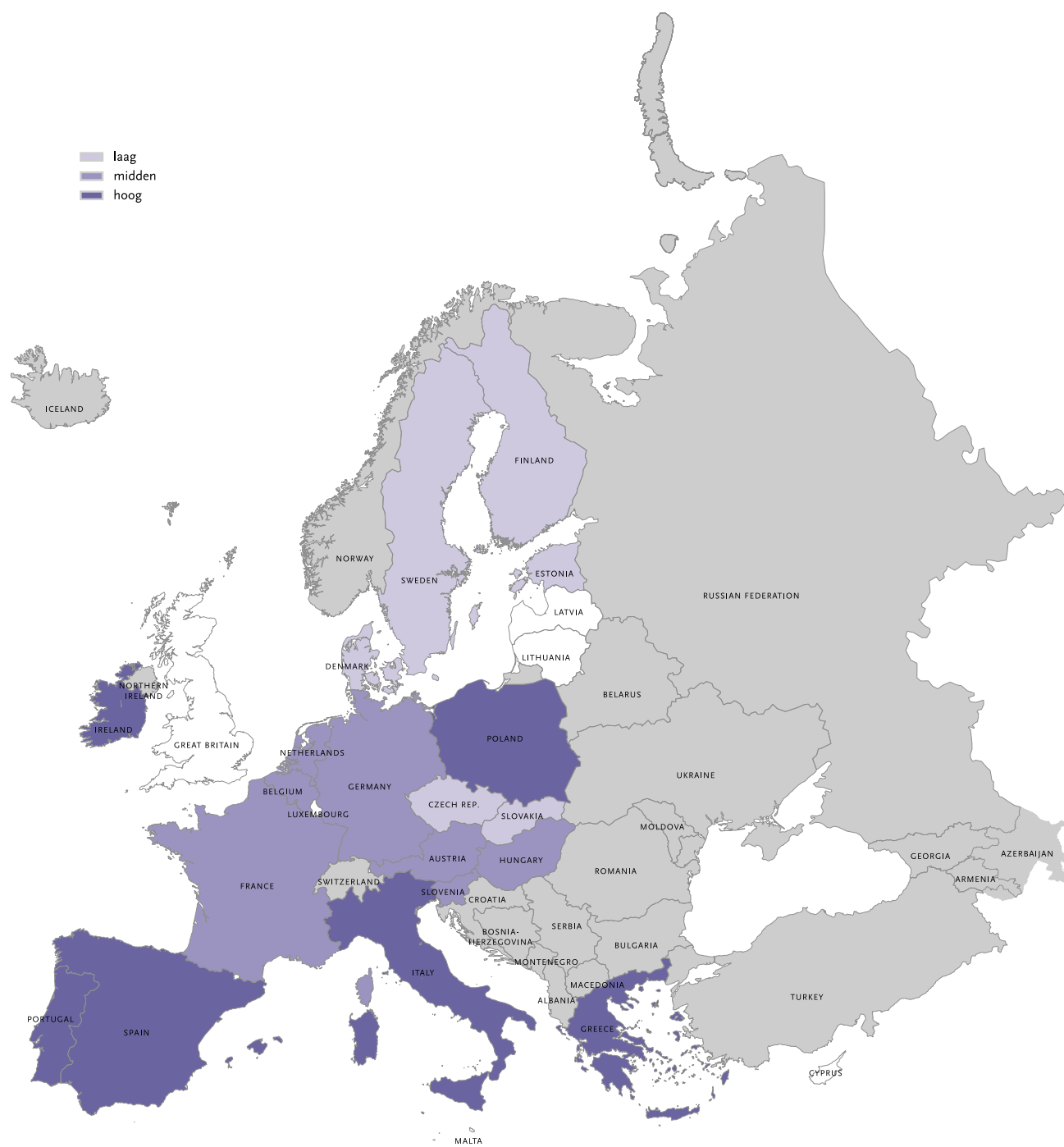
De «oude» EU-lidstaten delen grofweg gezegd een cultuur waarin zelfbepaling een grote of tamelijk grote rol speelt. Controle over het eigen leven en een proactieve houding gaan gepaard met een streven naar autonomie, welzijn, zelfexpressie en geringe machtsverschillen. De nieuw toetredende lidstaten tonen eerder het spiegelbeeld: weinig controle en een sterk bewustzijn dat de omgeving meer bepalend is, weinig nadruk op persoonlijke vrijheden, democratische voorkeuren en tolerantie, en juist meer oog voor overleven, orde en gezag en traditionele machts-onderscheidingen.

Op de component normatieve waarden scoren Ierland, Italië, Griekenland, Spanje, Portugal en Polen hoog. Nederland, België, Duitsland, Oostenrijk, Frankrijk, Hongarije en Slovenië scoren modaal. Finland, Zweden, Denemarken, Estland, Tsjechië en Slowakije scoren laag.

Op de normatieve component komt de tegenstelling tussen oude en nieuwe EU-lidstaten niet sterk naar voren. In het matig normatieve kamp zitten zowel oude als nieuwe lidstaten. Dat geldt ook voor het sterk normatieve kamp. Zowel oude als nieuwe landen behoren tot het zwakker als het sterker normatieve kamp. De onderscheidingen lijken vooral te lopen tussen sterk religieuze en sterk geseculariseerde samenlevingen.

¹ Dergelijke strikte rolopvattingen worden volgens Hofstede (2001) ook toegepast op andere domeinen: in onderwijs (jongens moeten excelleren, mannen onderwijzen in de bovenbouw, vrouwen in de onderbouw), in werk (mannen moeten carrière maken, emancipatie is het aannemen van mannenrollen), en in de politiek (steun voor de sterken, een punitieve samenleving met harde regels in plaats van steun voor de zwakkeren en een permissieve, correctieve samenleving met onderhandelbare regels).

Figuur 1.2 Normatieve waarden

1.3 Vertrouwen

«Vertrouwen» is in de jaren 1990 in hoog tempo een populair onderwerp geworden in de sociale wetenschappen, de economie en het overheidsbeleid. Het onderwerp raakte vooral in de mode door «Making democracy work» van Putnam (1993) en «Trust» van Fukuyama (1995). Voor beide auteurs is wederzijds vertrouwen van burgers van groot belang om in een maatschappij te komen tot soepele transacties, vrijwillige samenwerking en collectieve actie. Putnam liet in een uitvoerige analyse van de Italiaanse regio's zien hoe vertrouwen is ingebed in tradities van de *civic community*, en positieve economische, politieke en bestuurlijke effecten genereert. Fukuyama liet door een vergelijking van landen en groepen landen het economische belang van sociaal vertrouwen zien.

Dat vertrouwen is tegenwoordig een kernvariabele bij de meting van «sociaal kapitaal». Dat begrip doelt op het in sociale netwerken opgeslagen vermogen waarover personen of organisaties kunnen beschikken bij het realiseren van hun individuele doelen óf het vermogen van collectiviteiten tot vrijwillige samenwerking en het overwinnen van belemmeringen voor collectieve actie. De beide betekenissen – doorgaans geassocieerd met de Franse socioloog Bourdieu, respectievelijk de Amerikaanse politicoloog Putnam – plaatsen sociaal kapitaal in een heel verschillend perspectief, al zullen de empirische verschijnselen (netwerken, verenigingen, participatie) wel overlappen. De conceptuele dubbelzinnigheid gaat nogal eens gepaard met overdreven verwachtingen: sociaal kapitaal wordt een wondermiddel omdat het zowel de betrokken individuen als de gemeenschap dient en bovendien gebaseerd is op vrijwilligheid. Een probleem is bovendien de meting van sociaal kapitaal als algemeen sociaal vertrouwen. Wat men zou moeten meten is relationeel vertrouwen in reële netwerken. Maar doorgaans krijgen respondenten van bevolkingsenquêtes de keuze voorgelegd tussen «de meeste mensen zijn wel te vertrouwen» en «je kunt niet voorzichtig genoeg zijn in de omgang met mensen». De keuze voor de eerste mogelijkheid geldt als indicator voor sociaal kapitaal, maar het is aannemelijk dat ze meer is ingegeven door zelfvertrouwen en een optimistische levenshouding dan door positieve ervaringen met de betrouwbaarheid van anderen (Dekker 2004). Kortom, enige scepsis lijkt geboden tegenover het huidige enthousiasme over sociaal kapitaal en de indicering ervan door algemene vertrouwensvragen.

Dat staat echter het gebruik van metingen van vertrouwen in cultuurvergelijkend onderzoek niet in de weg. In tegendeel, daarvoor heeft vertrouwen helemaal geen product van sociale netwerken of gevolg van ervaringen met de betrouwbaarheid van anderen te zijn. Juist als expressie van zelfvertrouwen of een positieve mensvisie en als sociale norm is vertrouwen een interessant cultuurverschijnsel.

We kijken hier naar drie vormen van vertrouwen: 1) het zojuist gememo-reerde sociale vertrouwen in de zin van een positief beeld van onbekende medeburgers; 2) vertrouwen in (andere) volkeren; en 3) vertrouwen in instituties. Vervolgens gaan we de relaties tussen de verschillende vertrouwensindicatoren na.

Sociaal vertrouwen

Diverse metingen van sociaal vertrouwen zijn opgenomen in tabel 1.6. Allereerst is dat de klassieke vraag «of de meeste mensen wel te vertrouwen zijn of dat je niet voorzichtig genoeg kunt zijn», zoals opgenomen in de

European Values Study (EVS) van 1981, 1990 en 1999. Door de toevoeging van nieuwe lidstaten uit Centraal- en Oost-Europa neemt het gemiddelde vertrouwen in de periode af, maar in de West-Europese lidstaten waarvoor drie metingen beschikbaar zijn, is veelal sprake van stabiel of stijgend vertrouwen. Een uitzondering hierop is het Verenigd Koninkrijk. Dat vertoont een sterke daling in sociaal vertrouwen tussen 1990 en 1999 (van 44 naar 31%).¹

Na de EVS-cijfers staan er in tabel 1.6 gegevens over drie metingen uit de eerste twee modules van de European Social Surveys (ESS). Naast weer de klassieke sociale-vertrouwensvraag is gevraagd of de meeste mensen misbruik van iemand proberen te maken of proberen eerlijk te zijn en of mensen meestal behulpzaam proberen te zijn of meestal aan zichzelf denken. In alle drie gevallen kunnen respondenten scoren op een elfpuntsschaal met de voorgelegde alternatieven als extremen. In de landen met twee peilingen per vraag zijn de gemiddelde scores opvallend stabiel. De scores van de verschillende vragen hangen onderling sterk samen. De gemeenschappelijke component wordt gebruikt om in figuur 1.3 drie niveaus van sociaal vertrouwen met elk zeven landen te onderscheiden.²

Buiten het noordwestelijke deel van de EU is Oostenrijk het enige land met veel sociaal vertrouwen; de landen met weinig sociaal vertrouwen liggen in het zuiden en oosten.

Vertrouwen in andere volkeren

Vertrouwen in volkeren kan gezien worden als een variant van sociaal vertrouwen. Het vertrouwen dat gemiddeld geschonken wordt (de onderste rijen van de tabel) correspondeert dan ook goed met de vertrouwensmetingen in de voorafgaande tabel (0,80 en hoger). Het onderlinge vertrouwen van volkeren (of het gebrek daaraan) kan ook gezien worden als een culturele afstandsmaat (zie hoofdstuk B3).

De meest actuele Europese gegevens over vertrouwen in (andere) volkeren stammen uit 1997 (zie Delhey, 2005), maar ten gunste van een langere lijst meer en minder te vertrouwen volkeren worden in tabel 1.7 gegevens gepresenteerd van 1996. Een leesvoorbeeld uit de eerste en tweede rij: 90% van de Finnen vertrouwt de Zweden (eerste kolom, tweede rij) en 92% van de Zweden vertrouwt de Finnen (tweede kolom, eerste rij). Gemiddeld genieten de Finnen van 68% (laatste kolom, eerste rij) en de Zweden van 75% (laatste kolom, tweede rij) van de zestien ondervraagde populaties het meeste vertrouwen (zestien in plaats van vijftien omdat het Verenigd Koninkrijk en Noord-Ierland apart zijn opgenomen).

¹ Er is geen reden om te veronderstellen dat het cijfer van 1999 niet klopt: ook in het WVS-onderzoek van 1995/6 kwam het Verenigd Koninkrijk uit op 31%. Bovendien doet zich in verschillende Angelsaksische landen tussen 1990 en 1999 een daling in het sociale vertrouwen voor: Ierland van 47 naar 36% (tabel 1.6), de Verenigde Staten van 50 naar 36 en Canada van 51 naar 39 (Dekker & Van den Broek 2005: 49). We kunnen hier niet verder nagaan of er echt sprake is van een Angelsaksische trend en wat daarvan de (gemeenschappelijke) oorzaken kunnen zijn.

² Principale-componentenanalyse van de zes metingen (in Italië en Slowakije zijn voor het ontbrekende jaar de waarden van het andere jaar ingevuld) levert voor de 21 ESS-landen één factor op die 94% van de variantie verklaart (en die sterk samenhangt met de meting van sociaal vertrouwen in EVS 1999: $r=0,86$).

Tabel 1.6 Sociaal vertrouwen in de 25 lidstaten van de Europese Unie, (ongewogen) landengemiddelden en afwijkingen van de landen van deze gemiddelden

	jaar	landen- gemid- delde	afwijkingen van het landengemiddelde																										
			FI	SE	DK	GB	IE	NL	BE	LU	DE	AT	IT	EL	FR	ES	PT	EE	LV	LT	PL	CZ	SK	HU	SI	CY	MT		
de meeste mensen zijn te vertrou- wen ^a	1981	38	.	19	13	6	4	6	-9	.	-7	.	13	.	-14	-4	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.		
	1990	35	28	31	23	9	12	18	-2	.	0	-3	-1	.	-12	1	14	-8	-16	-4	-6	-9	-13	-10	-18	.	-10		
	1999	32	26	34	35	-1	4	28	-1	-6	3	2	1	-8	-10	4	-22	-9	-15	-7	-13	-8	-16	-10	-10	.	-11		
voorzichtig → vertrouwen ^b	2002/03	49	16	12	21	2	6	8	-1	3	-2	2	-4	-13	-4	0	-7	.	.	.	-12	-6	.	-8	-9	.	.		
	2004/05	49	16	12	19	3	9	9	-1	1	-1	3	.	-11	-4	0	-10	3	.	.	-13	-6	-9	-8	-8	.	.		
misbruik → eerlijk ^c	2002/03	55	14	12	18	15	7	1	0	3	1	-9	1	8	1	-3	-2	.	.	.	-10	-4	.	-9	-8	.	.		
	2004/05	55	13	10	18	1	6	7	1	1	2	4	.	-18	1	-3	-7	-1	.	.	-9	-3	-10	-10	-7	.	.		
egoïstisch → behulpzaam ^d	2002/03	47	10	13	14	7	13	6	-3	-2	1	5	-6	-17	-3	-3	-8	.	.	.	-15	-8	.	-5	-5	.	.		
	2004/05	47	10	12	13	9	15	7	-3	0	1	6	.	-15	-2	-5	-8	0	.	.	-15	-5	-10	-7	-3	.	.		

^aEVS 1981, 1990 en 1999 (18 jaar e.o.): Denkt u, in het algemeen, dat de meeste mensen te vertrouwen zijn (=100), of dat je niet voorzichtig genoeg kunt zijn in de omgang met mensen (=0)? Het percentage van Duitsland in 1981 betreft West-Duitsland.

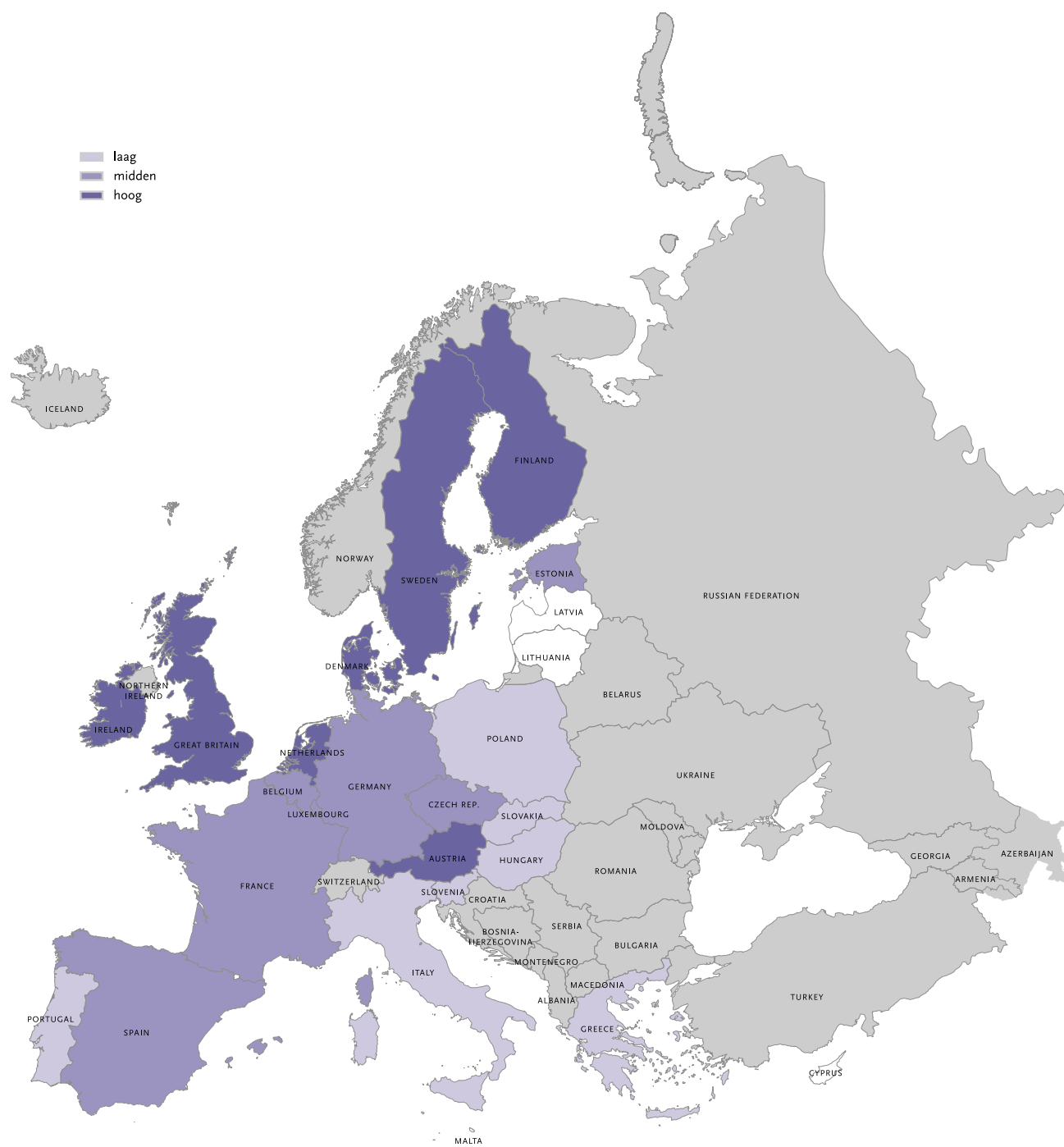
^b ESS 1 en 2: Denkt u, in het algemeen, dat de meeste mensen te vertrouwen zijn (=100), of dat je niet voorzichtig genoeg kunt zijn in de omgang met mensen (=0)? (11-puntsschaal)

^c ESS 1 en 2: Denkt u dat de meeste mensen zouden proberen misbruik van u te maken (= 0) als zij daartoe de kans krijgen, of zouden zij proberen eerlijk te zijn (= 100)? (11-puntsschaal)

^d ESS 1 en 2: Denkt u dat mensen meestal behulpzaam proberen te zijn (= 100) of denkt u dat zij meestal aan zichzelf denken (=0)? (11-puntsschaal)

Bron: European Values Studies (EVS) en European Social Survey (ESS) 1 (2002/03) en 2 (2004/05); gewogen resultaten

Figuur 1.3 Sociaal vertrouwen in 2003–2005

Tabel 1.7 Vertrouwen in volkeren (rijen) door de bevolking van 15 jaar en ouder in de 15 oude lidstaten (kolommen), in procenten^a

vertrouwen in	vertrouwen van																gem
	FI	SE	DK	GB	NRL	IE	NL	BE	LU	DE	AT	IT	EL	FR	ES	PT	
Finnen	97	92	82	75	68	66	81	68	65	66	68	59	46	68	56	31	68
Zweden	90	96	95	83	71	73	93	76	71	76	77	69	52	75	66	38	75
Denen	89	95	98	83	75	73	91	73	69	73	72	62	44	69	63	36	73
Britten	86	89	83	91	83	67	75	66	48	42	50	60	38	47	34	43	63
Ieren	71	77	75	68	75	95	71	60	51	45	49	48	48	58	51	33	61
Nederlanders	82	83	90	84	76	77	96	69	78	70	72	68	43	67	69	40	73
Belgen	79	77	74	70	70	71	82	84	67	64	69	57	47	81	61	36	68
Luxemburgers	77	75	78	69	61	73	93	89	93	76	74	58	45	77	58	45	71
Duitsers	70	77	75	45	42	68	76	60	72	93	77	69	34	72	61	37	64
Oostenrijkers	87	90	86	70	67	70	76	70	71	80	93	57	43	59	54	28	69
Italianen	49	60	49	54	53	74	40	49	57	45	46	71	53	54	58	45	54
Grieken	58	64	48	49	49	56	46	50	41	47	47	41	84	46	45	24	50
Fransen	72	73	59	42	55	76	50	67	72	73	55	65	51	88	46	55	62
Spanjaarden	53	63	59	59	54	69	69	59	64	56	51	60	57	66	91	43	61
Portugezen	55	63	57	69	61	65	69	57	61	47	44	43	52	62	64	83	59
Noren	94	97	97	82	72	71	90	67	64	73	74	62	46	73	62	35	73
Zwitsers	88	89	85	81	72	77	86	75	77	82	82	72	55	74	71	50	76
Polen	52	55	53	67	54	59	50	39	30	19	28	34	41	46	41	20	43
Tsjechen	55	60	52	57	47	48	51	35	30	27	29	30	41	36	36	17	41
Slowaken	49	55	46	50	45	43	42	33	25	23	26	27	39	31	35	16	37
Hongaren	68	60	52	59	53	52	50	38	32	35	41	32	41	44	35	18	44
Russen	22	44	30	41	37	36	32	23	21	14	20	29	44	21	32	16	29
Turken	29	42	29	36	35	36	35	22	17	19	20	17	8	21	23	12	25
Amerikanen	71	84	74	76	74	78	78	60	78	66	53	75	29	51	45	48	65
Japanners	79	74	70	55	48	56	72	43	52	54	48	70	48	39	57	30	56
gemiddeld vertrouwen in EU15-volkeren	74	78	74	67	64	72	74	66	65	63	63	59	49	66	58	41	65
gemiddeld vertrouwen in alle 25 volkeren	69	73	68	64	60	65	68	57	56	54	55	53	45	57	53	35	58

^a «Nu zou ik u een vraag willen stellen over het vertrouwen dat u heeft in diverse volken. Wilt u voor elk volk dat ik u noem, zeggen of u er een groot vertrouwen, redelijk vertrouwen, niet zo'n vertrouwen of helemaal geen vertrouwen in heeft?» Vermeld zijn de percentages groot en redelijk vertrouwen.

Bron: Eurobarometer 46.0 (herfst 1996)

Het vertrouwen in het eigen volk (gearceerd) is vrijwel altijd het hoogst. Uitzonderingen zijn de Italianen die meer fiducie hebben in Amerikanen, en Belgen die een kleine voorkeur hebben voor Luxemburgers (de cijfers stammen uit 1996, een tijd waarin Belgen over de hele linie weinig vertrouwen hadden in het eigen land). De Zweden, Denen en in iets mindere mate de Finnen vertrouwen elkaar en de Noren in zeer hoge mate. De Scandinavische volken, Zwitsers, Nederlanders en Belgen genieten gemiddeld veel vertrouwen. De gemiddelde niveaus en patronen in tabel 1.7 komen goed overeen met metingen in eerdere jaren (Inglehart 1991).

Er zijn door de tijd heen, althans tot de tweede helft van de jaren negentig, een paar regelmatigheden te signaleren: noordelijke landen geven en genieten meer vertrouwen dan zuidelijke landen, kleine landen worden eerder vertrouwd dan grote landen en burens vertrouwen elkaar meer dan landen op grote afstand van elkaar. Nadere analyse van Delhey (2005) leert dat het niet zozeer ruimtelijke nabijheid is als wel culturele overeenkomst (met name taalverwantschap en religie). Het noord-zuid-verschil laat zich waarschijnlijk herleiden tot een verschil in modernisering (welvaart, weinig corruptie, burgerlijke vrijheden). Moderne landen worden meer vertrouwd en zijn meer geneigd om te vertrouwen.

Het al of niet behoren tot de EU heeft, rekening houdend met deze factoren, waarschijnlijk geen zelfstandig effect op de vertrouwensrelaties. Door de uitbreidingen van 2004 is het totale wederzijdse vertrouwen in de EU waarschijnlijk verminderd en daarmee de sociale integratie verzwakt. «The integrative effect of enlargement depends on the extent to which acceding nations differ from the present club members in three main dimensions: the level of modernisation (mechanisms: prestige), cultural characteristics (mechanisms: similarity) and their power in the international system (mechanisms: perceived threat).» (Delhey 2005: 20). Echter, gezien de ervaring met eerdere uitbreidingen is volgens Delhey te verwachten dat uitbreidingen op termijn zullen leiden tot een toenemend vertrouwen tussen de betrokken volkeren, vooral door de moderniserende effecten van het lidmaatschap op de nieuwkomers. Een factor van belang kan ook zijn dat het gemeenschappelijke EU-lidmaatschap het gevoel van bedreiging van kleine landen door grote tempert.

Institutioneel vertrouwen

Vertrouwen in maatschappelijke en politieke instituties kan een veralgemenisering zijn van sociaal vertrouwen (men vertrouwt voortbrengselen van mensen), maar ook een gevolg van of een compensatie voor gebrek aan sociaal vertrouwen. Als door schaalvergroting en toenemende complexiteit vertrouwen tussen mensen onvoldoende basis biedt voor interacties, zijn er procedurele en organisatorische garanties nodig en moet men daarop vertrouwen, eventueel met een afgeleid sociaal vertrouwen als gevolg.

Tabel 1.8 bevat voor de 25 lidstaten het vertrouwen in dertien binnenlandse instituties. Na het gemiddelde vertrouwen in deze instituties staat in de laatste rij ook het vertrouwen in de EU, een onderwerp in de volgende paragraaf.

Landen hebben bij het vertrouwen in instituties stabiele eigenaardigheden – Denen hebben veel vertrouwen in politie en justitie, Britten hebben weinig vertrouwen in de schrijvende pers (vooral tabloids) – en er zijn nationale schommelingen voor specifieke instituties, soms naar aanleiding van schandalen, soms ten gevolge van ingrijpende maatschappelijke gebeurtenissen. In vergelijking met eerdere onderzoeken is het gemiddelde vertrouwen in Zweden in tabel 1.8 merkwaardig laag. Meestal bevindt het land zich op het hoge niveau van andere Scandinavische landen (Dekker en Van der Meer 2006). Op basis van de individuele vertrouwenscores zijn er in EU-landen wel verschillende patronen te ontdekken, maar over de hele linie geldt individueel wat ook voor de landenscores in tabel 1.8 geldt: institutioneel vertrouwen is een kwestie van culminatie.¹ Mensen/landen zijn geneigd over de hele linie meer of minder vertrouwen te schenken. De gemiddelde percentages in de voorlaatste regel zijn dan ook een goede indicator voor institutioneel vertrouwen. Dat is overeenkomstig eerder onderzoek hoog in Scandinavië (hier m.u.v. Zweden), Nederland, Luxemburg en Oostenrijk. Het is laag in Centraal- en Oost-Europa en enkele Zuid-Europese lidstaten.

¹ De schaalbaarheidscoëfficiënt (KR-20) voor vertrouwen in de dertien binnenlandse instituties varieert van 0,70 in Nederland tot 0,90 in Spanje en is niet of slechts zeer marginaal te verhogen door het schrappen van instituties. Factoranalyses laten zien dat achter het institutionele vertrouwen wel verschillende subdimensies kunnen worden onderscheiden en dat die gedeeltelijk ook verschillen tussen de landen. Zo vormen de media en het trio politie, justitie en leger overal verschillende dimensies, maar wordt de kerk soms meer beoordeeld als gezag en soms meer als een vrijwilligersorganisatie.

Tabel 1.8 Institutioneel vertrouwen in de 25 lidstaten van de Europese Unie, (ongewogen) landengemiddelden en afwijkingen van deze gemiddelden^a

	landen- gemid- delde	afwijkingen van het landengemiddelde																									
		FI	SE	DK	GB	IE	NL	BE	LU	DE	AT	IT	GR	FR	ES	PT	EE	LV	LT	PL	CZ	SK	HU	SI	CY	MT	
het leger	70	19	-12	5	8	4	-1	-2	-5	3	4	1	6	-2	-8	0	9	-11	-12	0	-4	-4	-16	-8	0	15	
de radio	66	13	12	9	-3	10	8	5	-3	2	5	-11	-15	-4	-8	5	7	3	-1	-3	7	7	-25	1	-9	-6	
liefdadigheidsin- stellingen en vrijwilligers- organisaties	66	-7	-3	1	9	3	12	7	7	3	0	-3	-5	9	0	-4	7	-4	-9	1	-3	-11	-7	-21	4	25	
de politie	63	27	10	25	7	0	10	1	6	18	14	6	2	-2	-3	1	0	-21	-27	-16	-21	-26	-6	-15	-8	18	
de televisie	61	11	5	7	-7	8	8	6	2	0	10	-16	-19	-21	-14	7	15	7	3	-2	6	-1	-20	4	-3	-1	
justitie, het (nationale)																											
rechtssysteem	50	26	2	31	0	0	11	-9	13	10	25	0	9	-10	-2	-10	4	-13	-21	-26	-17	-17	-3	-15	10	7	
de schrijvende pers	49	8	-16	-2	-30	-12	17	9	11	3	10	-5	-5	5	2	13	0	8	6	-1	8	3	-22	2	-2	2	
de kerk	49	21	-20	27	-5	-13	-3	-4	-6	2	5	10	0	-12	-9	8	-12	-3	7	8	-21	-1	-1	-10	13	30	
de vakbonden	43	17	0	14	1	8	20	5	11	-5	13	-3	0	-10	-2	-2	9	-4	-9	-14	-6	-14	-20	-4	2	4	
het (nationale)																											
parlement	43	21	9	32	-5	0	8	6	29	-6	10	-4	14	-13	1	1	7	-17	-23	-30	-26	-22	-14	-9	17	14	
de (nationale)																											
regering	41	24	-6	18	-8	-2	0	5	33	-12	6	-7	2	-17	4	-10	17	-12	-13	-26	-15	-22	-5	-1	26	15	
grote ondernemingen	38	-2	-4	15	-8	-7	8	13	2	-13	-2	5	-14	-3	-3	2	10	8	-8	-12	7	-5	-10	2	-7	21	
politieke partijen	21	8	1	16	-7	3	14	3	19	-3	9	0	1	-11	9	-4	0	-11	-10	-13	-9	-13	-5	-7	-1	13	
gemiddeld																											
institutioneel																											
vertrouwen	51	14	-2	15	-4	0	9	3	9	0	8	-2	-2	-7	-3	0	6	-6	-9	-10	-7	-10	-12	-6	3	12	
vertrouwen in de Europese Unie	51	-12	-20	-4	-25	4	-9	6	6	-11	-7	7	11	-9	4	13	3	-5	7	2	4	7	9	6	4	9	

^a «Ik wil u nu een vraag stellen over het vertrouwen dat u heeft in bepaalde instellingen. Zegt u mij voor elk van de volgende instellingen of u er eerder wel vertrouwen of eerder geen vertrouwen in heeft.» Vermeld worden de percentages «eerder wel vertrouwen» in plaats van «eerder geen vertrouwen» en «weet niet» van respondenten die hoogstens drie maal «weet niet» antwoordden. De instituties zijn hier geplaatst in de volgorde van landengemiddeld afnemend vertrouwen.

Bron: Eurobarometer 64.2 (oktober-november 2005); gewogen resultaten

Welke samenhang is er tussen sociaal vertrouwen, vertrouwen in (andere) volkeren en institutioneel vertrouwen? De samenvattende landencijfers zijn positief gecorreleerd: sociaal vertrouwen van de ESS-metingen met vertrouwen in EU-volken 0,86 en met institutioneel vertrouwen 0,72; vertrouwen in EU-volken met institutioneel vertrouwen 0,38 (de laatste statistisch niet significant als het om een steekproef van vijftien landen zou gaan). De afwijkingsscores laten dan ook landen zien waar alle drie soorten vertrouwen hoog zijn (Finland, Denemarken, Ierland, Nederland) en andere waar ze laag zijn (Griekenland, Portugal). Wordt vanwege ontbrekende gegevens «vertrouwen in volkeren» buiten beschouwing gelaten, dan tonen diverse nieuwe lidstaten weinig vertrouwen op de resterende maten.

Het door Fukuyama (1995) gemaakte onderscheid tussen high trust- en low trust-landen is nog steeds van toepassing binnen de EU. Dat kan nog overtuigender als meer vertrouwensmaten, bijvoorbeeld over de betrouwbaarheid van informatie van verschillende instanties, in de vergelijking worden betrokken. Op individueel niveau kan de samenhang tussen de samenvattende indicatoren helaas niet worden nagegaan omdat de gegevens uit verschillende enquêtes komen. In ander onderzoek worden echter ook voor dit niveau positieve relaties gemeld, zij het soms niet bijzonder sterk (zie verder Dekker en Van der Meer 2006).

Een cultuur van vertrouwen en een individuele geneigdheid te vertrouwen zullen het maatschappelijk verkeer en economische transacties vergemakkelijken. Ze zullen ook en bijdragen aan een welwillende houding tegenover politiek en politici – zeker als men erop mag vertrouwen dat de democratie als «georganiseerd wantrouwen» goed functioneert. Zo kunnen ze ook – alsook de bereidheid vergroten om overheidsbeleid en de kosten daarvan te accepteren. We stelden echter al dat er enige voorzichtigheid is geboden bij het gebruik van algemene vertrouwensmetingen als indicatoren voor functionerend vertrouwen.

1.4 Cultuurkenmerken en houdingen tegenover de EU

Tabel 1.9 toont de samenhang tussen cultuur- en vertrouwenskenmerken van een land en houdingen tegenover de EU.

Tabel 1.9 De samenhang op het niveau van landen tussen cultuurkenmerken en houdingen tegenover de Europese Unie^a

	houdingen tegenover de EU in 2005			
	goede zaak (A1 tabel 1.1)	voor uitbreiding (A1 tabel 1.1)	voor gemeenschappel ijk beleid (bijlagentabel A1.2)	vertrouwen in EU (B1 tabel 1.8)
% postmaterialisten 2005 (tabel 1.2; n= 25)	0,07	-0,44	-0,58	-0,66
zelfbepalingswaarden (figuur 1.1; n= 19)	0,29	-0,55	-0,54	-0,53
normatieve waarden (figuur 1.2; n= 19)	0,35	0,12	0,51	0,50
sociaal vertrouwen 1999 (tabel 1.6; n= 24)	0,09	-0,40	-0,63	-0,58
vertrouwen in EU-volkeren (tabel 1.7; n= 15)	-0,08	-0,40	-0,60	-0,66
institutioneel vertrouwen (tabel 1.8; n= 25)	0,16	-0,45	-0,38	-0,16

^a Bivariate correlatiecoëfficiënten; de vetgedrukte coëfficiënten zouden in het geval van een steekproef significant zijn

Het percentage postmaterialisten blijkt niet positief samen te hangen met steun voor de EU («goede zaak») en negatief met steun voor uitbreidingen, de voorkeur voor gemeenschappelijk beleid en vertrouwen in de Europese Unie. Hetzelfde geldt voor zelfbepalingswaarden. Het landengemiddelde op

normatieve waarden hangt juist positief samen met de steun voor gemeenschappelijk beleid en vertrouwen in de EU.

Voor zover de algemene vertrouwensindicatoren significante relaties met Europese houdingen hebben, zijn deze negatief. Het probleem van deze signaleringen is natuurlijk dat ze zijn gebaseerd op een beperkt aantal (15–25) landen. De cultuurdimensies overlappen en er zijn meer verschillen tussen de landen dan alleen cultuurverschillen (welvaart, feitelijke voor- en nadelen van het EU-lidmaatschap, etc.).

De tabel is vooral een waarschuwing tegen te simpele veronderstellingen over de relaties tussen algemene cultuurkenmerken en de publieke opinie over Europa. Verder onderzoek met een groter aantal meetpunten en aanvullende, niet-culturele macro-indicatoren is geboden. Daarnaast is het de moeite waard om te bezien in hoeverre er op het niveau van individuele verschillen binnen de landen vergelijkbare of andere relaties bestaan. Op basis van Eurobarometer 64.2 (najaar 2005) is wel te constateren dat postmaterialisme nauwelijks of geen relatie heeft met vertrouwen in de EU en steun voor gemeenschappelijk beleid. Het («binnenlandse») institutioneel vertrouwen heeft in geen van de 25 landen een noemenswaardige relatie met postmaterialisme, overal een sterke positieve relatie met vertrouwen in de EU en meestal ook een positieve relatie met de steun voor gemeenschappelijk beleid. Ook al is er in tabel 1.9 geen noemenswaardige macrorelatie tussen institutioneel vertrouwen en vertrouwen in de EU en steun voor gemeenschappelijk beleid, de relaties op individueel niveau vormen wel een aanwijzing dat de publieke opinie over Europa positiever kan worden als er meer binnenlands vertrouwen in de lidstaten zou zijn.

Bijlage bij hoofdstuk B1

Onderstaande tabel vermeldt de resultaten van principale-componentenanalyses op verschillende selecties van waardendimensies. De drie varianten hebben globaal hetzelfde resultaat: een component die in sterke mate wordt bepaald door socio-liberalisme, welzijnswaarden, een lage grid-score (sterke individuele controle), postmaterialisme en een lage machtafstand, samen te vatten als *zelfbepalingswaarden*, en een component die wordt bepaald door normatieve/religieuze, onzekerheidsvermijdende, masculiene waarden, lage group-scores en traditionele autoriteitswaarden, samen te vatten als *normatieve waarden*.

Bijlagetabel Varimax geroteerde principale componenten van de waardendimensies, tweede helft jaren negentig: ladingen

		alle dimensies ^a		zonder Schwartz ^b		en zonder langetermijnnoriëntatie ^c	
		1	2	1	2	1	2
Hofstede	machtafstand	-0,71	0,14	-0,76		-0,58	0,14
	onzekerheidsvermijding	-0,12	0,94	-0,39	0,78	0,41	0,76
	individualisme	0,25		0,42	0,14	0,24	
	masculiniteit	-0,12	0,94	-0,39	0,78	-0,30	0,74
	langetermijnnoriëntatie	-0,27	-0,62	0,16	0,24		
Inglehart	% postmaterialisten	0,80		0,76		0,83	0,16
	seculier-rationele autoriteit	0,58	-0,56		-0,82		-0,82
	welzijn	0,74	-0,52	0,84	-0,45	0,94	-0,21
Schwartz	conservatisme	-0,93	-0,13				
	affectieve autonomie	0,75					
	intellectuele autonomie	0,81	0,14				
	hiërarchie	-0,53	0,14				
	beheersing		0,55				
	egalitarisme	0,87					
	harmonie		0,36				
Grid-group	grid	-0,66	0,55	-0,75	0,48	-0,84	0,32
	group	0,13	-0,86	0,48	-0,71	0,61	-0,57
EVS	socio-liberalisme	0,85	-0,41	0,86	-0,42	0,92	0,27
	normatief/religieus	-0,30	0,77	0,11	0,84	0,20	0,85
verklaarde variantie		34,8	26,6	32,8	31,5	38,2	28,1

^a Data voor Finland, Denemarken, Nederland, Duitsland, Italië, Frankrijk, Spanje, Portugal, Polen, Slowakije en Hongarije (N=11)

^b + Zweden, Ierland, België, Oostenrijk en Tsjechië, (N=16)

^c + Griekenland, Estland en Slovenië (N=19)

B2 CULTUUR EN ECONOMISCHE ONTWIKKELING

Dit hoofdstuk richt zich op de vraag of de grote welvaartverschillen tussen de EU-lidstaten mede te verklaren zijn vanuit culturele factoren. Dit sluit aan bij de tendens in studies naar economische groei om meer aandacht te schenken aan het potentiële belang van institutionele en culturele determinanten van economisch presteren.

De neoklassieke groeitheorie probeert de verschillen in inkomen per hoofd van de bevolking te verklaren uit goed meetbare factoren zoals verschillen in kapitaalvoorraden, bevolkingsomvang en arbeidsparticipatie. Technologie wordt in deze visie als exogeen beschouwd. Hoewel deze analyse een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan ons begrip van de determinanten van economische ontwikkeling, is het uiteindelijke succes van de neoklassieke groeitheorie omstreden, omdat er uiteindelijk een relatief grote onverklaarde restpost overblijft die vaak wordt aangeduid met de term «Solow residu» of, veelzeggender, met «the measure of our ignorance». De opkomst van de endogene groeitheorie aan het eind van de jaren tachtig van de vorige eeuw heeft de visie van economen op economische groei drastisch veranderd: naast de opbouw van fysiek kapitaal kwamen ook factoren als menselijk kapitaal en innovatie in beeld. Dit heeft geleid tot een zeer uitgebreide theoretische en empirische literatuur over de determinanten van technologische ontwikkeling als de ultieme determinant van economische ontwikkeling.¹

Meer recent is de aandacht verder verschoven naar het belang van culturele factoren voor het economische succes van landen. Zo stelt Hofstede (2001, p.437) in een discussie over het nut van economische hulpprogramma's voor ontwikkelingslanden dat «development is in the minds, not in the goods». Durlauf en Fafchamps (2005, p. 1641) betogen dat «social capital represents one of the most powerful and popular metaphors in current social science research». Culturele factoren kunnen niet meer genegeerd worden als we verschillen in economische presteren proberen te verklaren.

We bespreken in dit hoofdstuk hoe het begrip cultuur in empirisch economisch onderzoek is geoperationaliseerd, hoe groot het geschatte effect van cultuur is voor economische groei en via welke kanalen dit kan lopen.

2.1 Sociaal kapitaal en instituties

In recente economische literatuur wordt relatief veel aandacht besteed aan het belang van instituties voor economische ontwikkeling. Een veel bediscussieerde hypothese is dat de invloed van historie op economische ontwikkeling loopt via instituties, die op hun beurt in belangrijke mate bepalend zijn voor de prikkels om te investeren en te vernieuwen.²

Acemoglu e.a. (2001) en Acemoglu en Johnson (2005) stellen bijvoorbeeld dat het koloniale verleden van ontwikkelingslanden bepalend is voor de kwaliteit van hedendaagse instituties, vooral waar het gaat om de bescherming van eigendomsrechten. Via dit kanaal wordt economische groei vervolgens beïnvloed.

Een andere visie betoogt dat niet formele instituties, maar cultuur het fundamentele overdrachtskanaal is. In deze visie loopt de invloed van geschiedenis op het economisch presteren van landen via de nationale cultuur. Putnam (1993) stelt bijvoorbeeld dat de verschillen in economische prestaties tussen Noord- en Zuid-Italië verklaard kunnen worden uit verschillen in waardepatronen die het gevolg zijn van eeuwenoude tradities.

¹ Het valt buiten dit bestek om deze literatuur te bespreken. Zie voor goede overzichten van theoretische ontwikkelingen Aghion en Howitt (1998). Zie voor empirische literatuur onder andere Durlauf en Quah (1999) en Temple (1999).

² Meer toegespitst is de vraag naar het belang van instituties enerzijds en natuurlijke factoren zoals geografische ligging en klimaat anderzijds in het verklaren van welvaartsverschillen (zie ook Easterly en Levine, 2003, McArthur en Sachs, 2001, en Rodrik e.a., 2004).

Tabellini (2005) deelt deze visie. Hij presenteert een uitgebreide empirische analyse om te laten zien dat de exogene component van cultuur die voortkomt uit de geschiedenis sterk gecorreleerd is met economische ontwikkelingen.

Beide hypothesen sluiten elkaar niet uit, maar zijn eerder complementair. Cultuur beïnvloedt instituties en omgekeerd. Zo stelt Hofstede (2001, p. 11) dat maatschappelijke normen hebben geleid tot de vorming en bestendigheid van instituties. Op hun beurt versterken deze instituties weer de maatschappelijke normen.¹ Instituties kunnen weliswaar gewijzigd worden, maar zolang maatschappelijke normen ongewijzigd blijven, zullen nieuwe instituties op den duur aangepast moeten worden aan het heersende waardepatroon. Om die reden noemt Hofstede (2001, p. 20) dit de vraag naar de kip en het ei. Uiteindelijk blijft de stelling gehandhaafd dat cultuur, al dan niet via instituties, invloed heeft op de economie.

De literatuur over de relatie tussen cultuur en economische groei legt vaak de nadruk op het belang van sociaal kapitaal. Het begrip sociaal kapitaal wordt slechts zelden expliciet gedefinieerd, maar duidt globaal gesproken op het vermogen van mensen om samen te werken in sociale netwerken en structuren.² Een hoge mate van sociaal kapitaal kan ervoor zorgen dat mensen succesvol samenwerken, zelfs wanneer er een prikkel bestaat voor opportunistisch gedrag. In de praktijk komen vele varianten van het zogenaamde *prisoner's dilemma* voor die uitsluitend met coöperatief gedrag tot een goed einde kunnen komen. In een onzekere wereld met veel transacties is het vermogen tot vruchtbare samenwerking noodzakelijk om tot overeenstemming te komen (zie ook Granovetter, 1985).

Vertrouwen is een belangrijke component van sociaal kapitaal. Veel auteurs, onder wie Fukuyama (1995) en Coleman (1988), benadrukken de centrale positie van vertrouwen bij de analyse van sociale relaties en coöperatief gedrag (zie ook Linders e.a., 2005). Knack en Keefer (1997) identificeren enkele van de kanalen waarlangs vertrouwen economische prestaties beïnvloedt. Zij onderscheiden de invloed via dalende transactiekosten (er is minder controle nodig, er hoeven minder waarborgen ingebouwd te worden) en de invloed via overheidsbeleid (aangekondigd overheidsbeleid is geloofwaardiger en daardoor effectiever).

In hoofdstuk B1 bespraken we al de vraagstelling uit de World Values Survey (WVS) en de European Values Survey (EVS) om vertrouwen te meten en gaven we gedetailleerde informatie over de mate van sociaal vertrouwen in de lidstaten van de EU (hoog in de Scandinavische landen, en laag in een aantal Zuid-Europese landen).³ Empirische studies naar de invloed van instituties op vertrouwen zoals gemeten in de WVS zijn gedaan door onder andere Knack en Keefer (1997), Zak en Knack (2001) en Beugelsdijk (2006).

2.2 Economische groei

Ondanks de problemen met operationalisering zijn er verschillende pogingen gedaan om het effect van culturele dimensies op economische ontwikkeling te duiden. Deze literatuur loopt uiteen van gedetailleerde studies naar het gedrag van huishoudens tot regressies waarin verschillen tussen landen bestudeerd worden. Het valt buiten het bestek van deze studie om deze literatuur integraal te bespreken.⁴ In plaats daarvan richten we ons op de geaggregeerde studies waarin het totale, directe effect van sociaal kapitaal op economische groei is geschat. Bovendien beperken we ons tot studies die landen als de eenheid van observatie gebruiken.⁵ In paragraaf 2.3

¹ Voor een bespreking van effecten van instituties op cultuur, zie Bowles (1998).

² Portes (1998) en Durlauf en Fafchamps (2005) bespreken verschillende definities en empirische maatstaven.

³ De gebruikte maatstaf voor vertrouwen reflecteert overigens niet noodzakelijkerwijs verschillen in cultuur. In landen met een sterke rechtshandhaving zullen mensen aangeven meer vertrouwen in elkaar te hebben dan in landen waar de rechtshandhaving zwak is, waarbij verschillen in de onderliggende cultuur gering kunnen zijn.

⁴ Wel bespreken we enkele recente ontwikkelingen in de box «Andere culturele determinanten van economische groei». Daarnaast geven Durlauf en Fafchamps (2005) een uitgebreide bespreking van de literatuur.

⁵ Er zijn diverse studies naar het effect van sociaal kapitaal op de regionale economische ontwikkeling, zie Beugelsdijk en Van Schaik (2005) voor Europese regio's en Helliwell en Putnam (1995) voor regio's in Italië.

gaan we nader in op de kanalen waarlangs sociaal kapitaal economische groei kan beïnvloeden, zoals het functioneren van financiële markten, menselijk kapitaal en innovatie.

Het onderzoek van Knack en Keefer (1997) is zonder twijfel de meest spraakmakende en baanbrekende empirische studie naar het belang van vertrouwen voor het verklaren van verschillen in economische groei. Het onderzoek past in de empirische traditie van het uitvoeren van zogenaamde Barro-regressies (naar Barro, 1991). In dergelijk onderzoek wordt het effect van een groot aantal variabelen op economische groei empirisch geschat. Variabelen die min of meer standaard in dergelijk onderzoek worden opgenomen zijn maatstaven voor investeringen, bevolkingsgroei en menselijk kapitaal. Daar bovenop wordt vervolgens het effect van additionele variabelen beschreven. Hier zijn we specifiek geïnteresseerd in het effect van vertrouwen op economische groei. De maatstaf voor vertrouwen die centraal staat in de studie van Knack en Keefer is afkomstig uit de WVS, zoals besproken in hoofdstuk 1 en paragraaf 2.1. Knack en Keefer vinden een significant positief effect van vertrouwen op economische groei. Ze concluderen dat een toename van vertrouwen met 10 procentpunt leidt tot een toename van groei met 0,8 procentpunt. Zak en Knack (2001) bouwen voort op het werk van Knack en Keefer. Op basis van een grotere steekproef komen ook zij tot de conclusie dat er sprake is van een positief en significant effect van vertrouwen op groei.

De gevonden effecten in deze studies zijn echter niet onomstreden.¹ Doordat de meeste empirische studies de zoeker slechts richten op een beperkt aantal potentieel relevante variabelen kan substantiële over- of onderschatting van de werkelijke effecten optreden. Door de groei-effecten te middelen over een groot aantal geschatte groeivergelijkingen is er beduidend minder kans op onder- of overschatting.² Een dergelijke studie naar het effect van vertrouwen op groei is uitgevoerd door Beugelsdijk e.a. (2004). Zij onderzoeken of de door Knack en Keefer en Zak en Knack geschatte relatie tussen vertrouwen en groei wordt beïnvloed door het toevoegen van andere mogelijk relevante variabelen. De door Zak en Knack gevonden effecten van vertrouwen op groei blijken bijzonder robuust; het effect is vrijwel in alle gevallen statistisch significant en positief. De spreiding in het geschatte effect is beperkt. Wanneer de steekproef beperkt wordt tot de groep landen die Knack en Keefer onderscheiden, dan rijst twijfel aan de robuustheid van het effect. Vooral de toevoeging van Peru en de Filipijnen heeft een sterk effect op zowel het gemiddelde als de robuustheid van de resultaten. Hoewel het effect van vertrouwen ook zonder deze twee landen in alle gevallen positief is, is het dan kleiner en niet altijd meer statistisch significant.

Het kwantitatieve belang van vertrouwen op economische groei is op verschillende manieren te duiden. We baseren ons op het gemiddelde van de door Beugelsdijk e.a. (2004) gevonden effecten van vertrouwen op groei. De betreffende coëfficiënt voor het effect van vertrouwen op economische groei van inkomen per hoofd van de bevolking gemeten over de periode 1970–1992 is 0,061. Het 90%-betrouwbaarheidsinterval voor dit effect heeft een ondergrens van 0,043 en een bovengrens van 0,079. Wat betekent deze coëfficiënt nu daadwerkelijk voor de economische groei in de EU-lidstaten?

Daartoe doen we een gedachte-experiment waarin we voor de EU-15-lidstaten het verschil in de gemiddelde jaarlijkse groei van inkomen per hoofd van de bevolking bepalen dat verklaard kan worden door verschillen in vertrouwen tussen de betreffende landen en Nederland. De effecten zijn

¹ In de literatuur wordt deze kritiek op de zogenaamde Barro-regressies vaak geduid met het potentiële gebrek aan robuustheid van de verkregen empirische inzichten. Deze kritiek gaat terug naar het spraakmakende artikel van Levine en Renelt (1992) waarin ze laten zien dat vrijwel geen van de gevonden verbanden tussen economische groei en verklarende variabelen robuust is in de zin dat het teken en de significantie van het verband niet afhankelijk zijn van de set aan controlevariabelen die in de regressievergelijking wordt meegenomen. Deze fundamentele kritiek raakt in sterke mate aan de modelonzekerheid waarmee empirische onderzoekers op het terrein van de determinanten van economische groei worden geconfronteerd. Andere kritiekpunten van Durlauf en Fafchamps (2005) betreffen (i) de beperkte aandacht voor de mogelijke instabiliteit van de geschatte relaties over ruimte en tijd en (ii) de beperkte aandacht

² Zie bijvoorbeeld Sala-i-Martin (1997) en Florax e.a. (2002) voor verfijningen van de robuustheidsanalyse zoals toegepast door Levine en Renelt (1992) en ontwikkeld door Leamer (1983 en 1985). Sala-i-Martin e.a. (2002) en Fernandez e.a. (2001) maken gebruik van Bayesiaanse statistiek om uitspraken te doen over de robuustheid van gevonden resultaten. In beide benaderingen zijn de conclusies omtrent het aantal robuuste verbanden tussen economische groei en haar determinanten minder negatief dan in het geval van Levine en Renelt.

weergegeven in figuur 2.1. Om de resultaten te duiden, kijken we naar de effecten voor het land met het hoogste vertrouwen in de EU-15, te weten Finland. Het relatief hoge vertrouwen in Finland leidt tot een hogere verwachte groei van 0,67 procentpunt. Anders geformuleerd: door het relatief (ten opzichte van de Finnen) gebrekkige vertrouwen van Nederlanders groeit het inkomen per hoofd van de bevolking in Nederland naar verwachting 0,67 procentpunt trager dan in Finland.¹ Voor landen als Portugal en Italië, maar ook Frankrijk, zijn de effecten negatief: ze liggen in de buurt van een lagere groei ten opzichte van Nederland van ongeveer 1,3 procentpunt.

De empirische literatuur laat op een overtuigende manier zien dat variatie in vertrouwen samenhangt met variatie in economische groei. Een belangrijke kanttekening bij deze inzichten is dat de resultaten een sterk herleide-vorm-karakter hebben en dus weinig houvast geven over de oorsprong van de relatie tussen vertrouwen en groei.

Andere culturele determinanten van economische groei

De literatuur over cultuur en economische groei behandelt naast de effecten van sociaal kapitaal ook die van andere cultuuraspecten. Zonder uitputtend te willen zijn, bespreken we hier enkele van deze recente studies.

Tabellini (2005) kijkt niet alleen naar vertrouwen, maar ook naar variabelen uit de WVS zoals controle over eigen leven, respect voor anderen en gehoorzaamheid. Deze indicatoren geven volgens Tabellini aan of een cultuur hiërarchisch is of niet, waarbij hij aanneemt dat een dergelijke cultuur economische groei belemmert.² Hij onderzoekt of deze vier culturele indicatoren een meetbaar effect hebben gehad op de economische groei in de 69 regio's van acht Europese landen.³ Om de effecten van cultuur te isoleren van de effecten van hedendaagse formele instituties kijkt hij naar de verschillen tussen regio's binnen een land. Klassiek voorbeeld van een land met grote culturele verschillen tussen regio's is Italië.⁴ Tabellini test de hypothese dat vroegere verschillen in instituties tussen regio's de huidige verschillen in economische groei kunnen verklaren en dat dit verband loopt via cultuur. Regressieanalyse suggereert dat dit inderdaad het geval is. De hierboven beschreven indicatoren voor cultuur hebben een positieve⁵ relatie met economische groei.

Guiso e.a. (2006) geven voorbeelden van de invloed van cultuur op economische uitkomsten via preferenties en verwachtingen. Zo vinden zij aanwijzingen dat personen met een groter vertrouwen in anderen vaker als ondernemer actief zijn. Ander voorbeeld is dat religie een grote invloed heeft op ijver, terwijl ijver weer een deel van de variatie in nationale besparingen kan verklaren.⁶

Helliwell (1996) en Knack en Keefer (1997) onderzoeken of de populariteit van verenigingen als indicator voor sociaal kapitaal van invloed is op economische groei. Aanleiding is de stelling van Putnam (1993) dat het verschil in functioneren van instituties tussen Noorden Zuid-Italië – en de daaruit volgende verschillen in economische ontwikkeling – toe te schrijven valt aan een grotere solidariteit en bereidheid tot samenwerken in het noorden. Olson (1982) daarentegen ziet verenigingen als een belemmering voor economische groei vanwege de politieke invloed die zij kunnen hebben. Zowel Helliwell als Knack en Keefer vinden geen significant verband tussen de populariteit van verenigingen en economische groei, mogelijk omdat de effecten die Olson en Putnam beschrijven elkaar opheffen.

¹ Dit verwachte effect ligt met een betrouwbaarheid van 90% tussen 0,47 en 0,87 procentpunt.

² De variabele «controle» is in dit opzicht van belang omdat mensen die geloven dat ze hun situatie kunnen verbeteren harder zullen werken en meer initiatieven zullen nemen. Gebrek aan «vertrouwen» en «respect» kunnen kenmerken zijn van culturen waarin het gedrag van mensen voornamelijk wordt gestuurd door dwang en niet door geïnternaliseerde waarden. Een dergelijke cultuur belemmert zowel individuele initiatieven als samenwerking. Voor «gehoorzaamheid» geldt hetzelfde, maar dan in omgekeerde richting: een hogere score voor gehoorzaamheid is een indicatie van onderdrukking.

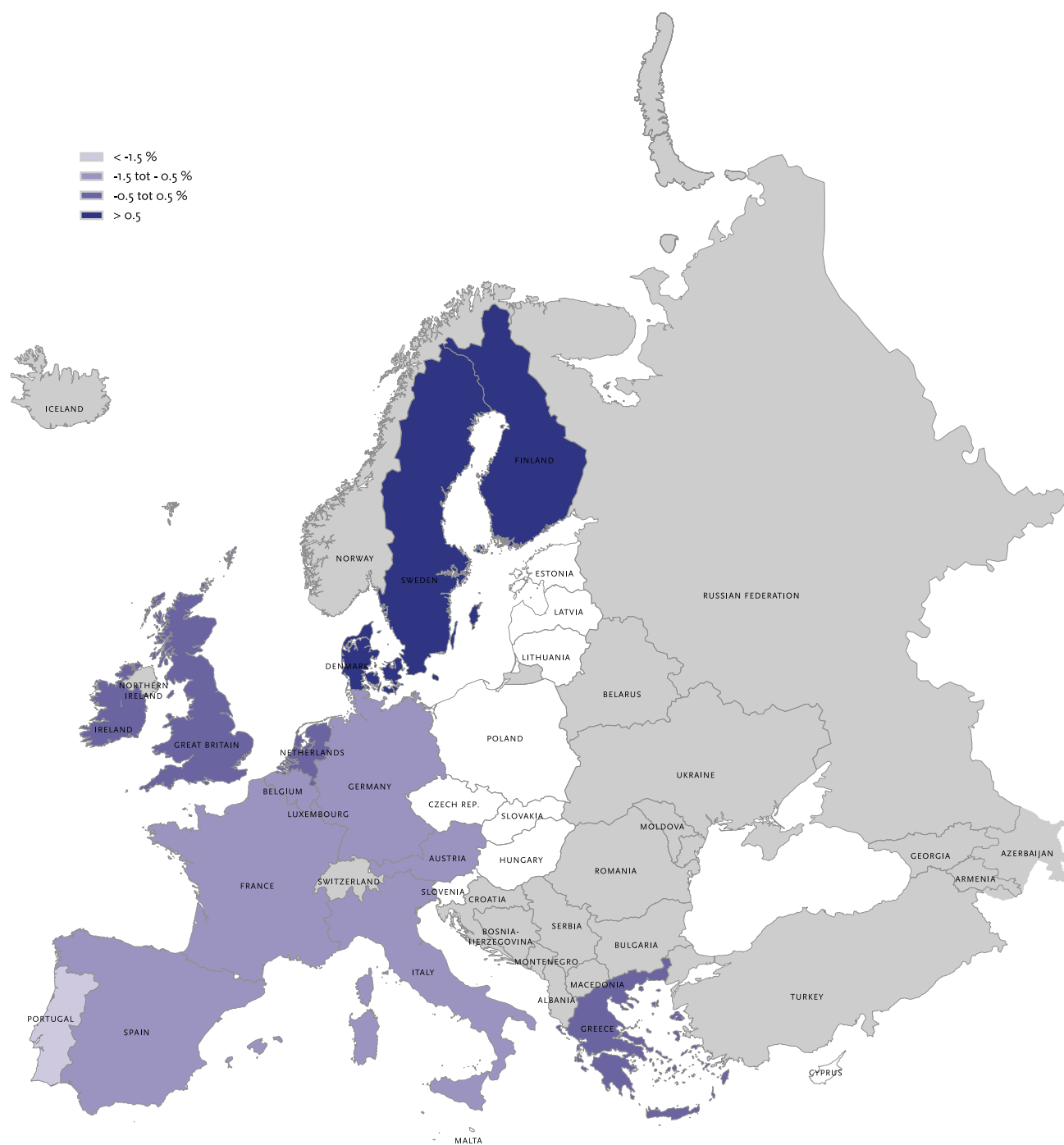
³ Frankrijk, Duitsland, Verenigd Koninkrijk, Italië, Nederland, België, Spanje en Portugal.

⁴ Zie bijvoorbeeld ook Putnam (1993).

⁵ De relatie tussen «gehoorzaamheid» en economische groei is negatief.

⁶ Men zou kunnen verwachten dat besparingen ook hoger zijn in landen met een langetermijn-oriëntatie of meer altruïsme. Uit empirisch onderzoek door Carroll e.a. (1994) en Carroll e.a. (1999) blijkt dat echter niet het geval te zijn.

Figuur 2.1 Verschillen met Nederland in gemiddelde jaarlijkse groei van inkomen per hoofd (1970–1992) ten gevolge van verschillen in vertrouwen (in %-punt)

2.3 Achterliggende factoren

Deze paragraaf gaat in op drie kanalen waarlangs de invloed van sociaal kapitaal op economische groei zou kunnen lopen: kapitaalmarkten, menselijk kapitaal en innovatie.

Kapitaalmarkten

Voor investeringen in kapitaalgoederen is een goed functionerende kapitaalmarkt onontbeerlijk.¹ Een kapitaalmarkt kan echter alleen goed werken als er een vorm van vertrouwen is tussen geldverstrekker en lener. De verstrekker moet er immers vanuit kunnen gaan dat de lener zijn verplichtingen nakomt. In deze context bestuderen Zak en Knack (2001) hoe een gebrek aan vertrouwen via hogere transactiekosten kan leiden tot minder investeringen en een lagere economische groei. Zij maken onderscheid tussen twee vormen van vertrouwen: «vrijwillig» vertrouwen tussen mensen en «afgedwongen» vertrouwen. Vrijwillig vertrouwen is sterker naarmate de culturele afstand tussen mensen kleiner is. Daarnaast kan in hun model vertrouwen worden afgedwongen door formele instituties – bijvoorbeeld de rechterlijke macht – en door het belang van de reputatie van de lener. Eén van de voorspellingen van het model is dat meer vertrouwen leidt tot hogere investeringen. In hun empirische analyse vinden Zak en Knack inderdaad een positief verband tussen vertrouwen² en het aandeel van investeringen in het bruto binnenlands product (bbp). Dit geeft aan dat een deel van de invloed van sociaal kapitaal op economische groei via expansie van de kapitaalgoederenvoorraad loopt. Overigens is de afdwingbaarheid van contracten een belangrijke determinant van vertrouwen. Daarmee loopt een deel van het effect ongetwijfeld via vertrouwen in de overheid.

Een meer gedetailleerde studie naar de rol van sociaal kapitaal bij het functioneren van kapitaalmarkten is uitgevoerd door Guiso e.a. (2004). Zij gebruiken data op het niveau van huishoudens en Italiaanse regio's om het verband te onderzoeken tussen sociaal kapitaal en het ontwikkelingsniveau van de financiële sector. Als te verklaren variabele nemen zij (onder andere) het aandeel van contant geld in de besparingen van Italiaanse huishoudens. Deze maatstaf is van direct belang voor de relatie tussen sociaal kapitaal en economische groei: als huishoudens weinig vertrouwen hebben in het functioneren van banken en kapitaalmarkten kunnen zij er toe overgaan om een deel van hun vermogen in contant geld aan te houden, waardoor het niet beschikbaar is voor investeringen door bedrijven.

In plaats van «vertrouwen» gebruiken Guiso e.a. twee andere indicatoren voor sociaal kapitaal: de hoeveelheid gedoneerd bloed en de opkomst bij referenda. Voordeel van deze indicatoren is dat zij waarschijnlijk minder door instituties worden beïnvloed.³ Hun onderzoek geeft aan dat, voor beide maatstaven, sociaal kapitaal negatief gerelateerd is met het aanhouden van contant geld. Verder laten Guiso e.a. zien dat dit negatieve verband vooral sterk is voor regio's waarin de rechtspraak traag verloopt en voor huishoudens met een laagopgeleide kostwinner.

Menselijk kapitaal

Menselijk kapitaal en sociaal kapitaal zijn nauw verbonden met elkaar (zie ook Coleman, 1988). Terwijl menselijk kapitaal betrekking heeft op de capaciteiten van individuen, is sociaal kapitaal het vermogen van individuen om samen te werken. Sociaal kapitaal en menselijk kapitaal zijn comple-

¹ De literatuur over de relatie tussen de ontwikkeling van de financiële sector en economisch groei wordt besproken door Levine (1997).

² De betreffende maatstaf voor vertrouwen is reeds besproken in de vorige paragraaf.

³ Zoals eerder besproken, gebruiken de meeste empirische studies de WVS-indicator voor vertrouwen als maatstaf voor sociaal kapitaal. Nadeel van deze indicator is dat ook instituties van invloed zijn op de antwoorden die respondenten geven. De WVS-indicator voor vertrouwen wordt dus slechts gedeeltelijk door culturele verschillen bepaald.

mentair: zonder samenwerking kunnen individuele capaciteiten niet goed benut worden en zonder individuele capaciteiten is samenwerken niet productief. De complementariteit van sociaal en menselijk kapitaal manifesteert zich onder andere op het gebied van scholing en migratie. Gradstein en Justman (2002) laten met een aantal historische voorbeelden zien dat publiek onderwijs bijdraagt tot de vorming van sociaal kapitaal omdat het leidt tot een meer homogene samenleving. Omgekeerd tonen Goldin en Katz (1999) aan dat een meer homogene gemeenschap bereid is meer te investeren in onderwijs. Complementair daaraan concluderen Alesina e.a. (1999) dat lokale publieke voorzieningen, zoals onderwijs, negatief samenhangen met etnische diversiteit in de Verenigde Staten. Publiek onderwijs kan dus bijdragen aan sociaal kapitaal, maar het kan er ook door gestimuleerd worden.

Behalve de relatie tussen menselijk kapitaal en de omvang van sociaal kapitaal is ook de benutting van menselijk kapitaal van belang. Lazear (1999) heeft de gevolgen van migratie voor de versnippering van sociaal kapitaal bestudeerd in de Verenigde Staten.¹ Migratie leidt aanvankelijk tot culturele versnippering in het land van bestemming. Of een migrant zich vervolgens aanpast aan de cultuur van de meerderheid hangt af van de aanwezigheid van personen met dezelfde minderheidscultuur. Als er slechts enkele cultuurgenoten aanwezig zijn, dan zijn de baten van het aannemen van de meerderheidscultuur groter dan de kosten. Als veel migranten uit dezelfde cultuur komen, zijn de baten van culturele aanpassing kleiner en verloopt integratie langzamer. Persistentie van een minderheidscultuur kan vervolgens leiden tot onderbenutting van menselijk kapitaal, omdat de kosten van interculturele transacties hoger zijn dan van transacties binnen een cultuur, of omdat sociaal kapitaal niet voldoende ontwikkeld is om cultuurverschillen te overbruggen.²

Granovetter (2005) bespreekt de rol van sociale netwerken (een vorm van sociaal kapitaal) in het functioneren op de arbeidsmarkt. Hij benadrukt dat juist relaties buiten de vaste kring van familie en vrienden waardevol kunnen zijn omdat bij deze «zwakke» relaties de kans groter is dat zij nieuwe informatie opleveren. (Hij noemt dit «the strength of weak ties».) Een gevolgtrekking uit deze theorie kan zijn dat in een samenleving met weinig vertrouwen (maar wel veel vertrouwen in de eigen groep), zwakke relaties minder geschikt zijn om aan een baan te komen: bij een vacature geeft men al snel de voorkeur aan familie.

Innovatie

Akcomak en Ter Weel (2006) presenteren empirisch bewijs dat sociaal kapitaal vooral tot meer economische groei leidt via innovatie. Zij vinden geen aanwijzingen voor een direct effect van sociaal kapitaal op economische groei. Er is een aantal redenen aan te dragen voor het positieve effect van sociaal kapitaal op innovatie. Ten eerste is innovatie vaak het gevolg van een investering. Het eerder genoemde belang van sociaal kapitaal voor het functioneren van kapitaalmarkten is niet alleen relevant voor kapitaalgoederen, maar ook voor onderzoek- en ontwikkelingsprojecten (O&O).

Daarnaast is er nog een specifiek probleem bij het financieren van onderzoek. Om financiers te interesseren voor een O&O-project is het noodzakelijk om iets van de inhoud van dat project te onthullen. Die onthulling heeft echter als gevolg dat het project minder waard wordt. Er is dus sprake van asymmetrische informatie wat leidt tot een te laag aanbod aan kapitaal voor innovatie (zie Leland en Pyle, 1977, en Myers en Majluf,

¹ De Graaff (2002) bestudeert de gevolgen van migratie in Nederland.

² Etnische homogeniteit is ook van belang voor de mate van vertrouwen in een land. Zak en Knack (2001) tonen aan dat de relatie kwadratisch blijkt te zijn: als de grootste etnische groep relatief klein is, leidt een toename tot minder vertrouwen. Volgens Zak en Knack komt dit doordat de grootste etnische groep de andere groepen gaat domineren zodat de gelijkheid tussen groepen afneemt. Is daarentegen de grootste etnische groep relatief groot, dan heeft een toename juist een positief effect op vertrouwen.

1984). Een groter vertrouwen tussen de financier en het innoverende bedrijf zorgt ervoor dat meer informatie onthuld kan worden en dat de consequenties van de resterende asymmetrische informatie minder ernstig zijn.

Sociaal kapitaal kan ook innovatie bevorderen omdat het een vrijere uitwisseling van ideeën mogelijk maakt. Agrawal e.a. (2003) bevestigen dat sociale relaties belangrijk zijn voor kennisoverdracht. Uitvinders die ooit op dezelfde plaats hebben gewerkt, maar nu niet meer bij elkaar in de buurt werken, hebben een grotere kans om patenten van elkaar te citeren dan uitvinders die niet op eenzelfde locatie gewerkt hebben.

Granovetter (2005) besteedt aandacht aan de rol van sociale relaties bij de acceptatie van innovaties in de financiële markt in de Verenigde Staten. Het hechte netwerk van handelaars die in onderling vertrouwen zaken deden, maakte het moeilijk voor iemand binnen dat netwerk om te innoveren. Hierdoor werden innovaties vaak door buitenstaanders geïntroduceerd, maar deze konden hun werk niet te gelde maken omdat zij geen deel uitmaakten van het bestaande netwerk. Hechte sociale netwerken die voortkomen uit het ontbreken van algemeen vertrouwen nemen op deze manier de prikkels voor innovatie weg.

Hussler (2004) laat zien dat onderlinge culturele verschillen geen belemmering vormen voor het uitwisselen van kennis binnen Europa – voor zover deze kennis gecodificeerd is tenminste. Uit een analyse van referenties in octrooien blijkt dat culturele afstand, gemeten volgens de dimensies van Hofstede, nauwelijks invloed heeft op welke andere octrooien er geciteerd worden bij een octrooiaanvraag. Wel vindt ze aanwijzingen dat in landen met een hoge mate van onzekerheidsvermijding weinig gerefereerd wordt naar octrooien uit andere landen. Een studie van Gordon en McCann (2005) is consistent met deze bevindingen. Zij concluderen op basis van een enquête onder Londense bedrijven dat uitwisseling van specifiek lokale informele informatie niet van groot belang is voor succesvol innoveren.

2.4 Slotbeschouwing

We hebben het belang onderzocht van verschillen in culturele waarden in Europa voor het verklaren van verschillen in economische ontwikkeling tussen de Europese lidstaten. Het begrip sociaal kapitaal, het vermogen van mensen om samen te werken in sociale netwerken en structuren, stond daarin centraal. De mate waarin mensen elkaar vertrouwen wordt veelal als (imperfecte) maatstaf voor sociaal kapitaal gebruikt. Empirische studies tonen aan dat meer vertrouwen leidt tot hogere economische groei. Een deel van de variatie in economische groei tussen EU-lidstaten daarmee verklaard worden.

Er zijn vervolgens drie kanalen besproken waarlangs sociaal kapitaal een effect kan hebben op economische groei: via kapitaalmarkten, menselijk kapitaal en innovatie. Goed functionerende kapitaalmarkten zijn cruciaal voor economische groei omdat groei gedreven wordt door investeringen. Deze markten kunnen slechts functioneren indien geldverstrekkers erop kunnen vertrouwen dat leners hun afspraken nakomen. Menselijk kapitaal kan alleen volledig benut worden wanneer arbeidsmarkten goed functioneren. De werking van de arbeidsmarkt hangt echter mede af van de aanwezigheid van vertrouwen tussen werknemer en werkgever: een gebrek aan algemeen vertrouwen maakt het onwaarschijnlijker dat een werkgever een gekwalificeerde, maar onbekende sollicitant aanneemt. Voor innovatie is vertrouwen onder andere van belang vanwege asymmetrische informatie tussen investeerder en degene die innoveert.

B₃ CULTUUR EN ECONOMISCHE INTERACTIE

Het vorige hoofdstuk behandelde de relatie tussen culturele factoren en economisch presteren. We richten ons nu op het effect van culturele verschillen op de interactie tussen landen. Is het zo dat landen die cultureel dichterbij elkaar staan meer met elkaar handelen? Of dat migratiestromen relatief omvangrijk zijn tussen landen met een min of meer identieke culturele achtergrond?

3.1 Culturele verschillen

Om de effecten van culturele verschillen tussen landen op economische interacties in beeld te brengen is een maat nodig voor de omvang van het cultuurverschil. Uit de literatuur kennen we een aantal methoden om de relatieve afstand tussen culturen te meten. Een eerste methode beschouwt de verschillen op specifieke dimensies van cultuur en neemt ze afzonderlijk in de analyse op. Een tweede methode gaat uit van de vele bestaande indicatoren voor nationale culturen en probeert ze in één geaggregeerde maatstaf voor culturele diversiteit samen te vatten. Een derde methode, ten slotte, bouwt voort op de centrale plaats van vertrouwen in het concept van sociaal kapitaal en meet de culturele verschillen tussen landen door te kijken naar de mate van wederzijds vertrouwen.

Verschillen in specifieke aspecten van cultuur

De eenvoudigste manier om de culturele diversiteit tussen twee landen in kaart te brengen is om een specifiek aspect van de nationale cultuur centraal te stellen, zoals taal of religie.

In empirische analyses worden verschillen in specifieke culturele aspecten vaak vertaald naar een zogenoemde dummy-variabele die de waarde één aanneemt als de beide landen een gemeenschappelijk cultureel aspect delen. Een studie van Linders e.a. (2005) naar de effecten van culturele diversiteit op internationale handel neemt bijvoorbeeld afzonderlijke dummy-variabelen op die weergeven of in een landenpaar dezelfde taal gesproken wordt, dezelfde religie dominant is en of ze dezelfde koloniale achtergrond delen. Ook kan de dummy de waarde één aannemen wanneer het verschil in score op een culturele indicator kleiner is dan een bepaalde vooraf vastgestelde kritische grenswaarde.

Het gebruik van een dummy-variabele verdeelt de verzameling waarnemingen in twee groepen. Nadeel is dat het verschillen binnen groepen negeert: het verschil tussen Portugees en Spaans, bijvoorbeeld, wordt hetzelfde behandeld als het verschil tussen Fins en Spaans, terwijl Portugees en Spaans linguïstisch veel dichterbij elkaar staan. Tot nog toe wordt dit onderscheid in de economische literatuur veelal veronachtzaamd. Bij de bestudering van de invloed van culturele diversiteit op migratie zullen we proberen deze verschillen tot uiting te laten komen in meer verfijnde methoden.

Geaggregeerde maatstaf op basis van verschillende culturele dimensies

Naast het gebruik van afzonderlijke culturele dimensies is het ook mogelijk om het culturele verschil tussen twee landen in één indicator te vangen. Dit is vooral interessant als binnen een nationale cultuur verschillende dimensies onderscheiden worden, die elk op zichzelf tot op zekere hoogte te meten zijn, zoals de in hoofdstuk B₁ besproken culturele dimensies van

Hofstede (2001). Daarbij wordt vrij sterk het latente karakter van cultuur benadrukt.

Kogut en Singh (1988) hebben een methode geïntroduceerd om de verschillen op de afzonderlijke dimensies samen te wegen tot één indicator. In essentie is de index een (met de variantie) gewogen gemiddelde van de (gekwadrateerde) verschillen tussen de scores op de onderscheiden culturele indicatoren.¹ We zullen deze Kogut-Singh-maatstaf voor de culturele afstand tussen Europese landen illustreren met twee voorbeelden voor de «oude» EU-15. We baseren ons daarbij op de vier oorspronkelijke culturele dimensies van Hofstede (zie hoofdstuk B1).²

De berekende Kogut-Singh-index geeft een gemiddelde culturele afstand tussen de EU-15-landen van 1,87 met een standaardafwijking van 1,41. Van de EU-15-landen is de culturele verbondenheid het sterkst tussen België en Frankrijk (met een score van 0,09). Denemarken en Griekenland zijn cultureel het verst van elkaar verwijderd (met een score van 6,45). De recente uitbreiding tot 25 lidstaten heeft geleid tot een lichte toename van de gemiddelde culturele afstand. In het bijzonder Slowakije verschilt in cultureel opzicht sterk van de oude lidstaten. De berekende waarde voor de culturele afstand tussen Slowakije en Denemarken is maar liefst 8,75. Daarentegen staan Finland en de Baltische staten in cultureel opzicht juist bijzonder dicht bij elkaar.

Figuur 3.1 geeft een illustratie van de gemiddelde culturele afstanden tussen de EU-15-landen. Voor elk land is de gemiddelde waarde van de culturele afstand met elk van de andere lidstaten berekend. Luxemburg, Duitsland en, enigszins verrassend, Finland verschillen gemiddeld genomen niet veel van de overige Europese lidstaten. Griekenland en Portugal zijn daarentegen in cultureel opzicht echte uitschieters in de EU.

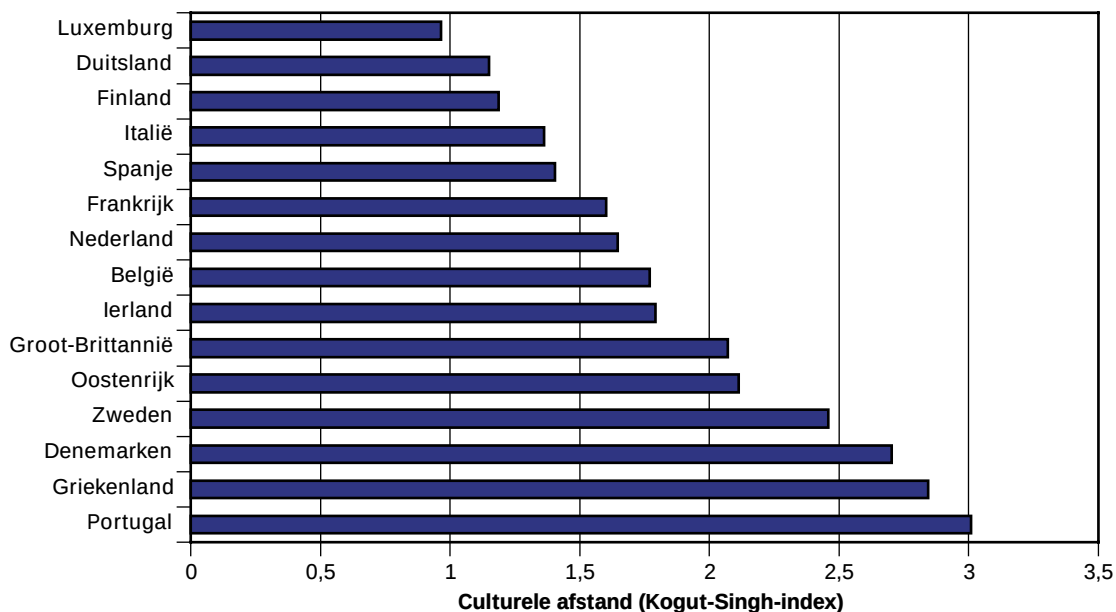
¹ In formulevorm ziet de index er als volgt uit:

$$D_{i,j} = \frac{1}{K} \sum_{k=1}^K \frac{(I_{i,k} - I_{j,k})^2}{V_k}$$

Hierin is $D_{i,j}$ de maat voor afstand tussen land i en land j , K het aantal onderscheiden culturele indicatoren (die zijn geïndexeerd met k), $I_{i,k}$ de score voor land i met betrekking tot de culturele indicator k , en V_k de variantie van de indicator k gemeten over alle landen in de steekproef.

² Toepassing op de Hofstede-dimensies sluit aan bij de empirische economische literatuur. De berekeningswijze kan ook toegepast worden op culturele dimensies uit andere bronnen, zoals de Inglehart-dimensies of de overkoepelende maatstaf uit hoofdstuk B1. Hoewel de samenhang tussen de indicatoren relatief sterk is, verschilt de exacte ordening van landen(-paren) enigszins bij toepassing op andere maatstaven. Details zijn op verzoek verkrijgbaar bij de auteurs.

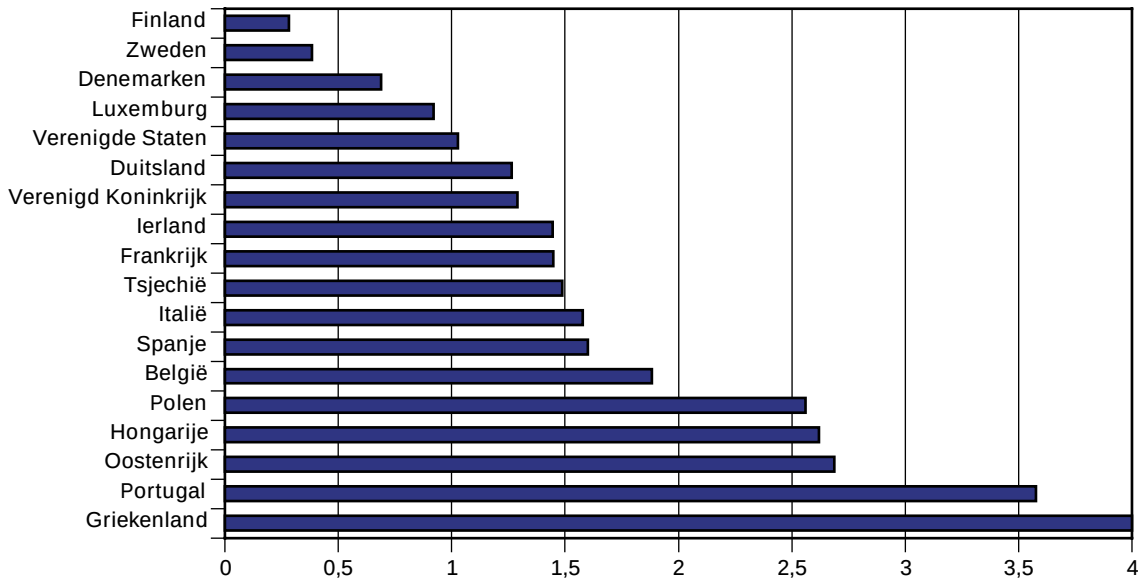
Figuur 3.1 Gemiddelde culturele afstand van EU-15-landen tot de andere EU-15-landen

Als tweede illustratie zoomen we in op de culturele afstand van Nederland ten opzichte van zijn partners. Figuur 3.2 toont de waarde van de Kogut-Singh-index ten opzichte van de rest van de EU-15 en een drietal nieuwe lidstaten.¹ Duidelijk zijn de sterke culturele verbondenheid tussen Nederland en de Scandinavische landen en de juist grote culturele afstand tot landen als Portugal en Griekenland. Ook opvallend is de relatief grote afstand tot onze zuiderburen. Nadere analyse leert dat Nederland en België vooral ver van elkaar afstaan in de dimensies onzekerheidsvermijding en masculiniteit. Op beide dimensies scoort België relatief hoog. Het land staat daarmee in cultureel opzicht relatief dicht bij landen als Frankrijk en Spanje, maar ook Argentinië, Mexico en Venezuela (zie Hofstede, 1991). We zijn wel nauw verwant met ons andere buurland, Duitsland, maar veel minder met het andere Duitstalige land, Oostenrijk.

¹ Dit zijn Hongarije, Polen en Tsjechië. Voor deze landen hebben we ook informatie over wederzijds vertrouwen die later in dit hoofdstuk zal worden gepresenteerd. Gegevens over de culturele diversiteit ten opzichte van andere landen zijn op verzoek verkrijgbaar bij de auteurs.

Figuur 3.2 Culturele afstand tussen Nederland en overige landen

Wederzijds vertrouwen

Een derde manier om culturele afstand tussen twee landen te meten is te kijken naar de mate van wederzijds vertrouwen. Daarvoor kunnen we gebruik maken van de Eurobarometer-enquêtes, die gevraagd hebben of en hoeveel vertrouwen mensen hebben in hun eigen landgenoten en in inwoners van andere landen. Guiso e.a. (2005b) hebben laten zien dat de mate van wederzijds vertrouwen sterk gecorreleerd is met de verwachting dat mensen geld dat ze ten onrechte krijgen aan de rechtmatige eigenaar teruggeven. Deze maatstaf wijkt dus af van de algemene maat voor vertrouwen die we eerder gebruikten als proxy voor sociaal kapitaal.

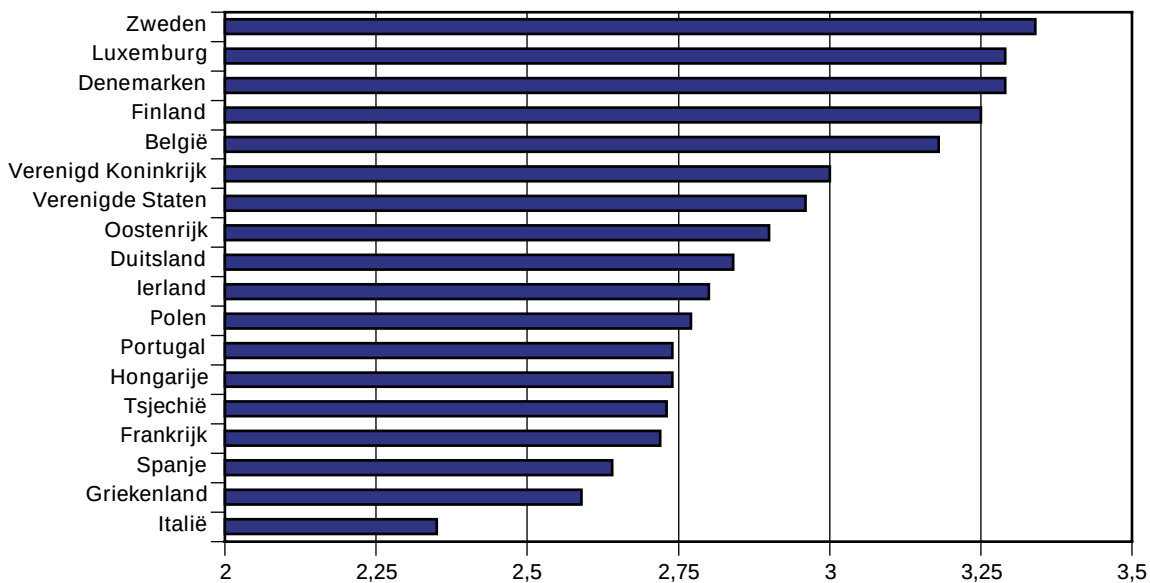
Tabel 1.7 in hoofdstuk B1 geeft voor de verschillende landen-combinaties het percentage inwoners dat zegt enig of veel vertrouwen te hebben in inwoners van het betreffende andere land. In de empirische economische literatuur worden de antwoorden vaak op een andere wijze gecodeerd: 1 punt voor geen vertrouwen, 2 voor weinig vertrouwen, 3 voor enig vertrouwen en 4 voor veel vertrouwen.¹ We sluiten hierbij aan.

Figuur 3.3 laat het aldus gemeten vertrouwen zien van Nederlanders in de burgers van andere EU-lidstaten. Hieruit blijkt dat Nederlanders een relatief groot vertrouwen hebben in de Luxemburgers en de inwoners van Scandinavische landen. Zeer beperkt is het vertrouwen in Zuid-Europeanen. Het vertrouwen van Nederlanders in de inwoners van recent toegetreden landen zoals Hongarije, Polen en Tsjechië is vergelijkbaar met hun vertrouwen in bijvoorbeeld Fransen en Portugezen en duidelijk hoger dan het vertrouwen in Italianen. Opvallend is de relatief sterke gelijkenis van de rangschikking van landen op basis van de vertrouwensmaatstaf en de maatstaf voor culturele diversiteit (zie figuur 3.2). De (negatieve) correlatie tussen beide maatstaven voor Nederland is 0,57. Om de hier gepresenteerde gegevens voor vertrouwen in perspectief te plaatsen, kijken we naar de spreiding van de vertrouwenscores binnen Europa. Voor de EU-15 geldt een gemiddelde score voor vertrouwen van 2,82 met een standaardafwijking van 0,32. Binnen de EU-15 vertrouwen Zweden de Denen het meest (score 3,57),

¹ Zie bijvoorbeeld Den Butter en Mosch (2003) en Guiso e.a. (2005b).

terwijl Portugezen de Oostenrijkers het minst vertrouwen (score 2,13). Gemiddeld genomen genieten de Denen het meeste vertrouwen in Europa, terwijl de Zweden het beste van vertrouwen zijn.

Figuur 3.3 Vertrouwen van Nederlanders in andere landen

Bron: Guiso e.a. (2005b)

3.2 Intensiteit van economische interacties

Diversiteit in culturen kan langs verschillende kanalen de intensiteit van interacties tussen landen beïnvloeden. Het belangrijkste effect van culturele verschillen of verschillen in vertrouwen is dat het de kosten van interactie beïnvloedt. Bij internationale handel heeft dit te maken met feitelijke transactiekosten die samenhangen met complexere directe communicatie, taalproblemen bij het opstellen van contracten, etc. Bij Directe Buitenlandse Investerings (DBI) kan gedacht worden aan relatief grote aanpassingsproblemen in vreemde culturen. Bij migratie spelen wederom taal- en aanpassingsproblemen een potentieel grote rol. We bespreken in deze paragraaf de empirische literatuur over de intensiteit van bilaterale interacties en geven een inschatting van de mate waarin culturele verschillen en verschillen in vertrouwen belemmerend werken op handel, Directe Buitenlandse Investerings en migratie. Overigens kunnen culturele verschillen in sommige gevallen ook de handel bevorderen omdat het de variatie van producten stimuleert of handel aantrekkelijker maakt dan buitenlandse investeringen. Ook deze argumenten werken we uit.

Graviteitsvergelijkingen

Interacties tussen geografische eenheden worden vaak geanalyseerd met zogenaamde graviteitsvergelijkingen. Deze wijze van analyseren gaat terug tot het baanbrekende werk van onder andere Jan Tinbergen in het begin van de jaren zestig van de vorige eeuw. Daarbij wordt naar analogie van Newtons natuurkundige graviteitsvergelijking de aantrekkingskracht tussen twee lichamen verklaard uit de massa van die lichamen en hun onderlinge afstand.¹ Aantrekkingskracht wordt in economische toepassingen gemeten als intensiteit van interactie (bijvoorbeeld een handels- of migratiestroom),

¹ Wiskundig kan de graviteitsvergelijking in de natuurkunde worden beschreven als $G = k \cdot M_1 \cdot M_2 / d^2$ waarbij k de graviteitsconstante weergeeft, M_i de massa van lichaam i ($i=1,2$) en d de afstand tussen lichaam 1 en 2.

massa wordt vaak gemeten als bruto nationaal product en in de migratie-literatuur als bevolkingsomvang. Afstand wordt veelal gemeten als fysieke geografische afstand tussen de hoofdsteden van landen/regio's in kwestie. De hypothese is dat de omvang van de interactie positief afhankelijk is van de omvang van de betrokken markten (zowel van herkomst als bestemming) en negatief van de afstand.¹ Deardorff (1998) vat dit in de context van internationale handel fraai samen door te stellen dat: «All that the gravity equation says, aside from its particular functional form, is that bilateral trade should be positively related to the two countries' incomes and negatively to the distance between them. Transport costs would surely yield the latter in just about any sensible model. And the dependence on incomes would also be hard to avoid.»

Toch is de analogie met de wetmatigheid uit de natuurkunde niet zonder problemen. Allereerst is de graviteitsvergelijking in de economische wetenschap in mindere mate een wetmatigheid, omdat bijvoorbeeld het belang van afstand kan wijzigen door de opkomst van moderne informatie- en communicatietechnologie (zie bijvoorbeeld Linders e.a., 2004, en Linders en De Groot, 2006). Ook zal het belang van afstand waarschijnlijk sterk afhankelijk zijn van het type product waarnaar wordt gekeken (zie bijvoorbeeld Linders e.a., 2005).

Daarnaast zijn ook de concepten massa en afstand in economische toepassingen minder eenduidig gedefinieerd dan in de natuurkunde. Voor bilaterale handel kunnen bijvoorbeeld bevolkingsomvang of inkomen per hoofd onder bepaalde omstandigheden ook relevante dimensies van massa vormen. Ook afstand heeft meerdere dimensies, zoals culturele afstand, institutionele afstand, tijd, het al dan niet hebben van een gemeenschappelijke taal, etc. Stuk voor stuk factoren die de transactiekosten beïnvloeden en een effect kunnen hebben op de intensiteit van interactie. Dit multidimensionale karakter van afstand komt aan bod bij de bespreking van de empirische toepassingen van de graviteitsvergelijking op vraagstukken over handel, DBI en migratie. We richten ons dan specifiek op de invloed van culturele afstand op transactiekosten.

Culturele diversiteit, internationale handel en Directe Buitenlandse Investeringsen

Landen hebben de facto twee manieren om toegang te krijgen tot buitenlandse markten: via internationale handel of via Directe Buitenlandse Investeringsen. Culturele diversiteit kan de internationale handel en DBI op verschillende manieren beïnvloeden. Zowel onderling vertrouwen als de afstand tussen nationale culturen kan de mate van verwevenheid tussen landen bepalen. In deze paragraaf gaan we na hoe de invloed via beide kanalen theoretisch loopt en bespreken we enkele studies die deze invloed empirisch getest hebben.

Om tot succesvolle internationale transacties te komen is een bepaalde mate van onderling vertrouwen nodig. Dit heeft te maken met de volgtijdelijkheid van handelsactiviteiten. De productie en levering van de Nederlandse producten aan andere landen gaat vooraf aan de betaling van goederen. Voor zo'n transactie moet men er zeker van zijn dat de gemaakte afspraken nagekomen worden. Die zekerheid is in internationale transacties vaak moeilijk te verkrijgen. In de economie wordt dit aangeduid als het «fundamentele ruilprobleem». Als er weinig onderling vertrouwen is, zullen maar weinig transacties zijn. De verwachting is dus dat een hoge mate van onderling vertrouwen leidt tot meer bilaterale handel.

¹ Het gebruik van graviteitsvergelijkingen in de economie is ook theoretisch te rechtvaardigen. De vergelijking is vervolgens eenvoudig uit te breiden zodat het belang van transportkosten een expliciete plek in de analyse kan krijgen (zie bijvoorbeeld Feenstra, 2004, voor een uitgebreide bespreking over de achtergrond van het graviteitsmodel in de internationale handelsliteratuur). Naast de theoretische rechtvaardiging, blijkt het model het ook in de empirische praktijk goed te doen. Het meest eenvoudige model met alleen de drie elementaire verklarende variabelen van massa van het thuisland en het bestemmingsland en fysieke afstand is al snel in staat om zo'n 60 tot 80% van de variantie in de intensiteit van interactie te verklaren.

Het hiervoor beschreven probleem geldt à fortiori voor Directe Buitenlandse Investerings, die immers met relatief grote risico's en langdurige relaties gepaard gaan. Bekendheid en vertrouwdheid met de cultuur waarin de investering wordt gedaan tellen dan zwaarder. Toch zijn er mogelijke voordelen van DBI ten opzichte van export. Via DBI krijgen bedrijven directe toegang tot en kennis van buitenlandse markten, zij hoeven goederen niet over een lange afstand te vervoeren en kunnen gebruik maken van lokale productiefactoren (wat aantrekkelijk is als die goedkoper of beter zijn). Voor goede overzichten van de literatuur verwijzen we naar onder andere Feenstra (2004), Markusen (2002) en Brainard (1997). Voor onze analyse richten we de zoektocht op het effect van culturele factoren op de intensiteit waarmee bedrijven aan export en DBI doen.

Overigens is de empirische literatuur die culturele factoren of vertrouwen in de analyse heeft beschouwd, beperkt en nog volop in ontwikkeling.¹ Den Butter en Mosch (2003) vinden dat zowel formeel vertrouwen (gemeten als hetzelfde grondbeginsel van het rechtssysteem) als informeel onderling vertrouwen van belang zijn voor bilaterale handel. In hun basisresultaten voor internationale handel tussen de EU-lidstaten in 1996 vinden ze dat een stijging van onderling vertrouwen met één standaarddeviatie leidt tot een toename van bilaterale handel met 24 tot 34%.²

Guiso e.a. (2005b) onderzoeken de invloed van wederzijds vertrouwen op internationale handel en DBI voor een aantal EU-lidstaten. Ze gebruiken gedetailleerde bilaterale handelsstromen voor jaren uit de periode 1970–1996 waarvoor onderlinge vertrouwensdata aanwezig zijn. Ze betrekken landen in hun analyse vanaf het jaar dat ze tot de EU toetraden. Een stijging van onderling vertrouwen met één standaarddeviatie leidt volgens hun schattingen tot een toename van bilaterale handel met 30%. Bij hun analyse van DBI kijken ze naar het effect van wederzijds vertrouwen van mensen uit land *i* in mensen uit land *j* op de voorraad van Directe Buitenlandse Investerings van land *i* in land *j*. Een toename van vertrouwen met één standaarddeviatie leidt tot een toename van DBI met ruim 75%. Dit effect is substantieel groter dan het zojuist beschreven effect op handel. Zij verklaren dit uit het lange-termijnkarakter van investeringen, hetgeen vertrouwen belangrijker maakt.

Hoewel onderling vertrouwen een idee geeft van de mate van de culturele nabijheid, en ook vaak als zodanig geïnterpreteerd wordt, is het mogelijk dat het onderling vertrouwen hoog is in landen die cultureel opzicht elkaars tegenpolen zijn en vice versa (zie hoofdstuk 1 en paragraaf 3.1).

Zoals gezegd is culturele diversiteit te meten door de onderlinge afstand tussen twee nationale culturen te bepalen. De culturele verschillen tussen landen kunnen op twee tegengestelde wijzen invloed uitoefenen op internationale handel. Ze kunnen de internationale handel bemoeilijken doordat gebrek aan begrip en voorspellend vermogen kunnen leiden tot misverstanden. Percepties van bepaalde situaties, bijvoorbeeld of een transactie al dan niet definitief is afgesloten, kunnen van cultuur tot cultuur verschillen. In het economisch jargon is culturele diversiteit op te vatten als transactiekosten en analoog te behandelen als fysieke transportkosten. Beide zullen een drukkend effect hebben op de bilaterale handel.

Maar culturele verschillen kunnen ook een positieve invloed op handel hebben. Bij toetreding tot buitenlandse markten maken bedrijven een keuze tussen een product exporteren naar een ander land of daar een fabriek openen om lokaal te produceren. Dat laatste kan aantrekkelijk zijn om de

¹ Hierbij laten we de studies die het belang van een gemeenschappelijke taal, religie of koloniaal verleden onderzoeken buiten beschouwing.

² Als de dataset wordt aangevuld met een tiental andere landen waarvoor de vertrouwensvraag gesteld is, vinden ze zelfs een effect van 69%.

kosten, te drukken. Echter, om succesvol te opereren in het andere land zal het bedrijf de cultuur goed moeten kennen en zich moeten aanpassen. Maar als de kosten die gepaard gaan met culturele verschillen alleen maar groter worden, kan het gebeuren dat bedrijven zich liever richten op export dan op DBI.

Een positieve invloed van culturele diversiteit op internationale handel kan ook ontstaan door specialisatie. Als landen meer van elkaar verschillen, zijn er meer mogelijkheden om zich te specialiseren in de productie van specifieke goederen, die via internationale handel geruild worden. De invloed van culturele diversiteit kan zo eenvoudig ingebed worden in de economische handelstheorie.

De invloed van culturele diversiteit op internationale handel is empirisch onderzocht door Linders e.a. (2005). Zij gaan uit van de Hofstede-dimensies van nationale culturen en gebruiken als maat voor de culturele afstand de Kogut-Singh-index zoals besproken in paragraaf 3.1. In hun empirische studie naar de determinanten van internationale handel nemen ze naast gebruikelijke economische variabelen als bruto binnenlands product (bbp) ook maatstaven voor institutionele kwaliteit en institutionele verschillen op. Ze vinden dat een grotere culturele afstand leidt tot meer internationale handel. Dit resultaat is robuust voor een groot aantal specificaties. Hun voorzichtige conclusie is dat de remmende invloed van culturele verschillen op verplaatsing van de productie door middel van DBI sterker is dan de remmende invloed op export.¹

Handel en DBI

In deze paragraaf borduren we voort op de eerder besproken empirische studies naar de culturele determinanten van handel en DBI. Centraal daarin staat een graviteitsanalyse, gebaseerd op data voor internationale handel en DBI voor 1999 voor OESO-lidstaten (voor zover data over export, DBI en cultuur beschikbaar zijn).² De analyse richt zich op vier indicatoren voor internationale verwevenheid:

- Export van land i naar land j ;
- De voorraad DBI van land i in land j ;
- De productie samenhangend met de voorraad DBI van land i in land j ;³
- Het aandeel van productie samenhangend met DBI in de totale afzet van land i in land j (export plus productie voortkomend uit DBI). In het vervolg zullen we deze aanduiden als de DBI-intensiteit.⁴

We beschouwen in onze analyse twee dimensies van culturele verschillen, te weten (i) culturele diversiteit en (ii) onderling vertrouwen. In alle specificaties controleren we voor verschillen in taal, het al dan niet hebben van een gemeenschappelijke grens, bbp van land van herkomst en bestemming, fysieke afstand tussen hoofdsteden, en inkomen per hoofd van de bevolking.

Tabel 3.1 toont de basisresultaten zonder culturele en vertrouwensindicatoren. Met uitzondering van gemeenschappelijke taal, gemeenschappelijke grens en de DBI-intensiteit zijn alle variabelen logaritmisch getransformeerd. De bijbehorende coëfficiënten zijn daardoor te interpreteren als elasticiteiten. Zo leidt een toename van fysieke afstand met 1% tot een afname van exporten met 0,69%. Gemeenschappelijke taal en gemeenschappelijke grens zijn dummies die de waarde 1 aannemen als de landen respectievelijk een gemeenschappelijke taal en grens hebben. De DBI-intensiteit is gemeten als een fractie. Een gemeenschappelijke taal heeft

¹ Hoewel de conclusie van een positief effect van diversiteit op handel tot de theoretische mogelijkheden behoort en de studie overtuigend aantoont dat het resultaat robuust is voor uiteenlopende specificaties, is dit de enige ons bekende studie die een dergelijk effect heeft gevonden. Meer onderzoek is wenselijk op dit terrein.

² De resultaten die we presenteren zijn gebaseerd op een gebalanceerde steekproef. Meer uitgebreide resultaten zijn op verzoek verkrijgbaar bij de auteurs.

³ Voor de analyse is de buitenlandse DBI-voorraad omgezet in een maatstaf voor productie door gebruik te maken van de kapitaalintensiteit van productie. Deze omzetting is nodig om een analyse te kunnen doen naar het relatieve belang van DBI versus export in het bedienen van buitenlandse markten.

⁴ Deze analyse heeft een duidelijke analogie met het werk van Brainard (1997) en Helpman e.a. (2004) waarin de afruil tussen export en DBI wordt onderzocht als functie van fysieke afstand. Uiteraard blijkt het relatieve belang ook reeds door de respectievelijke cultuurelasticiteiten van export en DBI te bepalen, zoals Guiso e.a. (2005b) in hun analyse hebben gedaan.

een duidelijk statistisch significant positief effect op de intensiteit van interactie via zowel handel als DBI. Bovendien is een gemeenschappelijke taal extra belangrijk bij DBI. Dit onderschrijft de hypothese dat het effect van culturele factoren à fortiori van belang is bij DBI. Hoewel DBI als voordeel heeft dat goederen niet over een lange afstand getransporteerd hoeven te worden, staat daar tegenover dat de onderneming een relatief groot risico op zich neemt. De mate waarin een bedrijf bereid is dat risico te nemen hangt blijkbaar samen met de bekendheid met de betreffende cultuur. Landen die aan elkaar grenzen handelen relatief veel met elkaar. Ook investeren ze relatief veel in elkaar, maar dit effect is geringer dan voor handel. Fysieke afstand heeft een duidelijk negatief effect op beide vormen van interactie met het buitenland. De omvang van landen heeft een duidelijk positief effect op de intensiteit van interactie. De effecten van inkomen per hoofd zijn uitsluitend statistisch significant voor het inkomen per hoofd in het land van herkomst, en dan voornamelijk voor DBI.

Tabel 3.1 Basisregressie-resultaten voor internationale handel en DBI

	Export	DBI-voorraad	DBI-productie	DBI-intensiteit
constante	-24,10***	-46,65***	25,77***	-1,28***
gemeenschappelijke taal	0,71***	2,28***	1,15***	0,25***
gemeenschappelijke grens	0,61***	0,26	0,43***	0,10***
fysieke afstand	-0,69***	-0,82***	0,71***	-0,02**
bbp land van herkomst	0,84***	1,05***	0,86***	0,02***
bbp land van bestemming	0,77***	0,79***	0,77***	0,00
bbp per hoofd land van herkomst	0,09*	1,81***	0,23***	0,10***
bbp per hoofd land van bestemming	-0,06	-0,13	-0,03	0,01
r2	0,86	0,73	0,86	0,29
aantal observaties	462	462	462	462

Noot: De sterretjes bij de coëfficiënten duiden op statistische significantie, waarbij ***, **, * staat voor statistische significantie op respectievelijk 1, 5 en 10%.

Tabel 3.2 laat vervolgens de effecten van culturele diversiteit (gemeten als de Kogut-Singh-index, gebaseerd op de vier Hofstede-dimensies) en vertrouwen (gebaseerd op Guiso e.a.) zien op de vier onderscheiden maatstaven voor interactie.¹ Daarbij zijn culturele diversiteit en vertrouwen toegevoegd aan de basisspecificatie in tabel 3.1. We laten alleen de effecten van cultuur en vertrouwen zien. De resultaten onderstrepen het belang van zowel onderling vertrouwen als culturele diversiteit voor het verklaren van verschillen in waargenomen interactie tussen landen. In alle gevallen zijn de effecten statistisch significant. Bovendien laten de resultaten zien dat het belang van vertrouwen en cultuur groter is voor DBI dan voor exporten. Deze resultaten zijn conform de eerder besproken theoretische verwachtingen en in lijn met de resultaten van Guiso e.a.

Uiteraard kan voor een deel ook de effecten van instituties gemeten zijn. Om de robuustheid van de resultaten te controleren hebben we daarom institutionele kwaliteit en institutionele afstand opgenomen als maatstaven.² Zowel institutionele kwaliteit als institutionele verschillen kunnen transactiekosten verlagen. De resultaten bevestigen deze hypothese. Bovendien laten ze zien dat de effecten van vertrouwen en culturele diversiteit significant zijn en blijven (behalve het effect van culturele afstand op export). Wel worden de effecten kleiner in omvang. Dit onderstreept dat de eerder besproken effecten van vertrouwen en culturele diversiteit inderdaad voor een deel effecten van instituties lijken op te pikken, maar dat er niettemin een statistisch significant eigenstandig effect van cultuur/vertrouwen is.

¹ De effecten van een gemeenschappelijke taal en grens en ook van het inkomen per hoofd van het ontvangende land worden kleiner door het opnemen van vertrouwen. Dit duidt er op dat vertrouwen positief samenhangt met een gemeenschappelijke taal en een gemeenschappelijke grens en dat het vertrouwen relatief hoog is in landen met een hoog inkomen per hoofd van de bevolking. De effecten van het opnemen van culturele diversiteit op de basisvariabelen is beperkt.

² Instituties worden gemeten aan de hand van de zes indicatoren voor «governance», ontwikkeld door Kaufmann e.a. in het kader van een Wereldbank-project. Deze data zijn onder andere gebruikt in De Groot et al. (2004) om het effect van institutionele kwaliteit op bilaterale handel te bepalen. Institutionele kwaliteit is gedefinieerd als de gemiddelde score op de zes governance-indicatoren. Institutionele diversiteit is gemeten als een Kogut-Singh-index gemeten over de zes governance-indicatoren (analoog aan de Kogut-Singh-index voor culturele diversiteit).

Tabel 3.2 Resultaten voor vertrouwen en cultuur

	Export	DBI-voorraad	DBI-productie	DBI-intensiteit
VERTROUWEN				
basisspecificatie plus	0,61***	2,96***	0,89***	0,20***
robustheidsanalyse (incl. instituties)	0,43***	2,29***	0,60***	0,13**
CULTURELE DIVERSITEIT				
basisspecificatie plus	-0,05**	-0,24***	-0,08***	0,02***
robustheidsanalyse (incl. instituties)	-0,03	-0,16***	0,06**	-0,01**

Noot: De basisspecificatie is als in tabel 3.1. De hier getoonde effecten zijn de partiële effecten voor vertrouwen en cultuur, nadat ze zijn toegevoegd aan de basisspecificatie. In het eerste geval zijn de resultaten gebaseerd op 195 waarnemingen, in het tweede op 442. De sterretjes bij de coëfficiënten duiden op statistische significantie, waarbij ***, **, * staat voor statistische significantie op respectievelijk 1, 5 en 10%.

Tot slot gaan we in op de kwantitatieve omvang van de gevonden effecten. We bekijken het effect van een toename van culturele diversiteit en vertrouwen met één standaardafwijking. Bij culturele diversiteit valt te denken aan het verschil tussen Nederland en België enerzijds en Nederland en Portugal anderzijds. Bij vertrouwen kan gedacht worden aan het verschil in vertrouwen van Nederlanders in Finnen enerzijds en in Oostenrijkers anderzijds. De effecten zijn geïllustreerd in tabel 3.3. Met name voor vertrouwen zijn de effecten zeer substantieel.

Om de effecten van culturele diversiteit en vertrouwen te duiden voeren we twee gedachte-experimenten uit. In het eerste experiment onderzoeken we hoeveel de bilaterale handel en DBI in de EU-15 zouden toenemen als er geen culturele verschillen zouden zijn.¹ We meten als het ware de mate waarin handel binnen de EU-15 begrensd wordt door culturele verschillen. De schattingsresultaten impliceren dat de bilaterale handel en DBI-voorraden zouden stijgen met respectievelijk 6 en 29% als culturele diversiteit volledig zou verdwijnen.

Het tweede gedachte-experiment onderzoekt het effect van wederzijds vertrouwen op de bilaterale handel en DBI in de EU-15. Daarvoor veronderstellen we een hypothetische wereld waarin het wederzijds vertrouwen in alle landenparen gelijk zou zijn aan het maximale wederzijdse vertrouwen tussen twee landen in de EU-15, namelijk het vertrouwen van de Zweden in de Denen. In dat hypothetische geval zouden exporten en DBI-voorraden met respectievelijk 56 en 250% toenemen.

Tabel 3.3 Effect van toename vertrouwen/culturele diversiteit met één standaardafwijking

	Export	DBI-voorraad (%)	DBI-productie (%)	DBI-intensiteit (%-punt)
vertrouwen	22,8	110,7	33,3	7,5
culturele afstand	-8,0	-38,2	-12,7	3,2

Internationale migratie

Eén van de basisprincipes in de EU is het vrije verkeer van werknemers. Ondanks grote verschillen in welvaart tussen de lidstaten blijken Europeanen echter nauwelijks naar een ander land te migreren. De arbeidsmobiliteit in Europa is relatief laag omdat de Europeaan niet reageert op grote loon- en werkloosheidsverschillen. Eigenaardig is wel dat tussen sommige landen relatief sterke migratiestromen in beide richtingen worden waargenomen, terwijl die tussen andere EU-lidstaten vrijwel afwezig zijn. Zo

¹ Een andere manier om deze resultaten te duiden is dat ze het effect laten zien wanneer alle Europese landen in cultureel opzicht volkomen identiek aan de Verenigde Staten zouden worden.

migreren veel mensen van Frankrijk naar België en vice versa, maar tussen Griekenland en Finland is vrijwel geen beweging. Ook als gecorrigeerd wordt voor fysieke afstand blijven de verschillen groot. De literatuur besteedt veel aandacht aan het verklaren van deze zogenaamde «European immobility puzzle». Culturele afstand zou hier een verklaring kunnen bieden.

De invloed van culturele diversiteit op internationale migratie is theoretisch eenduidig. Bij internationale migratie gaat het immers om mensen en niet om goederen. Culturele verschillen maken het moeilijker om te aarden in een ander land. Een andere taal bemoeilijkt het zoeken naar een baan en maakt het opbouwen van sociale contacten lastiger, maar ook andere omgangsvormen, meer of minder individualisme, machtafstand en andere culturele dimensies maken de stap om te migreren naar een ander land groter. Als de bepalende factoren voor de migratiekeuze gelijk zijn, zullen potentiële migranten daarom bij voorkeur naar een land gaan waar de cultuur vergelijkbaar is met die van hen. Culturele verschillen zijn op te vatten als kosten die gepaard gaan met migratie. Hetzelfde geldt voor institutionele verschillen. Migratiekosten gaan dus veel verder dan de kosten voor het maken van de reis zelf.

In de literatuur is tot nu toe nog nauwelijks aandacht besteed aan de belemmerende werking van culturele verschillen op migratie. Wel is er uitgebreide literatuur over de effecten van netwerken op migratie. Deze netwerkbenadering (zie Carrington e.a., 1996) gaat ervan uit dat de aanwezigheid van landgenoten in een potentieel bestemmingsland de migratiekosten voor nieuwe migranten vermindert. Het netwerk kan bijvoorbeeld helpen om een woning te vinden of om de procedures te doorlopen. De Graaff (2002) geeft een uitgebreide beschrijving van deze literatuur. Edin e.a. (2003) laten zien dat de geografische clustering van migranten elkaars kansen op economisch succes versterkt, althans op de korte termijn. De aanwezigheid van een grote groep migranten met dezelfde achtergrond kan echter ook negatief uitwerken op de prikkels om de taal en cultuur van het bestemmingsland te leren. Lazear (1999) gebruikt gegevens voor de Verenigde Staten om dit verder te onderzoeken en vindt duidelijke empirische steun voor deze hypothese. Hij laat zien dat immigranten het Engels eerder machtig zijn als ze weinig landgenoten om zich heen hebben. Florax e.a. (2005) breiden het model verder uit door rekening te houden met de ruimtelijke ordening en passen het toe op Nederlandse data. Zij vinden slechts zeer beperkte steun voor de theorie van Lazear.

Hoewel deze studies wel relatie leggen tussen migratie, integratie en culturele factoren, doen ze geen onderzoek naar het effect van culturele verschillen op migratie. Slechts enkele artikelen proberen deze koppeling wel rechtstreeks te leggen. Ze beperken zich vrijwel uitsluitend tot het opnemen van een dummy-variabele voor gemeenschappelijke taal of gemeenschappelijke koloniale achtergrond. In haar recente analyse van migratiestromen tussen veertien OESO-lidstaten voor de periode 1980–1995 vindt Mayda (2005) dat een gemeenschappelijke taal een positieve invloed uitoefent op migratie, al is het niet in alle specificaties statistisch significant, terwijl de invloed van een gemeenschappelijk koloniaal verleden verrassend genoeg geen noemenswaardige invloed lijkt te hebben. Pedersen e.a. (2004) nemen beide variabelen ook op in hun onderzoek naar migratiestromen voor 27 landen tussen 1990 en 2000 en vinden wel een statistisch significante invloed van zowel een gemeenschappelijke taal als een gedeeld koloniaal verleden. De effecten van verschillen in nationale culturen of van meer verfijnde maatstaven voor taalverschillen op migratie zijn bij ons weten nog niet onderzocht.

Wij zullen een poging doen in deze leemte te voorzien. Ook bij de analyse van migratiestromen maken we gebruik van een graviteitsvergelijking. Voor een goede inschatting van het partiële belang van culturele verschillen voor migratie moet gecorrigeerd worden voor zo veel mogelijk andere determinanten van migratie, zoals verschillen in welvaart en fysieke afstand.

We hebben gegevens verzameld over bruto-migratiestromen.¹ Data zijn beschikbaar voor de jaren van 1990 tot 2003 voor de toenmalige leden van de Europese Economische Ruimte (behalve Liechtenstein, dus 15 EU-lidstaten plus IJsland en Noorwegen), alsmede Zwitserland en vier grote niet-Europese landen, te weten Australië, Canada, Nieuw-Zeeland en de Verenigde Staten.

Daarnaast hebben we gegevens gevonden voor de belangrijkste determinanten van migratie, zoals werkloosheid en het bbp per hoofd van de bevolking als proxy voor baankans en loonniveau in een land. In graviteitsvergelijkingen voor migratie meten we de aantrekkingskracht (de bevolkingsomvang) en de afstand tussen landen (de afstand tussen de hoofdsteden).² De effecten van de variabelen op migratie hebben we geschat met een speciale econometrische techniek, die rekening houdt met het feit dat migratiestromen over het algemeen relatief klein zijn maar niet negatief of fractioneel kunnen zijn.³ Daarnaast hebben we *fixed effects* opgenomen voor het bestemmingsland. Hiermee proberen we de aantrekkingskracht van een specifiek land te vangen, voor zover dat niet door de andere variabelen opgepikt wordt.

In tabel 3.4 staan de schattingsresultaten weergegeven. Omdat de variabelen niet logaritmisch zijn opgenomen in de vergelijking, zijn de schattingsresultaten niet direct als elasticiteiten te interpreteren. Voor de belangrijke variabelen zullen we bij de bespreking van de resultaten ook de elasticiteiten geven.

De eerste kolom geeft de resultaten die zijn gevonden wanneer naast de traditionele economische variabelen alleen het effect van taal wordt meegenomen. De effecten van het bbp per hoofd zijn conform verwachting. De resultaten laten zien dat een hoger welvaartsniveau in het bestemmingsland en een lager niveau in het herkomstland de kans op migratie verhogen. Gemiddeld genomen leidt een stijging van het bbp in het bestemmingsland of een daling van het bbp per hoofd van de bevolking in het herkomstland met 1% tot een 0,8% hogere migratiestroom. Verder is te zien dat een grotere fysieke afstand een significant negatief effect heeft op migratie. Onze interesse gaat echter vooral uit naar de invloed van culturele verschillen op migratie.

In de eerste kolom wordt het effect van taalverschillen onderzocht. Enkele recente studies hebben dit effect bestudeerd door een dummy-variabele op te nemen voor een gemeenschappelijke taal. De resultaten laten zien dat daarnaast linguïstische afstand een significante negatieve invloed heeft op migratie. Het effect van een gemeenschappelijke taal is hier al uit gefilterd met een aparte verklarende dummy-variabele. Voor linguïstische afstand maken we gebruik van een indicator die is ontwikkeld door Dyen e.a. (1992). Deze maatstaf meet voor elk paar landen de officiële talen die het dichtst bij elkaar staan. Voor België en Frankrijk is de afstand bijvoorbeeld 0, omdat in beide landen het Frans een officiële taal is. Voor Portugal en Zwitserland geeft de maatstaf de afstand tussen het Portugees en het Italiaans, omdat die van de officiële talen in beide landen linguïstisch het dichtst bij elkaar liggen.

¹ We hebben verschillende bronnen gebruikt: data afkomstig van de OESO (slechts voor een beperkt aantal herkomstlanden beschikbaar), data afkomstig van het Migration Policy Institute (gedetailleerde informatie over tien landen), en informatie van nationale statistiekbureaus voor andere landen.

² Meer informatie over data en bronnen is te vinden in Belot en Ederveen (2006).

³ Deze schattingsmethode wordt aangeduid als population-averaged negative binomial model en wordt in detail besproken in Belot en Ederveen (2006).

In de tweede en derde kolom introduceren we ook maatstaven voor religieuze afstand en voor verschillen in nationale culturen, zoals gemeten door Hofstede en Inglehart en Baker¹. De maat voor religieuze afstand geeft voor elk paar landen de kans dat twee willekeurige individuen uit deze landen dezelfde godsdienst praktiseren. Voor de verschillen in nationale culturen maken we gebruik van de eerder besproken Kogut-Singh-index. De resultaten laten zien dat alle drie de maatstaven van culturele verschillen – taal, religie en nationale culturen – een negatieve invloed uitoefenen op migratie, hoewel de invloed niet altijd significant is op het 5%-niveau.

Tabel 3.4 Economische en culturele determinanten van migratie

	Taal	Taal, religie en Hofstede-dimensies	Taal, religie en Inglehart-dimensies
bbp per hoofd bestemmingsland	+ 0,043***	+ 0,13***	+ 0,09***
bbo per hoofd herkomstland	- 0,046***	- 0,08***	- 0,05***
werkloosheid bestemmingsland	- 0,026***	- 0,01	+ 0,00
werkloosheid herkomstland	- 0,00	+ 0,00	- 0,01
bevolkingsomvang bestemmingsland	- 0,01	- 0,02**	- 0,01
bevolkingsomvang herkomstland	+ 0,01***	+ 0,01***	+ 0,01***
aandeel hooggeschoolden	- 0,01	- 0,01	- 0,02
aandeel jongeren	+ 0,05	+ 0,09	+ 0,11*
participatiegraad vrouwen	+ 0,02***	+ 0,02**	+ 0,01**
afstand (km)	- 0,07***	- 0,06***	- 0,05***
gezamenlijke grens	+ 0,60***	+ 0,56**	+ 0,48*
zelfde taal	+ 0,55**		
linguïstische afstand	- 1,25***	- 1,66***	- 1,80***
religieuze afstand		- 0,42	- 1,31***
culturele afstand – Hofstede		- 0,60*	
culturele afstand – Inglehart			- 0,25**
aantal observaties	2 698	1997	1 846
aantal paren	314	246	219

Noot: De sterretjes bij de coëfficiënten duiden op statistische significantie, waarbij ***, **, * staat voor statistische significantie op respectievelijk 1, 5 en 10%. In alle specificaties zijn «fixed effects» voor het bestemmingsland opgenomen.

Wat betekenen de schattingsresultaten nu voor migratie in Europa? Laten we voor het belang van taalverschillen eens kijken naar twee landen waarin dezelfde taal gesproken wordt, België en Frankrijk, en twee landen met verschillende taken, Frankrijk en Spanje. De schattingsresultaten uit tabel 3.4 impliceren dat het effect hiervan op migratie even groot is als het effect van een 76% hoger bbp per hoofd van de bevolking. Er zijn dus enorme welvaartsverschillen nodig om te compenseren voor de barrière die wordt opgeworpen door een taalverschil. Voor religie geldt dat Griekenland het verst afstaat van het gemiddelde in de EU. De schattingsresultaten impliceren dat alleen al daardoor de migratiestromen van en naar Griekenland 10% lager zijn dan wanneer de religie zou overeenkomen met het EU-gemiddelde.

We kunnen, net als we gedaan hebben bij internationale handel, ook kijken naar het effect van een toename van culturele afstand met één standaardafwijking. In tabel 3.5 zijn de resultaten weergegeven. Ter illustratie is ook het effect opgenomen van een toename van het bbp per hoofd in het bestemmingsland. Voor de verschillen in nationale culturen zoals gemeten door Inglehart en Baker (2000) geldt dat een verschil van één standaarddeviatie in de maatstaf ongeveer hetzelfde effect heeft als het verschil van één standaarddeviatie in het bbp per hoofd. De effecten van nationale cultuur en welvaart (gemeten door bbp per hoofd) zijn dus vergelijkbaar. De effecten van taalverschillen en religieuze verschillen komen daar echter nog bovenop. Dit empirische onderzoek toont aan dat culturele verschillen een belangrijke barrière vormen voor migratie binnen de EU.

¹ De effecten zijn vergelijkbaar als de overkoepelende dimensies uit hoofdstuk B1 in de regressie worden opgenomen. Omdat die gegevens niet voor alle landen beschikbaar zijn, neemt de steekproef dan wel belangrijk in omvang af.

Tabel 3.5 Effect van een toename van 1 standaarddeviatie op migratiestroom

	Effect op migratiestroom
bbp per hoofd bestemmingsland	+ 18,6%
taal	- 27%
religie	- 11%
Hofstede-dimensies	- 13%
Inglehart-dimensies	- 18%

3.3 Slotbeschouwing

De interne markt vormt misschien wel het grootste succes van de Europese integratie. Sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw zijn in versneld tempo vele belemmeringen voor economische transacties weggenomen. Grenscontroles zijn verdwenen en veel verschillen in indirecte belastingen en technische voorschriften zijn weggenomen. Er is dus een belangrijke impuls gegeven aan de vier vrijheden van verkeer: goederen, diensten, personen en kapitaal.

Maar niet alle relevante hindernissen voor vrij verkeer zijn opgeheven. Transactiekosten hebben namelijk veel dimensies. Eén daarvan zijn culturele verschillen, vaak diepgeworteld in een samenleving en daarom moeilijk te beïnvloeden.

Culturele verschillen kunnen een sterke belemmering vormen voor elk van de vier vrijheden. Wederzijds vertrouwen en vertrouwdheid met de andere cultuur zijn onontbeerlijk voor internationale handel, investeringen en migratie. Dit hoofdstuk heeft een empirische inschatting gegeven van het belang van culturele verschillen op het vrij verkeer van goederen, personen en kapitaal. Daaruit bleek dat culturele verschillen en een gebrek aan wederzijds vertrouwen beide een substantieel drukkend effect hebben op DBI. Ook de internationale handel in goederen binnen de EU wordt beperkt door culturele diversiteit. Het effect hiervan is kleiner dan voor DBI, omdat twee tegengestelde invloeden een rol spelen. Enerzijds wordt internationale handel bemoeilijkt door een grotere kans op misverstanden en onvoorspelbaar gedrag, anderzijds kunnen bedrijven bij grote culturele verschillen juist besluiten om goederen te exporteren als alternatief voor het opzetten van een internationale vestiging van hun bedrijf. Het totaal van internationale transacties wordt in ieder geval negatief beïnvloed door culturele diversiteit. Culturele verschillen beperken ook de mobiliteit van personen binnen de EU. Niet alleen maken andere waarden het moeilijker om effectief een baan te vinden in een ander land, ze zorgen er ook voor dat het lastiger is om te integreren in een nieuwe omgeving. Zowel taalverschillen als verschillen in andere culturele dimensies oefenen een significant negatief effect uit op de migratiestromen binnen de EU.

De vierde vrijheid, die van diensten, is in dit hoofdstuk niet empirisch onderzocht. Uit de literatuur blijkt dat ook voor de dienstenhandel een negatief effect van culturele diversiteit valt te verwachten. De handel in diensten wordt immers beperkt door verschillen in nationale regulering (zie Kox en Lejour, 2005), die weer samenhangen met culturele verschillen. De Europese Commissie (2002) geeft aan dat ondernemingen taalverschillen en moeilijkheden van culturele aard vaak als zeer beperkend voor de dienstenhandel ervaren.

De analyse in dit hoofdstuk wijst uit dat culturele factoren belangrijke belemmeringen vormen om te komen tot een volkomen vrij verkeer van goederen, diensten, personen en kapitaal. Er zijn dus duidelijke culturele grenzen aan de mate waarin de interne markt kan worden gerealiseerd.

B4 CULTUUR EN ECONOMISCH BELEID

Europese samenwerking kent vele gronden. De samenwerking is ooit begonnen op het terrein van kolen en staal. Dat had echter niet een puur economische achtergrond: bij veel mensen leefde de overtuiging dat een nieuwe wereldoorlog voorkomen kon worden als Europese landen nauwer zouden samenwerken.¹ Economische samenwerking in Europa was instrumenteel voor vrede en veiligheid. Samenwerking op economisch gebied bleek zeer succesvol met als meest in het oog springende resultaten de interne markt en de euro.

Centrale vraag in dit hoofdstuk is in hoeverre culturele verschillen economisch beleid beïnvloeden in Europa en in hoeverre beleidscoördinatie wenselijk is. We richten ons eerst op de verschillen in economisch beleid ten gevolge van culturele verschillen. In paragraaf 4.1 staat de vraag centraal hoe culturele diversiteit tussen landen verschillen in binnenlands beleid en de effectiviteit daarvan kan verklaren. Onder binnenlands beleid verstaan we (nationaal) beleid gericht op binnenlandse markten. Dit beleid kan grensoverschrijdende effecten hebben, wat zou kunnen pleiten voor enige Europese coördinatie. Grensoverschrijdend beleid wordt geanalyseerd in paragraaf 4.2, waarin we een antwoord proberen te geven op de vraag hoe culturele diversiteit grensoverschrijdend beleid beïnvloedt. Vervolgens richten we ons in paragraaf 4.3 op de vraag op welk niveau (nationaal of supranationaal) economisch beleid gewenst en effectief is: de subsidiariteitsvraag.² Formeel speelt alleen de vraag naar doelmatigheid een rol in het subsidiariteitsbeginsel. Informeel zal een grote diversiteit in voorkeuren echter een belangrijke rol spelen in het tot stand komen van gezamenlijke afspraken en doelstellingen. In paragraaf 4.4 trekken we conclusies.

Afbakening

Onze focus op economisch beleid is weliswaar een inperking, maar beslaat nog steeds een erg breed terrein. Wij concentreren ons daarom op een aantal hoofdlijnen waarbij we enkele beleidsterreinen meer in detail aan de orde zullen stellen.

4.1 Binnenlands economisch beleid

In deze paragraaf bestuderen we hoe het effect van beleid op de economie beïnvloed wordt door culturele factoren. Vervolgens stellen we de vraag of een effectief beleid in een lidstaat minder (of niet) effectief kan zijn in een andere lidstaat vanwege culturele verschillen. Is de culturele diversiteit in Europa zo groot dat daar bij de vormgeving van het sociaal-economische beleid rekening mee gehouden moet worden? Deze vraag analyseren we op een aantal beleidsterreinen: de arbeidsmarkt, keuze werk versus vrije tijd, en fiscaal beleid. De keuze van deze beleidsterreinen is grotendeels bepaald door het bestaan van empirisch onderzoek.

Wenselijkheid van beleid

Sociaal-economisch beleid richt zich op economische efficiëntie, herverdeling van inkomen en verzekering tegen onverwachte (negatieve) gebeurtenissen. Het relatieve gewicht van deze doelen en de bijeffecten kan van land tot land en van cultuur tot cultuur verschillen (zie ook de eerste Europese Verkenning, CPB/SCP, 2003 en De Groot e.a., 2006a, 2006b). Zo kan een sterke mate van herverdeling in een cultuur, gericht op gelijke inkomens, gewenst zijn, maar in een meer individualistische cultuur gezien worden als bevoogdend. Culturele verschillen

¹ Zie www.grondweteuropa.nl.

² Krachtens artikel 5 EG-verdrag treedt de Gemeenschap, op gebieden die niet onder haar exclusieve bevoegdheid vallen, slechts op indien en voorzover de doelstellingen van het overwogen optreden niet voldoende door de lidstaten kunnen worden verwezenlijkt en derhalve vanwege de omvang of de gevolgen van het overwogen optreden beter door de Gemeenschap kunnen worden verwezenlijkt. In de interpretatie in dit hoofdstuk, kan de subsidiariteitsvraag worden toegepast op elke (economische) beleidsvraag. Juridisch is dat niet correct. In het Verdrag is een aantal beleidscompetenties van de subsidiariteitsvraag uitgesloten. Deze competenties zijn of het exclusieve terrein van de EU of van de nationale lidstaten. Formeel is doelmatigheid het criterium. Informeel zal diversiteit in voorkeuren ook een rol spelen.

kunnen de gewenste uitkomst van beleid bepalen. Neem de grote winkelcentra (*shopping malls*) aan de rand van Amerikaanse steden¹: goed bereikbaar, de concentratie van winkels levert bezoekers tijdwinst op, en schaalvoordelen voor de detailhandel. Zo'n efficiënte inrichting kan leiden tot hogere economische groei. Maar er zijn ook nadelen: minder diversiteit, grotere reisafstand, en verlies van winkels in langzaam verpauperende binnensteden. Een weging van deze voor- en nadelen kan in landen gehecht aan traditie, de kwaliteit van de binnenstad en gelijkheid, anders uitpakken dan in de VS.

Arbeidsmarktbeleid

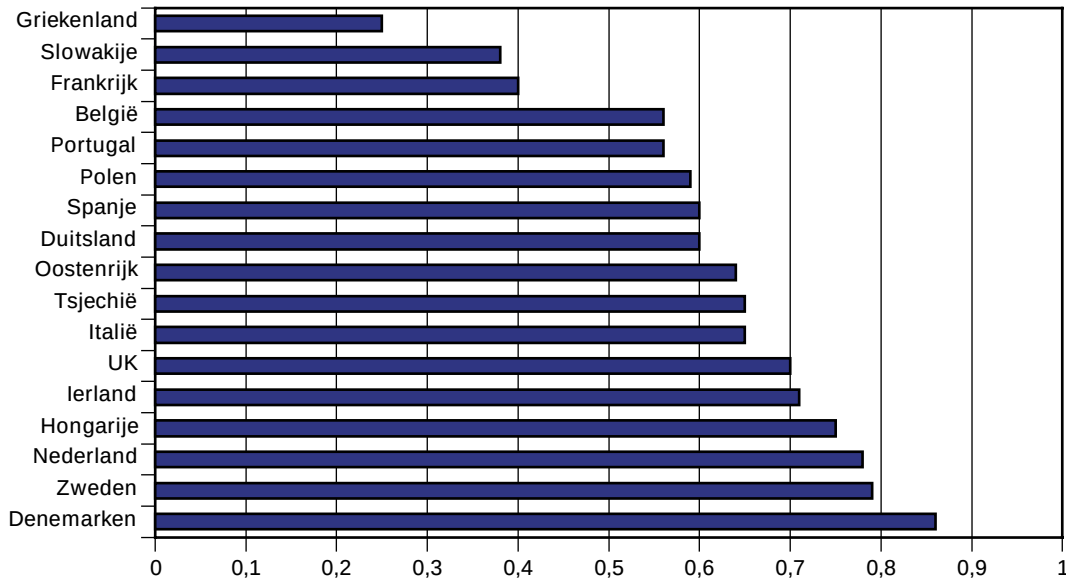
Het belang van cultuurverschillen voor de inrichting van arbeidsmarkt-instituten is aangetoond door Hofstede (1991) en Alesina e.a. (2001). Een van Hofstedes culturele indicatoren is machtafstand. Deze indicator geeft aan hoe ondergeschikten accepteren dat macht ongelijk verdeeld is. (Zie hoofdstuk B1 voor het belang van deze indicator in de Europese landen.) In landen met een grote machtafstand «... bestaat een onuitgesproken consensus dat er een orde van ongelijkheid in deze wereld dient te zijn, waar iedereen zijn of haar plaats heeft» (Hofstede 1991, p. 55). Zij kennen een ongelijke inkomensverdeling, nog versterkt door een regressief belastingstelsel. Vakbonden hebben vaak weinig invloed, in tegenstelling tot landen met een kleine machtafstand waar vakbonden onafhankelijk zijn en gericht op directe belangbehartiging van de leden. In laatstgenoemde landen is de wetgeving erop gericht het «gelijkheidsideaal» te dienen door iedereen gelijk te behandelen. Culturele verschillen in machtafstand en de daaraan gekoppelde voorkeur voor gelijkheid bepalen dus mede het gewenste sociaal-economische beleid.

Niet alleen machtafstand speelt een rol bij de vormgeving van sociaal-economisch beleid. Het Deense arbeidsmarktmodel, uniek in Europa, kenmerkt zich door hoge uitkeringen en lage ontslagbescherming. Deze mix van instituten draagt bij aan lage werkloosheid en een hoge werkgelegenheidsgraad, vooral onder jongeren.² Algan en Cahuc (2006) tonen aan dat verhoging van de uitkering in combinatie met vermindering van ontslagbescherming nog geen garantie biedt voor lage werkloosheid en hoge arbeidsparticipatie. Daarvoor is een culture factor in Denemarken bepalend: burgerlijke gehoorzaamheid (*civic attitudes*). Op de vraag «denkt u dat het altijd te rechtvaardigen valt, nooit te rechtvaardigen valt, of ergens daartussenin, om een uitkering van de overheid te claimen waar u geen recht op hebt?» antwoordt 88% van de Denen dat dit niet gerechtvaardigd is. De Denen zijn koploper in deze burgerlijke gehoorzaamheid, zoals enquête-resultaten van de World Values Survey laten zien (zie figuur 4.1).

¹ Een belangrijk deel van de hoge productiviteitsgroei in de VS kan worden toegeschreven aan ontwikkelingen in de retail-sector, zie O'Mahony and Van Ark (2003).

² Zie ook vorige Europese Verkenning (CPB/SCP, 2005) en de Groot e.a. (2006a, 2006b) voor een discussie over de invloed van (arbeidsmarkt-) instituten op werkloosheid en arbeidsmarkt-participatie.

Figuur 4.1 Burgerlijke gehoorzaamheid

Bron: Algan en Cahuc (2006).

Algan en Cahuc (2006) laten zien dat hoge uitkeringen en lage ontslagbescherming juist in landen met een hoge mate van burgerlijke gehoorzaamheid zorgen voor lage werkloosheid. Het Deense concept zal volgens hen minder succesvol zijn in landen met een andere cultureel bepaalde houding van burgers tegenover hun overheid. Een vergelijkbare conclusie, maar met een andere culturele maatstaf, trekken Blanchard en Phillipon (2004). Zij nemen *the Dutch miracle* als voorbeeld en vragen zich af of andere landen een vergelijkbare daling van de werkloosheid (8 procentpunten tussen 1983 en 2001) kunnen bereiken door net als in Nederland de loonkosten te matigen. Zij laten zien dat, naast lagere loonkosten, de kwaliteit van arbeidsmarkrelaties een substantieel dempend effect heeft op de werkloosheid.¹ Hierdoor kan het voorkomen dat in landen met minder genereuze uitkeringen, zoals Frankrijk, Duitsland, Spanje en Italië, de werkloosheid toch hoger is, omdat daar de kwaliteit van de arbeidsmarkrelaties minder is dan in Nederland.

Sapir (2005) kwalificeert het Scandinavische sociale model (waar hij ook Nederland onder rangschikt) als economisch efficiënt en met relatief hoge uitkeringen. Dat lijkt een aantrekkelijk alternatief², maar de vraag is of het Scandinavische model effectief in andere landen te implementeren is. Het onderzoek van Algan en Cahuc (2005) en Blanchard en Phillipon (2004) suggereert dat dit niet per se eenvoudig is. Culturele elementen lijken de vormgeving en werking van het sociale model te beïnvloeden.

Arbeidstijden en participatie

In de vorige Europese Verkenning (CPB/SCP, 2005) stonden arbeidstijden en participatie centraal. Arbeidstijden verschillen fors tussen de EU-lidstaten, van 1300 uur per jaar in Nederland tot 2200 uur in Litouwen (ter vergelijking: 1800 uur in de VS). Een deel van deze verschillen kan verklaard worden uit de heterogeniteit van instituties: het aantal gewerkte uren is hoog in landen met lage belastingen, lage uitkeringen, een grote vakbondsdekking en weinig ouderschapsverlof. De heterogeniteit van instituties weerspiegelt ook de diversiteit in cultuur (zie hoofdstuk B2.1).

¹ De kwaliteit van arbeidsmarkrelaties wordt op twee manieren gemeten. De belangrijkste maatstaf is de antwoorden uit het World Economic Forum op de vraag aan managers: «Are labor relations in your firm cooperative?» De tweede maatstaf is het aantal stakingen (in dagen en aantal stakers) in de periode 1960–67, waarbij verondersteld wordt dat in landen met goede arbeidsrelaties werknemers minder staken. De werkloosheidsvoet wordt ook in belangrijke mate bepaald door formele instituties (zoals uitkeringshoogte en activerend arbeidsmarktbeleid).

² De andere modellen zijn het Angelsaksische model (efficiënt, lage uitkeringen), het Continentale model (inefficiënt, hoge uitkeringen) en het Mediterrane model (inefficiënt, lage uitkeringen). Zie ook de eerste Europese Verkenning (CPB/SCP, 2003).

Een ander deel van de verschillen in arbeidstijden is toegeschreven aan voorkeuren: het aantal gewerkte uren is hoog in landen waarin respondenten aangeven graag meer uren te willen werken. Deze voorkeuren zijn cultuurbepaald. De conclusie lijkt dan ook gewettigd dat verschillen in gewerkte uren voor een groot deel door cultuurverschillen, direct of indirect via instituties, verklaard kunnen worden. Probleem met deze conclusie is echter dat culturele waarden redelijk stabiel zijn gebleven in de afgelopen decennia, terwijl de arbeidstijden met name in Europa (en in veel mindere mate in de VS) sterk zijn afgenomen sinds 1960 (Alesina e.a., 2005). Hoe cultuur precies de arbeidstijden bepaalt is nog niet uitgekristalliseerd, maar zeker is dat cultuur een belangrijke factor is.

Op het gebied van arbeidsparticipatie laten Algan en Cahuc (2005) zien dat *family culture* een belangrijke verklaring is voor de lage participatie van zowel vrouwen als ouderen in Europa.¹ De onderzoekers associëren *family culture* met traditionele gezins- en familiewaarden. Het gevolg kan zijn dat de effectiviteit van beleid gericht op toename van arbeidsparticipatie van vrouwen, zoals kinderopvang of fiscale prikkels, in landen met een prominente *family culture* niet zo effectief is.² Voor zover we weten bestaat er geen onderzoek naar de effectiviteit van dit beleid als gevolg van *family culture*.

Fiscaal beleid

De effectiviteit van fiscaal beleid staat of valt met de bereidheid van burgers om belasting te betalen. Deze bereidheid verschilt tussen landen, voor een deel te verklaren uit het nalevingbeleid van de overheid. Daarnaast blijken het vertrouwen in de overheid en de mate waarin burgers zich verplicht voelen om belasting te betalen (belastingmoraal) van groot belang te zijn. Dit is zowel aangetoond in studies waarin landen met elkaar vergeleken worden (Cummings e.a., 2005) als in vergelijkingen van verschillende culturen binnen landen (Torgler en Schneider, 2006). Het ligt voor de hand dat overheden in landen met een lage belastingmoraal de keuze van hun belastingbasis mede laten leiden door de mogelijkheid van ontduiking en meer aandacht besteden aan de inning. Dit kan tot een andere samenstelling van belastingen (zoals de verhouding tussen directe en indirecte belastingen) leiden dan waartoe uit economische efficiëntie of rechtvaardigheid besloten zou worden.

4.2 Grensoverschrijdend economisch beleid

Grensoverschrijdend economisch beleid is vaak Europees beleid, expliciet gericht op het wegnemen van barrières. Denk aan de interne markt voor goederen, diensten, kapitaal en arbeid. Een ander voorbeeld is het externe handelsbeleid. In deze paragraaf staat de vraag centraal of dit beleid effectief kan zijn bij een relatief grote culturele diversiteit tussen landen en hoe beleid tot stand kan komen in een grotere en meer diverse Unie.

Interne marktbeleid

De Europese Unie is het schoolvoorbeeld van economische integratie in de wereld. De handels- en investeringsstromen tussen de lidstaten zijn substantieel groter dan tussen andere vergelijkbare landen. Twee soorten beleid hebben hieraan bijgedragen: een negatief en een positief integratiebeleid.³ Negatief integratiebeleid is gericht op het wegnemen van barrières tussen nationale markten, zoals te hoge importtarieven of discriminerende regelgeving voor buitenlandse bedrijven. Positief integratiebeleid kan zich

¹ Participatie van vrouwen is (negatief) gerelateerd aan «wanneer banen schaars zijn hebben mannen meer recht op een baan dan vrouwen». Participatie van ouderen is gerelateerd aan «oudere werknemers moeten stoppen met werken als er weinig banen beschikbaar zijn.» En jeugdwerkloosheid is gerelateerd aan «kinderen moet worden aangemoedigd onafhankelijk te zijn», zie Algan and Cahuc (2005, p. 33–36).

² Fernandez en Fogli (2006) laten het belang zien van cultuur en de omvang van het gezin waaruit de vrouw komt voor de vruchtbaarheid, en daarmee indirect voor de arbeidsparticipatie. Cultuur is hier gemeten aan de hand van arbeidsmarktparticipatie en het gemiddelde aantal kinderen per gezin in het land van herkomst van de vrouw.

³ Dit onderscheid werd voor het eerst door Tinbergen (1954) gemaakt. Pelkmans (1997) bespreekt dit in het kader van de ontwikkeling van de interne markt in Europa.

richten op het creëren van gemeenschappelijke instituties of de gelijktijdige implementatie van beleid. Dit onderscheid is nuttig om de rol van culturele diversiteit te bespreken.¹ Negatieve integratie raakt veel minder nationaal beleid en vereist niet de overdracht van competenties zoals bij positief integratiebeleid. Natuurlijk kan het tussen landen die cultureel sterk verschillen lastiger zijn om overeen te komen welke belemmeringen weggenomen moeten worden. Maar ook bij een negatief integratiebeleid kunnen landen juist die producten of sectoren blijven ondersteunen die in hun cultuur verankerd zijn.

Positief integratiebeleid is er vaak op gericht dit soort mogelijkheden uit te bannen. Men wil een *level playing field* creëren voor binnenlandse en buitenlandse bedrijven. Positief integratiebeleid in de EU behelst het wederzijds erkennen van technische standaarden, een gemeenschappelijk mededingingsbeleid, beperkte mogelijkheden voor staatssteun, geharmoniseerde veiligheids- en gezondheidsstandaarden voor voedselproducten, etc. Allemaal onderwerpen die gerealiseerd zijn in de EU ondanks de culturele diversiteit. De manier waarop landen dit beleid invullen, is echter ook cultureel bepaald. In landen met een grote machtafstand zullen politici vaker ingrijpen in de economie dan in landen met een kleinere machtafstand. In landen met een grotere onzekerheidsvermijding heeft de overheid een grotere rol in controle en inspectie.

Handel

We zagen al (hoofdstuk B3) dat culturele afstand de omvang van de handel, de directe buitenlandse investeringen en de migratie beperkt. De vraag is nu of er een positief integratiebeleid te voeren valt dat belemmeringen, opgeworpen door culturele verschillen, wegneemt. Erkenning van wederzijdse standaarden, gestandaardiseerde douaneformaliteiten, een Europees Hof van Justitie en een *level playing field* bevorderen de handel, maar vergroten zij ook het wederzijds vertrouwen? Anders gezegd, ze vergroten wel het vertrouwen van ondernemers om in het buitenland zaken te doen, maar zorgen ze er ook voor dat culturele afstand een minder grote handelsbelemmering vormt?

Het recente WRR-rapport «Nederland handelsland» (2003) bespreekt het belang van transactiekosten voor handel. Nu formele transactiekosten in de vorm van transportkosten en handelstarieven dalen, groeit het belang van informele transactiekosten relatief: gebrek aan vertrouwen, taal- en cultuurverschillen, verschillen in rechtssystemen, etc. Handelsbeleid zou zich op een verlaging van de informele transactiekosten moeten richten, maar cultuurverschillen kunnen een positief integratiebeleid bemoeilijken.

Recent hebben Kox en Lejour (2005) aangetoond dat verschillen in nationale regulering de handel in diensten beperken. De Europese Commissie heeft voorstellen gedaan om de dienstenhandel te bevorderen door het land-van-oorsprongbeginsel in te voeren. Dat wil zeggen dat het ontvangende land geen extra eisen aan de dienst of dienstverlener mag stellen bovenop de regelgeving van het land van herkomst. Zo'n beginsel werkt alleen als landen elkaars regelgeving vertrouwen en dat bleek maar in beperkte mate het geval. De discussie hierover ontstond rond de toetreding van nieuwe lidstaten in mei 2004. Interessant is dat landen die minder op regelgeving vertrouwen om de markteconomie te laten functioneren, zoals de Angelsaksische landen en de nieuwe lidstaten, een grotere voorkeur voor dit beginsel uitspraken dan landen die meer op regelgeving vertrouwen. Het heeft er veel van weg dat dit verschil cultuurbepaald is.

¹ Het onderscheid tussen beide vormen van beleid is niet zwart-wit, noch op elkaar volgend, hoewel in een integratieproces in eerste instantie negatieve integratie en prominente rol speelt en daarna positief integratiebeleid.

De vraag is nu of culturele diversiteit verder grensoverschrijdend beleid in de weg staat en aldus (absolute) grenzen stelt aan het integratieproces. Dit grensoverschrijdend beleid zou het remmende effect van culturele verschillen op marktintegratie kunnen beperken. Daar staat tegenover dat de culturele verschillen ook mede een reden kunnen zijn dat dit beleid zich niet verder ontwikkelt.

Migratie

Verschillen in taal en cultuur hebben een negatief effect op migratie, reden waarom de migratie binnen de EU beperkt van omvang is. Migratie wordt ook belemmerd door regelgeving, zoals problemen met overdraagbaarheid van pensioenen en uitkeringsrechten of onvolledige erkenning van diploma's. Veel verschillen in regelgeving stoelen mede op culturele elementen. Zelfs als alle institutionele barrières weggenomen zouden zijn, blijven er culturele en taalverschillen die de migratie tussen twee sterk verschillende landen beperken. Culturele diversiteit vermindert zo de potentiële voordelen van een gemeenschappelijke Europese arbeidsmarkt.

De vraag is of er beleid te ontwikkelen is om de remmende werking van culturele diversiteit op arbeidsmigratie in Europa te verminderen. Studentenbeurzen voor internationale uitwisselingsprogramma's en onderwijsmodules in het Engels op universiteiten stimuleren in ieder geval de mobiliteit van studenten (zie ook Ederveen en Thissen, 2006), hetgeen voor jongere hoger opgeleiden barrières in de vorm van talen cultuurverschillen kan wegnemen. Maar of dit op termijn tot een toename van arbeidsmigratie binnen de EU leidt, is nog niet duidelijk..

Cultuurverschillen en strategische samenwerking in Europa

Nederland en andere lidstaten zijn in de steeds grotere Unie steeds minder in staat zelfstandig beleidsvoorkeuren te realiseren. Meer lidstaten betekent afname van het relatieve gewicht en minder invloed. Bovendien is de diversiteit van culturen en belangen toegenomen. Het gemeenschappelijke element laat zich minder eenvoudig definiëren, overeenstemming bereiken is minder vanzelfsprekend.

Dit impliceert dat Nederland, evenals andere lidstaten, zijn inspanningen moet vergroten om invloed te houden op de EU-besluitvorming. Dat noopt tot het vinden van partners en het vormen van coalities («samen sterk»). Ook is het belangrijker geworden om intensieve contacten te onderhouden met landen waarmee Nederland het vaak oneens is, bijvoorbeeld om de ruimte voor compromissen in te kunnen schatten. Vanwege het grotere aantal lidstaten en de breedte van het EU-beleidsterrein is veeleer sprake van wisselende coalities dan van vaste coalities. Dit laat onverlet dat Nederland duurzaam investeert in haar relaties (De Staat van de Europese Unie 2005), teneinde optimale kanalen voor coalitievorming te creëren. Daarbij wordt in eerste instantie aandacht geschonken aan de buurlanden en de grootste lidstaten.

Behalve dat deze landen, met uitzondering van het Verenigd Koninkrijk, ook al tot de oprichters van de EEG behoorden, blijkt uit figuur 3.2 dat Nederland cultureel gezien dicht bij deze landen staat dan bij de mediterrane landen en de nieuwe lidstaten. Uitzondering is België, maar we delen een lange geschiedenis en we hebben een meer dan gemiddeld vertrouwen in de Belgen (zie tabel 1.7). Overigens werkt Nederland de laatste jaren steeds meer samen met Zweden, Denemarken en ook Finland. Gezien de relatief kleine cultuurverschillen wekt dit geen verbazing; gesproken kan worden van «natuurlijke» (coalitie)partners.

4.3 Voordelen en beperkingen van Europees beleid

De keuze om beleid naar Europees niveau te tillen wordt volgens het subsidiariteitsbeginsel ingegeven door externe effecten of schaalvoordelen. De eerste vraag die we in deze paragraaf stellen is hoe deze externe effecten en schaalvoordelen beïnvloed worden door culturele factoren. Het subsidiariteitsbeginsel blijkt echter niet leidend bij alle vormen van Europese samenwerking, want op veel beleidsterreinen werken lidstaten om politieke redenen samen, los van de kwestie of dat het optimale beleidsniveau is. De tweede vraag is dan hoe gemeenschappelijke beleid het best gerealiseerd kan worden in een cultureel diverse Unie en of coördinatie op het ene terrein ook afstemming op andere beleidsterreinen nodig maakt als de culturele verschillen tussen landen groot zijn. Ten slotte gaan we in op de vraag hoe culturele diversiteit de vormgeving van Europees beleid beïnvloedt.

We beperken ons tot twee uitersten. In eerste instantie veronderstellen we dat Europees beleid homogeen beleid is: gelijke doelstellingen en regels voor alle lidstaten. Deze veronderstelling doet geen recht aan de waaier van typen Europees beleid die mogelijk zijn, maar is wel illustratief voor onze argumentatie. De tweede beleidsvorm is de open methode van coördinatie (OMC), gericht op het leren van elkaars *best practices*. Deze beleidsvorm speelt een belangrijke rol in de Lissabon-agenda.

Externe effecten

Bekende voorbeelden van externe grensoverschrijdende effecten zijn het positieve effect van onderzoek en ontwikkeling (O&O) in het ene land op het kennisniveau en de productiviteit in een ander land, en het negatieve effect van productie in het ene land op de milieukwaliteit in de omringende landen. De economische literatuur over het optimale niveau van centralisatie van de overheid, *fiscal federalism*, stelt dat in zulke gevallen een supranationale overheid het aangewezen orgaan is om O&O-beleid en milieubeleid uit te voeren.

Op het gebied van kennisontwikkeling en productiviteit kan de heterogeniteit in culturen in Europa deze kennisoverdracht zowel versterken als belemmeren. Diversiteit kan zorgen voor een breed scala aan nieuwe producten en ideeën, maar aan de andere kant een rem vormen op de overdraagbaarheid van kennis. Een voorbeeld van Hofstede (1991) kan dit verduidelijken: een managementconcept dat succesvol is gebleken in een sterk masculiene cultuur (zoals in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk) hoeft niet altijd aan te slaan in een feminiene cultuur (zoals in Nederland of in de Scandinavische landen). In de masculiene landen worden conflicten vooral opgelost door een goed gevecht (*let the best man win*), terwijl feminiene landen de voorkeur geven aan onderhandelen en compromissen sluiten. Nederland en het Verenigd Koninkrijk zullen andere managementstijlen ontwikkelen, die niet zomaar overdraagbaar zijn, maar waarvan we ook niet kunnen uitsluiten dat beide landen van elkaars ervaringen leren.

Een tweede reden waarom culturele diversiteit de externe effecten van kennisontwikkeling beperkt is dat de kanalen waarlangs kennis wordt overgedragen kleiner zijn. Een van de bevindingen uit hoofdstuk B3 is dat culturele afstand de omvang van deze kanalen, zoals internationale handel, Directe Buitenlandse Investeringen en migratie, belemmert. Als de omvang

van het kanaal door grotere culturele diversiteit kleiner wordt, wordt het externe effect ook kleiner.

Het inzicht uit paragraaf 2.3 dat culturele diversiteit een rem kan vormen op kennisoverdracht, maar tegelijkertijd een reden kan zijn voor een groot aanbod van nieuwe ideeën en producten, pleit voor een gemeenschappelijk O&O beleid, maar met een gedifferentieerde uitvoering.¹ Gemeenschappelijk, omdat internationale spillovers duidelijk aanwezig zijn. Gedifferentieerd, omdat niet alleen de cultuur, maar bijvoorbeeld ook de sectorstructuur, sterk tussen landen verschilt.

Schaalvoordelen

Schaalvoordelen vormen een tweede reden om beleid naar een hoger – Europees – niveau te tillen. We onderscheiden twee vormen van schaalvoordelen: in de markt en bij de overheid. Schaalvoordelen in de markt bestaan bijvoorbeeld in bedrijfstakken waarin de ontwikkelingskosten van nieuwe producten (vliegtuigen of auto's) zo groot zijn dat wereldwijd slechts een paar bedrijven winstgevend kunnen zijn. Culturele diversiteit kan de maximaal te behalen omvang van schaaffecten begrenzen. Als culturele diversiteit zich uit in verschillende voorkeuren voor goederen en diensten kunnen schaalvoordelen moeilijker geëxploiteerd worden dan in een situatie waarin de voorkeuren homogeen zijn.

Aan de andere kant kunnen schaalvoordelen diversiteit beperken. François en Van Ypersele (2002) hebben onderzoek gedaan naar goederen die door verschillende bevolkingsgroepen anders worden gewaardeerd en waarvoor schaalvoordelen in het productieproces belangrijk zijn. Bescherming van de binnenlandse markt betekent dat lokaal gewaardeerde producten lokaal geproduceerd kunnen worden, maar dat de schaal inefficiënt is. Als bescherming van de markt wordt opgeheven is voor veel consumenten het buitenlandse alternatief aantrekkelijker omdat het veel goedkoper is. Het gevolg is dat de markt voor het lokale product zo klein wordt dat dit niet meer aangeboden wordt. Consumenten die het lokale product sterk waarderen gaan er dan in welvaart op achteruit. De auteurs concluderen dat opheffing van marktbescherming soms de welvaart verlaagt wanneer het waarderingseffect groot is.

Schaalvoordelen kunnen zich ook voordoen bij de overheid: het kan goedkoper zijn om beleid op centraal niveau uit te voeren dan op decentraal niveau. Dat culturele diversiteit deze schaalvoordelen beïnvloedt laten we zien voor drie beleidsterreinen: de monetaire unie, het asielbeleid en het arbeidsmigratiebeleid.

Schaalvoordelen worden benut in de monetaire unie met één centrale bank. Culturele factoren spelen echter nog steeds een rol bij het huidige functioneren van de Europese Centrale Bank (ECB). Onderzoek van De Jong (2005) laat zien dat landen met een grotere machtafstand minder geneigd zijn een onafhankelijke centrale bank in te stellen. De ECB is onafhankelijk, maar de indruk is wel dat politici uit landen met een grote machtafstand vaker proberen het rentebeleid van de ECB te beïnvloeden dan politici uit landen met een kleine machtafstand. Ook een culturele factor als onzekerheidsvermijding beïnvloedt het functioneren van de ECB. Landen met een hoge onzekerheidsvermijding zullen sterk gekant zijn tegen hoge inflatie. Om de schaalvoordelen van één munt te kunnen benutten in een monetaire unie met een grote culturele diversiteit is duidelijke afbakening

¹ Zie ook Bovenberg (2003, p. 413).

van de onafhankelijkheid en inflatiedoelstelling van de ECB een voorwaarde, waarin bij haar oprichting is voorzien.

De Europese Verkenning 2 *Bestemming Europa* identificeert schaalvoordelen in arbeidsmigratie- en asielbeleid. Bij asielbeleid zijn er schaafeffecten te behalen door controle en eventuele uitzetting van asielzoekers te coördineren. Ook onderhandelingen met derde landen over terug- en overname en de beoordeling van veilige gebieden kunnen profiteren van een gezamenlijke aanpak (CPB/SCP, 2004, p. 93).

Bij arbeidsmigratie zijn schaalvoordelen moeilijker aan te wijzen, maar misschien zijn er wel schaalvoordelen te behalen als veel landen overgaan tot een vergelijkbaar selectiesysteem van hoogopgeleide arbeidsmigranten, zoals nu al in een aantal landen gebeurt (CPB/SCP, p. 90). Het is echter de vraag of een dergelijk uniform selectiesysteem haalbaar is gegeven het feit dat lidstaten nogal verschillende houdingen hebben tegenover immigranten (CPB/SCP, 2004), die mogelijk cultureel bepaald zijn. In het integratiebeleid speelt culturele diversiteit een nog grotere rol vanwege de specifieke eisen die de eigen taal en cultuur van landen stellen aan integratie (CPB/SCP, 2004, p. 96).

Grote culturele verschillen kunnen een rem vormen op de benutting van schaalvoordelen als ieder land vervolgens communautair beleid afstemt op de lokale omstandigheden.

Subsidiariteit

Culturele diversiteit verkleint dus vaak de externe effecten tussen landen en de schaalvoordelen. De conclusie luidt dan dat grotere culturele diversiteit de baten van een uniform Europees beleid verkleint en de kosten vergroot. Dit geldt voor zowel binnenlands beleid als grensoverschrijdend beleid. In het laatste geval vormen culturele verschillen een bovengrens aan de omvang van handel, investeringen en migratie. Gezien het feit dat beleid op het optimale overheidsniveau moet worden vormgegeven, zal in een meer cultureel diverse EU de balans voor meer beleidsterreinen doorslaan naar het decentrale niveau.

Gemeenschappelijk beleid

Culturele diversiteit leidt echter niet in alle gevallen tot minder centralisatie van beleid. We zullen twee voorbeelden geven van bestaand beleid. In het eerste voorbeeld maken we onderscheid tussen doelstelling en uitvoering van beleid, waarbij we laten zien dat een gemeenschappelijke doelstelling vraagt om een gecoördineerde aanpak, juist als de lidstaten sterk van elkaar verschillen. In het tweede voorbeeld laten we zien dat bestaande centralisatie van beleid op het ene terrein de wenselijkheid van coördinatie op andere terreinen kan vergroten. In beide voorbeelden gaan we uit van gecentraliseerd beleid zonder de vraag te stellen of deze centralisatie vanuit de subsidiariteitstoets terecht is.

De Europese Unie streeft in het kader van de Lissabon-strategie naar een verhoging van de arbeidsparticipatie tot 70% in 2010.¹ Deze doelstelling geldt voor de EU als geheel en hoeft niet door alle afzonderlijke lidstaten gerealiseerd te worden. Wel moet elke lidstaat maatregelen nemen om de participatie te verhogen, om zo het gemeenschappelijk doel van 70% arbeidsdeelname te realiseren. Culturele diversiteit heeft echter tot gevolg dat landen verschillende doelstellingen ten aanzien van werkgelegenheid

¹ Ederveen e.a. (2005) laten zien dat er weinig economische redenen zijn om op het gebied van werkgelegenheid in Europa samen te werken. Aan deze wenselijkheid gaan we hier voorbij. We nemen de Lissabon-doelstellingen als uitgangspunt.

hebben en dat daarom het binnenlands beleid verschilt. Naarmate deze verschillen toenemen, is het lastiger om de gemeenschappelijke doelstelling te realiseren doordat niet elke lidstaat met zijn werkgelegenheidsbeleid in voldoende mate bijdraagt. Naarmate de landen meer van elkaar verschillen is het minder waarschijnlijk dat de 70%-doelstelling gehaald wordt op basis van vrijwillig binnenlands beleid. Landen zullen zich dan moeten committeren aan een gemeenschappelijke doelstelling en transparantie tonen in de wijze waarop zij dit doel willen realiseren. Dit vereist meer gemeenschappelijk beleid dan wanneer de landen minder van elkaar verschillen. Nationale actieplannen opstellen en handhaven is een stap in deze richting. De toekomst zal uitwijzen of deze vorm van coördinatie voldoende is voor het realiseren van de Europese werkgelegenheidsdoelstellingen.

Het tweede voorbeeld is de economische en monetaire unie van twaalf EU-landen. Ze hebben een gemeenschappelijke munt met een onafhankelijke centrale bank.¹ Deze centralisatie van het monetaire beleid vraagt echter om coördinatie van fiscaal beleid. Zo kan een groot begrotingstekort in een van de deelnemende landen zorgen voor hogere inflatie en een hogere rente waarvan alle overige de wrange vruchten plukken.

Afstemming van het fiscale beleid door middel van het Pact voor Stabiliteit en Groei kan echter worden bemoeilijkt door culturele verschillen tussen de deelnemende lidstaten. Naarmate landen sterker verschillen in onzekerheidsvermijding (De Jong, 2005) zal hun motivatie om via fiscale discipline de inflatie te beteugelen sterker variëren. Zo kan ook de begrotingsdiscipline afhangen van verschillen in machtafstand of langetermijnnoriëntatie. Bij grote culturele verschillen komt de gewenste vrijwillige afstemming van fiscaal beleid moeizamer tot stand en is gecoördineerd beleid noodzakelijker. Centralisatie van beleid op het ene terrein kan dus het optimale beleidsniveau op aanverwante terreinen beïnvloeden.

Culturele diversiteit en Europees beleid

Gemeenschappelijk beleid hoeft in de praktijk nog geen homogeen beleid te zijn en homogeen beleid hoeft niet altijd effectief te zijn.

Oplossingen van gemeenschappelijk beleid kunnen onvoldoende rekening houden met de culturele (en andere) verschillen tussen landen, en daardoor effectief zijn in het ene, maar niet in het andere land. De kosten van een homogene uitvoering van beleid nemen in een meer cultureel diverse Unie alleen maar toe. Culturele diversiteit kan daarom variatie in de vormgeving van gemeenschappelijk beleid nodig maken.

Gemeenschappelijk innovatiebeleid dat geen rekening houdt met verschillen in innovatiesystemen kan niet heel effectief zijn, omdat de prikkels om te innoveren gedeeltelijk cultureel bepaald en afhankelijk van de kennisopbouw zijn (zie paragraaf B2.3). De ontwikkeling van menselijk kapitaal is essentieel voor de kenniseconomie in Europa. Elk land heeft een eigen onderwijssysteem en eigen problemen, die niet los gezien kunnen worden van de cultuur. Het percentage van de beroepsbevolking dat een hogere opleiding heeft gevolgd varieert substantieel in de EU. Datzelfde geldt voor het aantal mensen dat niet goed kan lezen of schrijven, scholieren die zonder een diploma het onderwijs verlaten, of het percentage studenten dat een technische opleiding volgt.² Het gemeenschappelijke doel om het

¹ Krugman en Obstfeld (2005) en Bordo (2003) betogen dat de EMU geen optimale muntunie is, omdat de culturele verschillen een rem vormen op de marktintegratie (zie ook hoofdstuk B3).

² Zie Gelauff en Lejour (2006) voor een bespreking en analyse van de Lissabon-doelstellingen over de ontwikkeling van menselijk kapitaal.

kennispeil te verhogen en zo het menselijk kapitaal te ontwikkelen kan daarom het beste vorm krijgen in nationale maatregelen.

Een ander voorbeeld is de vennootschapsbelasting in de Verenigde Staten. Dit beleid is grotendeels uniform, maar laat wel ruimte voor beleid van de afzonderlijke staten. De belastinggrondslag is voor alle bedrijven in alle staten op dezelfde manier bepaald. Vervolgens hebben staten echter de mogelijkheid belangrijke wegingsfactoren, waarmee de grondslag tussen de staten verdeeld wordt, zelf te bepalen. Ook bij het bepalen van het tarief hebben staten (een beetje) speelruimte. Zo kan iedere staat rekening houden met zijn eigen situatie.

Als landen zelf hun beleid (werkgelegenheid, innovatie of menselijk kapitaal) kunnen invullen, blijken controleerbare afspraken over nationale doelstellingen en instrumenten nodig om de gemeenschappelijke doelstellingen in praktijk vorm te geven. Een voorbeeld is het opstellen van nationale actieplannen in het kader van de Lissabon-doelstellingen, die de lidstaten wel binden aan een gemeenschappelijk doel, maar veel ruimte bieden aan een invulling die strookt met de eigen omstandigheden en cultuur.

4.4 Slotbeschouwing

«Greater diversity inside the Union resulting from successive rounds of enlargement arguably calls for a more selective approach to integration and – why not? – more subsidiarity. But there are forces pushing in the opposite direction as well. An effective management of the single currency calls for closer coordination of national economic policies as far as the smaller group of participating countries is concerned.»

Dit citaat van Loukas Tsoukalis, hoogleraar Europese organisatie aan de universiteit van Athene, tijdens de subsidiariteitsconferentie in Den Haag (17 november 2005) kan gezien worden als de clou van dit hoofdstuk. Grotere culturele diversiteit vermindert de externe effecten en schaalvoordelen die volgens de subsidiariteitstoets de belangrijkste motivatie vormen voor coördinatie van beleid. In dergelijke gevallen is homogeen beleid minder op zijn plaats dan gediversifieerd beleid dat rekening houdt met nationale factoren. Aan de andere kant kan culturele diversiteit ook nopen tot een grotere centralisatie van beleid. Voorbeelden zijn de noodzaak tot afstemming van nationale actieplannen om de gezamenlijke Lissabon-doelstellingen te bereiken en het belang van afspraken op fiscaal terrein in de monetaire unie.

Culturele waarden als machtafstand en de voorkeur voor gelijkheid kleuren de instituties die relevant zijn voor het sociaal-economische beleid. De voorkeuren voor vrije tijd en vruchtbaarheid zijn afhankelijk van de *family culture*. Waarden als vertrouwen in de overheid en belastingmoraal bepalen mede de opbrengst van belastingen. Als culturele waarden voor de effectiviteit van beleid van belang zijn, is het zaak daar rekening mee te houden. Zo zijn het Deense flexicurity-model en het Nederlandse poldermodel niet eenvoudig over te zetten naar landen met andere culturen.

De culturele diversiteit in Europa heeft echter als voordeel dat een breed scala aan beleidsmogelijkheden in de praktijk is toegepast, waardoor landen van elkaar kunnen leren. Culturele diversiteit betekent zo een stimulans én een grens aan de open methode van coördinatie: stimulans omdat het scala aan beleidsopties breed is, grens omdat beleid moet passen bij bestaande instituties en culturen.

Referenties deel B

- Acemoglu, D. en S. Johnson, 2005, Unbundling Institutions, *Journal of Political Economy*, vol. 113, nr. 5, pp. 949–995.
- Acemoglu, D., S. Johnson en J. A. Robinson, 2001, The Colonial Origins of Comparative Development: An Empirical Investigation, *American Economic Review*, 91, pp. 1369–1401.
- Aghion, P. en P. Howitt, 1998, *Endogenous Growth*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Agrawal, A., I. Cockburn en J. McHale, 2003, Gone But Not Forgotten: Labor Flows, Knowledge Spillovers, and Enduring Social Capital, NBER Working Paper nr. 9950, Cambridge, MA.
- Akcomak, I.S. en B. Ter Weel, 2006, Social Capital, Innovation and Growth: Evidence from Europe, niet gepubliceerd manuscript.
- Alesina, A., R. Di Tella en R. MacCulloch, Inequality and Happiness: Are Europeans and Americans Different? *Journal of Public Economics*, vol. 88, nr. 9–10, pp. 2009–42.
- Alesina, A., B. Reza en W. Easterly, 1999, Public Goods and Ethnic Divisions, *Quarterly Journal of Economics*, vol. 114, nr. 4, pp. 1243–1284.
- Alesina, A., E. Glaeser en B. Sacerdote, 2005, Work and Leisure in the US and Europe: Why So Different?, CEPR Discussion Papers, nr. 5140, Londen.
- Algan, Y. en P. Cahuc, 2005, The Roots of Low European Employment: Family Culture?, CEPR Discussion Papers, nr. 5169, Londen.
- Algan, Y. en P. Cahuc, 2006, Civic Attitudes and the Design of Labour Market Institutions: Which Countries Can Implement the Danish Flexicurity Model? CEPR Discussion Papers, nr. 5489, Londen.
- Barro, R.J., 1991, Economic Growth in a Cross Section of Countries, *Quarterly Journal of Economics*, 106(2), pp. 407–443.
- Belot, M. en S. Ederveen, 2006, Cultural and institutional barriers in migration between OECD countries, CPB Discussion Paper, Den Haag, te verschijnen.
- Berger, P. L. & S.P. Huntington (red.) 2002, Many globalizations. Cultural diversity in the contemporary world, Oxford: Oxford University Press.
- Bettendorf, L., J. Gorter en A. van der Horst, 2006, Who benefits from tax competition in the European Union? CPB Document 125, Den Haag.
- Beugelsdijk, S., 2006, A note on the theory and measurement of trust in explaining differences in economic growth, *Cambridge Journal of Economics*, 30(3), pp. 371–387.
- Beugelsdijk, S., H.L.F. de Groot en A.B.T.M. van Schaik, 2004, Trust and Economic Growth: A Robustness Analysis' *Oxford Economic Papers*, 56, pp. 118–134.

- Beugelsdijk, S. en A.B.T.M. van Schaik, 2005, Social capital and growth in European regions: an empirical test, *European Journal of Political Economy*, 21(2), pp. 301–324.
- Blanchard, O. en T. Phillipon 2004, The quality of labor relations and unemployment, NBER Working Paper 10590, Cambridge, MA.
- Bordo M., 2003, Has the Euro a future?, paper prepared for the Cato Institute 21st Annual Monetary Conference: The Future of the Euro, Washington DC, november 2003.
- Bovenberg, A.L., 2003, Unity Produces Diversity: the Economics of Europe's Social Capital, in W. Arts, J. Hagenaars, W. van den Donk en A.B.T.M. van Schaik (red.), *The Cultural Diversity Of European Unity, Findings, Explanations and Reflections from the European Values Study*, Brill, Boston.
- Bowles, S., 1998, Endogenous Preference: The Consequences of Markets and other Economic Institutions, *Journal of Economic Literature*, 36(1), pp. 75–111.
- Brainard, S.L., 1997, An Empirical Assessment of the Proximity-Concentration Trade-off Between Multinational Sales and Trade, *American Economic Review*, 87(4), pp. 520–544.
- Butter, F. den en R. Mosch, 2003, Trade, trust and transaction costs, Tinbergen Institute Discussion Paper TI 2003–082/3, Amsterdam-Rotterdam.
- BZ, 2005, Europe. A beautiful idea? The debate on the idea of Europe by the Dutch EU presidency 2004, A series of Conferences organised by the Nexus Institute (Revised edition), Ministerie van Buitenlandse Zaken, Den Haag.
- Carrington, W.J., E. Detragiache en T. Vishwanath, 1996, Migration with Endogenous Moving Costs, *American Economic Review* 86(4), 909–30.
- Carroll, C.D., B.-K. Rhee en C. Rhee, 1994, Are there cultural effects on savings? Some cross-sectional evidence, *Quarterly Journal of Economics*, 109(3), pp. 685–699.
- Carroll, C.D., B.-K. Rhee en C. Rhee, 1999, Does cultural origin affect saving behavior? Evidence from immigrants, *Economic Development and Cultural Change*, 48(1), pp. 33–50.
- Coleman, J.S., 1988, Social Capital in the Creation of Human Capital, *American Journal of Sociology*, 94, pp. 95–120.
- CPB/SCP, 2003, Sociaal Europa, Europese Verkenning 1, bijlage bij de Staat van de Europese Unie 2004.
- CPB/SCP, 2004, Bestemming Europa: Immigratie en Integratie in de Europese Unie, Europese Verkenning 2, bijlage bij de Staat van de Europese Unie 2005.
- CPB/SCP, 2005, Europese tijden: de publieke opinie over Europa & arbeidstijden, vergeleken en verklaard, Europese Verkenning 3, bijlage bij de Staat van de Europese Unie 2006.

- Cummings R.G., J. Martinex-Vazquez, M. McKee, B. Torgler, 2005, Effects of tax morale and tax compliance: experimental and survey evidence, CREMA working Paper 2005-29.
- Deardorff, A.V., 1998, Determinants of Bilateral Trade: Does Gravity Work in a Neoclassical World?, in J. Frankel (red.), *The Regionalization of the World Economy*, pp. 7-28, University of Chicago Press, Chicago.
- Dekker, P., 2004, Social capital of individuals: relational asset or personal quality? In: S. Prakash & P. Selle (red.), *Investigating social capital*. pp. 88-110. Sage, New Delhi.
- Dekker, P. en A. van den Broek, 2005, Involvement in voluntary associations in North America and Western Europe. *Journal of Civil Society* 1(1), pp. 45-59.
- Dekker, P. en T. van der Meer, 2006, Een landenvergelijking van vertrouwen en ervaren bedreigingen, in: R. Pieterman, P. Dekker & H. Elffers (red.), *Veiligheid, vertrouwen en good governance*, Elsevier, Den Haag, pp. 131-144.
- Delhey, J., 2005, A trade-off between enlargement and integration? An analysis of trust between EU nationalities, Wissenschaftszentrum Berlin, Berlijn.
- Douglas, M., 1978, Cultural bias (Vol. 35), Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, Londen.
- Douglas, M., 1999, Four cultures. The evolution of a parsimonious model, *GeoJournal*, 47, pp. 411-415.
- Durlauf, S.N. en M. Fafchamps, 2005, Social Capital, in: Aghion, P. en S.N. Durlauf (red.), *Handbook of Economic Growth*, Volume 1, part 2, pp. 1639-1699, North Holland, Amsterdam.
- Durlauf, S.N. en D.T. Quah, 1999, The New Empirics of Economic Growth, in: J.B. Taylor en M. Woodford (red.), *Handbook of Macroeconomics*, Vol. 1A, pp. 235-308, North Holland, Amsterdam.
- Dyen, I., J. B. Kruskal en P. Black, 1992, An Indoeuropean classification: A lexicostatistical experiment, *Transactions of the American Philosophical Society* 82/5., American Philosophical Society, Philadelphia.
- Easterly, W. en R. Levine, 1997, Africa's Growth Tragedy: Policies and Ethnic Divisions, *Quarterly Journal of Economics*, 112(4), pp. 1203-1250.
- Easterly, W. en R. Levine, 2003, Tropics, germs, and crops: how endowments influence economic development, *Journal of Monetary Economics*, 50(1), pp. 3-39.
- Ederveen, S., A. van der Horst en P.J.G. Tang, 2005, Is the European economy a patient, and the Union its doctor? On jobs and growth in Europe, CPB Document 80, Den Haag.
- Ederveen, S. en J. Pelkmans, 2006, Principles of subsidiarity, Paper presented at a workshop on «Subsidiarity in economic policy making», April 3, 2006.

- Ederveen, S. en L. Thissen, 2006, Higher education in Europe: time for coordination on a European level?, CPB Discussion Paper, nr. 68, Den Haag.
- Edin P.-A., P. Fredriksson en O. Åslund, 2003, Ethnic enclaves and the economic success of immigrants: evidence from a natural experiment, *Quarterly Journal of Economics* 118(1), pp. 329–357.
- Ester, P., M. Braun & P. Mohler (red.), 2006, Globalization, value change, and generations. A cross-national and intergenerational perspective, Brill, Leiden.
- Europese Commissie, 2002, De toestand van de interne markt voor diensten, Verslag van de Commissie aan de Raad en het Europees Parlement, COM(2002) 441 definitief, Brussel, 30 juli 2002.
- Feenstra, Robert C., 2004, *Advanced International Trade*, Princeton University Press, Princeton.
- Fernandez, C., E. Ley en M.F.J. Steel, 2001: Model Uncertainty in Cross-Country Growth Regressions, *Journal of Applied Econometrics*, 16, pp. 563–576.
- Florax, R.J.G.M., T. de Graaff en B.S. Waldorf, 2005, A spatial economic perspective on language acquisition: segregation, networking and assimilation of immigrants, *Environment and Planning A* 37(10), pp. 1877–97.
- Florax, R.J.G.M., H.L.F. de Groot en R. Heijungs, 2002, The Empirical Growth Literature: Robustness, Significance and Size, Tinbergen Discussion Paper, nr. 02–040/3, Amsterdam-Rotterdam.
- Francois, P. en T. van Ypersele, 2002, On the Protection of Cultural Goods, *Journal of International Economics*, 56(2), pp. 359–69.
- Fukuyama, F., 1995, *Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity*, Free Press, New York.
- Gelauff, G.M.M. en A.M. Lejour, 2006, Five Lisbon highlights, The economic impact of reaching these targets, CPB Document 104, Den Haag.
- Goldin, C. en L.F. Katz, 1999, Human Capital and Social Capital: The Rise of Secondary Schooling in America, 1910 to 1940, *Journal of Interdisciplinary History*, 29(4), pp. 683–723.
- Gordon, I.R. en P. McCann, 2005, Innovation, agglomeration, and regional development, *Journal of Economic Geography*, 5, pp. 523–543.
- Graaff, T., de, 2002, Migration, Ethnic Minorities and Network Externalities, Vrije Universiteit Amsterdam (proefschrift).
- Gradstein, M. en M. Justman, 2002, Education, Social Cohesion, and Economic Growth, *American Economic Review*, 92(4), pp. 1192–1204.
- Granovetter, M., 1985, Economic Action and Social Structure: the problem of embeddedness, *American Journal of Sociology*, 91, pp. 481–510.
- Granovetter, M., 2005, The Impact of Social Structure on Economic Outcomes, *Journal of Economic Perspectives*, 19(1), pp. 33–50.

- Grendstad, G., 1999, A political culture map of Europe. A survey approach. *GeoJournal*, 47, 463–475.
- Groot, H.L.F. de, G.M. Linders, P. Rietveld en U. Subramanian, 2004, The Institutional Determinants of Bilateral Trade Patterns, *Kyklos*, 57, pp. 103–123.
- Groot, H.L.F. de, G.M. Linders en P. Nijkamp, 2005, Economic Development, Institutions and Trust, in: R.A. Boschma en R.C. Kloosterman (eds), *Learning from Clusters*, Springer, Dordrecht, pp. 111–137.
- Groot, H.L.F. de, R. Nahuis en P.J.G. Tang, 2006a, Is the American Model Miss World? Choosing Between the Anglo-Saxon Model and a European Style Alternative, in: S. Mundtschenk, M.H. Stierle, U. Stierle-von Schutz en I. Traistaru (red.), *Competitiveness and Growth in Europe: Lessons and Policy Implications for the Lisbon Strategy*, Edward Elgar, Cheltenham, pp. 127–155.
- Groot, H.L.F. de, R. Nahuis en P.J.G. Tang, 2006b, The Institutional Determinants of Labour Market Performance: Comparing the Anglo-Saxon Model and a European Style Alternative, in: W. Mitchell, J. Muysken en T. van Veen (red.), *Growth and Cohesion in the European Union*, Edward Elgar, Cheltenham, pp. 157–179.
- Guiso, L., P. Sapienza en L. Zingales, 2004, The Role of Social Capital in Financial Development, *American Economic Review*, 94(3), pp. 526–556.
- Guiso, L., P. Sapienza en L. Zingales, 2005, Cultural Biases in Economic Exchange, CEPR Discussion Paper 4837, Londen.
- Guiso, L., P. Sapienza en L. Zingales, 2006, Does Culture affect Economic Outcomes? *Journal of Economic Perspectives*, 20(2), pp. 23–48.
- Hagenaars, J., L. Halman & G. Moors, 2003, Exploring Europe's basic values map, in W. Arts, J. Hagenaars & L. Halman (red.), *The cultural diversity of European unity*, pp. 23–58. Brill, Leiden.
- Halman, L., R. Luijkx & M. van Zundert, 2005, *Atlas of European values*, Brill, Leiden.
- Helliwell, John F., 1996, Economic Growth and Social Capital in Asia, NBER Working Paper 5470, Cambridge, MA.
- Helliwell, J.F. en R. Putnam, 1995, Economic Growth and Social Capital in Italy, *Eastern Economic Journal*, 21(3), pp. 295–307.
- Helmreich, R.L. & A.C. Meritt, 1998, *Culture at work in aviation and medicine. National, organizational and professional influences*, Ashgate, Aldershot.
- Helpman, E., M. Melitz en S. Yeaple, 2004, Export versus FDI with Heterogeneous Firms, *American Economic Review*, 94, pp. 300–316.
- Hofstede, G., 1980, *Culture's consequences. International differences in work-related values*, Sage, Beverly Hills, CA.
- Hofstede, G., 1991, *Allemaal andersdenkenden: Omgaan met cultuurverschillen*, Uitgeverij Contact, Amsterdam.

- Hofstede, G., 2001, *Culture's consequences. Comparing values, behaviors, institutions, and organizations across nations*, Sage, Thousand Oaks.
- Hofstede, G. & G.J. Hofstede, 2005, *Cultures and organizations. Software of the mind*, McGraw Hill, New York.
- Hoppe, M.H., 1990, *A comparative study of country elites*, Unpublished doctoral dissertation University of North Carolina at Chapel Hill.
- Hussler, C., 2004, Culture and Knowledge Spillovers in Europe: New Perspectives for Innovation and Convergence Policies? *Economics of Innovation and New Technology*, 13(6), pp. 523–541.
- Inglehart, R., 1990, *Culture shift in advanced industrial society*, Princeton University Press, Princeton.
- Inglehart, R., 1991, Trust between nations. In: K. Reif en R. Inglehart (red.), *Eurobarometer – The dynamics of European public opinion*, Macmillan, Hounmills.
- Inglehart, R., 1997, *Modernization and postmodernization*, Princeton University Press, Princeton.
- Inglehart, R. & W.E. Baker, 2000, Modernization, cultural change and the persistence of traditional values, *American Sociological Review*, 65, 2, pp. 19–51.
- Inglehart, R. e.a., 2000, *World Values Surveys and European Values Surveys, 1981–1984, 1990–1993 and 1995–1997*, ICPSR Study nr. 2790, Institute for Social Research, University of Michigan.
- Inglehart, R. & D. Oyserman, 2004, Individualism, autonomy, self-expression. The human development syndrome, in H. Vinken et al. (red.), *Comparing cultures. Dimensions of culture in a comparative perspective*, Brill, Leiden, pp. 74–96.
- Jong, E. de, (2005), *Conflicts about the ECB: The role of culture*, Mimeo, Nijmegen.
- Knack, S. en P. Keefer, 1997, Does Social Capital Have an Economic Payoff? A Cross-Country Investigation, *Quarterly Journal of Economics*, 112(4), pp. 1251–1288.
- Kogut, B. and H. Singh (1988), The effect of national culture on the choice of entry mode, *Journal of International Business Studies*, 22(2), pp. 209–24.
- Kox, H.L.M. en A.M. Lejour, 2005, Regulatory heterogeneity as obstacle for international services trade, CPB Discussion Paper, nr. 49, Den Haag.
- Krugman P.R. en M. Obstfeld, 2005, *International Economics: theory and policy*, Addison and Wesley (6de druk).
- Lazear, E.P., 1999, Culture and Language, *Journal of Political Economy*, 107(6), pp. S95–126.
- Leamer, E.E., 1983, Let's Take the Con out of Econometrics, *American Economic Review*, 73(1), pp. 31–43.

- Leamer, E.E., 1985, Sensitivity Analyses Would Help, *American Economic Review*, 75(3), pp. 308–313.
- Leland, H.E. en D.H. Pyle, 1977, Informational Asymmetries, Financial Structure, and Financial Intermediation, *Journal of Finance*, 32(2), pp. 371–387.
- Levine, R., 1997, Financial Development and Economic Growth, *Journal of Economic Literature*, 35(2), pp. 688–726.
- Levine, R. en D. Renelt, 1992, A Sensitivity Analysis of Cross-Country Growth Regressions, *American Economic Review*, 82(4), pp. 942–963.
- Linders, G.M. en H.L.F. de Groot, 2006, Distance Decay in International Trade: A Meta-Analysis, Tinbergen Discussion Paper, te verschijnen.
- Linders, G.M., H.L.F. de Groot en P. Nijkamp, 2004, Locality Matters: Myths and Facts on the New Economy, in: J. Poot, *On the Edge of the Global Economy*, Edward Elgar, Cheltenham, pp. 27–48.
- Linders, G.M., H.L.F. de Groot en P. Rietveld, 2005, Institutional Determinants of Bilateral Trade: An Analysis according to Product Type, Tinbergen Discussion Paper, 05–023/3, Amsterdam-Rotterdam.
- Linders, G.M., A. Slangen, H.L.F. de Groot en S. Beugelsdijk, 2005, Cultural and Institutional Determinants of Bilateral Trade Flows, Tinbergen Discussion Paper TI2005–074/3, Amsterdam-Rotterdam.
- Markusen, J., 2002, *Multinational Firms and the Theory of International Trade*, MIT Press, Cambridge, MA.
- Mayda, A.M., 2005, International Migration: A Panel Data Analysis of Economic and Non-Economic Determinants, IZA Discussion Paper, nr. 1590, Bonn.
- McArthur, John W. en Jeffrey D. Sachs, 2001, Institutions and Geography: A Comment on Acemoglu, Johnson, and Robinson (2000), NBER Working Paper, 8114, Cambridge, MA.
- Mooij, M. de, 2001, *Convergence and divergence in consumer behavior*, (PhD thesis), Universidad de Navarra, Pamplona.
- Myers, S.C. en N.S. Majluf, 1984, Corporate Financing and Investment Decisions When Firms Have Information That Investors Do Not Have, *Journal of Financial Economics*, 13(2), pp. 187–221.
- O'Mahony, M., and B. van Ark (red.), 2003, EU productivity and competitiveness: an industry perspective, European Commission.
- Olson, M., 1982, *The Rise and Decline of Nations*, Yale University Press, New Haven, CT.
- Ottaviano, G.I.P. and G. Peri, 2004, The Economic Value of Cultural Diversity: Evidence from US Cities, NBER Working Paper 10 904, Cambridge, MA.

- Ottaviano, G.I.P. en G. Peri, 2006, The economic value of cultural diversity: evidence from US cities, *Journal of Economic Geography*, 6(1), pp. 9–44.
- Pedersen, P., M. Pytlikova en N. Smith, 2004, Selection or Network Effects? Migration Flows into 27 OECD Countries, 1990–2000, IZA Discussion Paper, 1104, Bonn.
- Pelkmans, J., 1997, *European Integration; Methods and Economic Analysis*, Longman.
- Portes, A., 1998, Social Capital: its origins and applications in modern sociology, *Annual Review of Sociology*, 24, pp. 1–24.
- Putnam, R.D., 1993, *Making Democracy Work. Civic traditions in modern Italy*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Rao, V. en M. Walton, 2004, *Culture and public action*, World Bank, Washington DC.
- Rodrik, D., A. Subramanian en F. Trebbi, 2004, Institutions Rule: The primacy of institutions over geography and integration in economic development, *Journal of Economic Growth*, 9(2), pp. 131–165.
- Sala-i-Martin, X., 1997, «I Just Ran Two Million Regressions», *American Economic Review*, 87, pp. 178–183.
- Sapir, A., 2005, Globalisation and the Reform of European Social models, background meeting for the presentation at ECOFIN Informal Meeting in Manchester, 9 September 2005, Bruegel Institute.
- Schiff, M., 2002, Love Thy Neighbor: Trade, Migration, and Social Capital, *European Journal of Political Economy*, 18(1), pp. 87–107.
- Schwartz, S.H. (1994). Beyond individualism/collectivism. New cultural dimensions of values, in: U. Kim. (red.), *Individualism and collectivism*, Sage, Thousand Oaks, pp. 85–122.
- Schwartz, S.H., 2004, Mapping and interpreting cultural differences around the world, In: H. Vinken. (red.), *Comparing cultures. Dimensions of culture in a comparative perspective*, Brill, Leiden, pp. 43–73.
- Tabellini, G., 2005, Culture and institutions: economic development in the regions of Europe, CESifo Working Paper, nr. 1492, München.
- Temple, J. en P.A. Johnson, 1998, Social Capability and Economic Growth, *Quarterly Journal of Economics*, 113(3), pp. 965–990.
- Temple, J., 1999, The New Growth Evidence, *Journal of Economic Literature*, 37, pp. 112–156.
- Thompson, M., G. Grendstad & P. Stelle (red.), 1999, *Cultural theory as political science (Vol 11)*, Routledge, Londen.
- Tinbergen, J., 1954, *International Economic Integration*, North-Holland, Amsterdam.

Torgler B. en F. Schneider, 2006, What shapes attitudes toward paying taxes? Evidence from multicultural European countries, IZA Discussion Paper Series, nr. 2117, Bonn.

Tsoukalis, L., 2005 The political and economic context, p 23–27, Record of the Subsidiarity Conference: sharing power in Europa, 10 november 2005, Den Haag.

Vinken, H. en B. Rammstedt, 2006, Values, personalities, and generations, in: P. Ester, M. Braun & P. Mohler (red.), *Globalization, value change, and generations. A cross-national and intergenerational perspective*. Brill, Leiden.

Vinken, H., J. Soeters en P. Ester (red.), 2004, Comparing cultures. Dimensions of culture in a comparative perspective, Brill, Leiden.

WRR, 2003, Nederland handelsland: het perspectief van de transactiekosten, Rapporten aan de Regering 66, Den Haag.

Zak, P. en S. Knack, 2001, Trust and Growth, *Economic Journal*, 111(470), pp. 295–321.

Publicaties van CPB en SCP

Onderstaande lijst bevat een selectie van de vorige Europese Verkenningen en van recente publicaties van het Centraal Planbureau en het Sociaal en Cultureel Planbureau die betrekking hebben op Europa en op het thema van deze Europese Verkenningen. Een complete lijst en pdf-versies van publicaties zijn te vinden op de websites van het CPB (www.cpb.nl) en het SCP (www.scp.nl).

Europese Verkenningen (door CPB en SCP)

Europese tijden: de publieke opinie over Europa & arbeidstijden, vergeleken en verklaard, 2005.

Bestemming Europa, immigratie en integratie in de Europese Unie, 2004.

Sociaal Europa, 2003.

Leeft Europa wel? Een verkenning van de Europese Unie in de publieke opinie en het onderwijs, 2002 (alleen door SCP).

CPB-publicaties

Bruijn, R. de, H. Kox en A. Lejour, The trade-induced effects of the Services Directive and the country of origin principle, CPB Document 108, februari 2006, isbn 90-5833-255-1.

Gelauff, G. en A. Lejour, Five Lisbon highlights: the economic impact of reaching these targets, CPB Document 104, januari 2006, isbn 90-5833-248-9.

Gelauff, G., H. Stolwijk en P. Veenendaal, Europe's financial perspectives in perspective, CPB Document 101, november 2005, isbn 90-5833-241-1.

Thissen, L. en S. Ederveen, Higher education; time for coordination on a European level?, CPB Discussion Paper 68, juli 2006, isbn 90-5833-284-5.

Vrij verkeer werknemers nieuwe EU-lidstaten, CPB-notitie, april 2006.

SCP-publicaties

Becker, J. en J. de Hart, Godsdienstige veranderingen in Nederland, SCP-werkdocument 128, 2006, isbn 90 377 0259 7.

Berg, E. van den, De Europeanisering van het maatschappelijke middenveld, SCP-werkdocument 130, verschijnt in oktober, isbn 903770264 3.

Dekker, P. en J. de Hart (red.), De goede burger, 2005, isbn 90-377-0244-9.

Nederland in Europa, Sociaal en Cultureel Rapport 2000, isbn 90-377-0015-2.

De sociale staat van Nederland 2005, SCP-publicatie 2005/14, isbn 90-377-0202-3.